

Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla

Eyyüp Said KAYA*

Giriş

Cumhuriyet Türkiye'sinin fıkıh literatürü hakkında bir tarihçe inşa etmeyi hedefleyen bu çalışmanın ilgi alanı, fıkıh eksenli konuşan veya mevzuunu fıkıha dair olmak bakımından inceleyen ilmî eserlerle sınırlıdır. Buna göre fıkıhın terminolojisini kullanan, kaynakları ile kendi muhtevası arasında irtibat kuran, mesailine ait bir unsuru işlemeyi amaçlayan metinler -akademik olup olmadığına bakılmaksızın- çalışmanın sınırlarına dahil edilmişken, popüler ilgilere yönelik, malumu ilâm kabilinden hazırlanmış, fıkıh mesailine bir katkı amacı taşımayan, yukarıdaki niteliklerden uzak eserler -toplumsal tarih araştırmaları açısından önem taşıma ihtimalleri mahfuz olmakla birlikte- çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Tarihçenin eksenli literatür olduğu için, 12 Eylül askerî müdahalesi gibi siyasi tarihe, İlahiyat fakültesinin kuruluşu gibi kurumsal gelişmelere, hukuk fakültelerine İslâm hukuku dersinin getirilmesi gibi fıkıh öğretimine veya hac yasağının kaldırılması gibi fıkıhın toplumsal hayata yansımalarına dair dönüm noktalarına ancak yeri geldiğinde ve kısaca temas edilmiştir. Bu çerçevede yüksek öğretim kurumlarının lisansüstü programları ve atama ve yükseltme kriterlerine bağlı olarak hazırlanan tezler kadar, tercümeler, ilmî toplantı yayınları ve ansiklopedi maddeleri de araştırmanın kapsamı içinde kabul edilmiştir.

Ele aldığı zaman dilimini altı döneme ayıran çalışma, dönemlerin alt başlıklarını sıralarken kronolojiyi takip etmemektedir. Bu alt başlıklardaki tasvir ve

---

* İstanbul Şehir Üniversitesi.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi müdürü Birol Ülker, müdür yardımcısı Recep Yılmaz, Dökümantasyon uzmanı Cemal Toksoy ve Yayın Koordinatörlüğü uzmanı Ahmet Tonyalı'ya çok teşekkür ederim. Teknik yardımlarının yanı sıra metodolojik problemlerimi benimle tartışmak için vakit ayıran Abdurrahman Nur'a, yoğun gündemi arasında metni inceleyerek, eleştirilerin esirgemeyen Macit Karagözoğlu'na ve makale teslim tarihi hakkındaki hoşgörüsünü sonuna kadar suistimal ettiğim Tuncay Başoğlu'na minnettarım.

değerlendirmelerde zaman zaman sonraki dönemlere ait gelişmelerden de -anlatım bütünlüğünü bozmamak için- bahsedilmiştir. Her başlık altında makalenin okunurluğunu zayıflatacak tarzda eser adları sıralamak yahut katalog havasına büründürecek bibliyografik listeler vermek yerine, dönemi ve konuyu en yüksek derecede temsil ettiği düşünülen eserler tartışılmıştır. Söz konusu eserlerin seçimi yazarın fıkıh alanındaki mahdut tecrübesine dayanmakta olup, bir başlık altında bahsedilen eserler o başlığa ait yayınlanmış bütün çalışmaları ifade etmeyip, -tabiri caizse- ta'dâdîdir, tahdîdî değildir.

Daha dakik sonuçlara ulaşabilmek adına bu çalışma için bir bibliyografik katalog oluşturulmuş, ancak bu katalogun analiziyle elde edilen çok sayıda tablo ve istatistik bilginin metne hakim olmaması için özel ihtimam gösterilmiştir.¹ Türkçe fıkıh literatüründeki eğilimlerin, ilgilerin, değişimlerin ve sabitelerin niceliksel büyüklükleri hakkında fikir vermesi için, bazı basit istatistik veriler dipnotlarda zikredilmiştir.² 1982'den sonra fıkıh eserlerinin kitlesel üretim derecesine ulaşmasından dolayı, söz konusu tarihten itibaren fıkıh araştırmalarına hakim eğilimlerden bahseden başlıklarda eser adları zikredilmemiştir. Zira, bu başlıklarda temas edilen pek çok konuya ait eser sayıları artık yüksek rakamlara ulaştığı için, örnek olarak verilecek bibliyografik listelerin ne kadar kısa tutulursa tutulsun, bu çalışmanın hacmini zorlayacağı görülmüştür.

Bu çalışma fıkıh literatürünün belirlenen zaman dilimi içinde ve bir bütün olarak tarihî gelişimini ele almayı hedeflemiştir. Metin içinde fıkıh alanına ait çeşitli mevzu ve meselelere, ancak fıkıhın disiplininin ve literatürünün gelişimiyle ilgili olması hasebiyle yer verilmiştir. İktibaslarda orijinal imlânın korunmasına gayret edilmiş ve eserleri ele alınmış şahısların ölüm tarihlerine yer verilmiştir. Konunun genişliği dikkate alındığında bu çalışmada eksikliklerin bulunmaması söz konusu bile değildir. Nitekim bazı bahis ve değerlendirmeler, zaman darlığı sebebiyle sonraki çalışmalara ertelenmiştir.

1 Bu çalışma için adı geçen veri tabanları kullanılarak bir bibliyografya kataloğu oluşturuldu: Yükseköğretim Kurumu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, İSAM İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu Veri Tabanı, İSAM İlahiyat Makaleler Veri Tabanı, İSAM Dokümantasyon Veri Tabanı. Ayrıca *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin (DİA) madde sipariş ve takip arşivine başvuruldu. Ortaya çıkan katalog üzerinde, yazar, eser adı, yayın yılı, yayınevi, akademik telif formu gibi bibliyografik veri türleri dışında, eserin ilgili olduğu tarihi dönem, coğrafya, mezhep, eksen aldığı kavram, şahıs, metin ile klasik fıkıh ve sosyal bilimlerin –bu arada hukukun- temel başlıkları gibi tasnif kriterleri uygulandı. Katalogun en az üç açıdan subjektif olduğu burada ifade edilmelidir. Bir eserin ilmi olup olmadığı, fıkıh çalışması sayılıp sayılmayacağı ve adı geçen tasnif başlıklarından hangilerine dahil olduğu yazarın kişisel kanaatleriyle tespit edilmiştir.

2 Ansiklopedi maddeleri; muhteva ve dil özellikleriyle telif edildikleri dönem hakkında önemli ipuçlarına sahip olmakla beraber, birer madde sıfatıyla kaleme alınmaları itibarıyla, belirli bir dönemin eğilimlerini yansıtmadıkları için tarihî gelişimi göstermek amacıyla hazırlanmış tablolara dahil edilmemiştir.

I. 1928: Kemalizmin İkbâl Günlerinde

A. Yeni Dönemin Başlangıç Noktası Olarak 1928

Fıkıh literatürü açısından “Cumhuriyet dönemi” olarak adlandırılan zaman dilimini 1923'ten başlatmak isabetli olmayacaktır. Türkiye Devleti'nin bir cumhuriyet olduğunun ilan edildiği sene, fıkıh ilminin gerek literatürü, gerek anayasa hukukundan yüksek öğretime kadar devletin çeşitli kurumlarıyla ilişkisi açısından bir dönüm noktası niteliği taşımaz. Fıkıhın Cumhuriyet Türkiye'sindeki seyri hakkında bir başlangıç noktası belirlemek gerekli olduğunda, en isabetli tarihin 1928 olduğu söylenebilir. Zira 1924 Anayasası'ndaki devletin dininin İslâm olduğuna ve Büyük Millet Meclisi'nin “ahkâmı şeriyenin tenfizi”ni üstlendiğine dair hükümler, “layık devletin esas telakkisine münafi fıkraların Teşkilâtı Esasiyeden tayyî” amacıyla bu sene kaldırılmıştır.³ Harf devriminin de aynı yıl gerçekleşmiş olması, fıkıh hakkında yazmanın anlamını büyük ölçüde yitirdiği bir dünyayı inşa sürecinde 1928 yılının temsil gücünü kuvvetlendirmektedir. Fıkıhın toplumsal varlığının zayıflamasına ve modern sekülerizmin hakimiyetine işaret eden nihai bir dönüm noktasının bulunmadığı aşıkardır.⁴ Fıkıh ilminin yüksek öğretimdeki yeri veya fıkıhla ilgili resmî söylem kıstas alındığı takdirde, 1928'den birkaç sene öncesine tekabül eden tarihler de belirlenebilir. Mesela 1925-1926 öğretim yılında Darülfünun İlahiyat Fakültesi'ndeki fıkıh dersi “Fıkıh Tarihi”ne dönüştürülürken, Hukuk Fakültesi'ndeki “Usuli Fıkıh” dersi kaldırılmıştır.⁵ Keza, 1926'da *Mecelle*'yi yürürlükten kaldıran Türk Kanunu Medenisi'nin esbabı mucibe mazbatasında “Türk Cumhuriyeti hâkimleri”nin “derme çatma fıkıh kitaplarından ve din esasından istinbat ve istihdaç [istihraç] suretiyle icrayı kaza”⁶ ettiği devrin sona erdiği ilan edilmiştir. Ancak bu tarihlerin 1928 kadar kapsamlı bir dönüşümü temsil ettiklerini söylemek zordur.

3 1222 sayılı *Teşkilat Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun* için bkz. T.C. Resmî Gazete sayı: 863, 14 Nisan 1928, www.anayasa.tbmm.gov.tr (01.09.2016).

4 Osmanlı “kültürel ekoloji”sinin, yüksek öğretiminin ve bürokrasisinin merkezî disiplini fıkıh iken, bir yüzyılı aşan süreç içinde toplumsal konumunu nasıl yitirdiği hakkında, Abdurrahman Nur'un N. Abbot ve Bourdieu'nun teorilerini kullanarak geliştirdiği açıklama dikkat çekicidir. Özellikle bkz. Abdurrahman Nur, “Disciplinary Transformation of Late Ottoman Legal Education (1826-1926): An Interactional Field Analysis”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2015, s. 69-118. “Maarîf”, “fünûn” ve “adliye” gibi kavramların fıkıhın varlığını ortadan kaldıran süreçte ne kadar önemli rol oynadıklarını vurgulayan Nur, söz konusu kavramlarla adlandırılan, eğitim ve bürokrasiye ait kurumların, bünyelerinde fıkıha yer açmış olmalarına rağmen, aslında fıkıhın toplumsal varlığını nasıl yok ettiklerini ortaya koymaktadır.

5 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı* (nşr. Hümevra Zerdecî), İstanbul: İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010, c. 2, s. 630-632, 673-680.

6 TBMM Zabıt Ceridesi, Elli Yedinci İçtima 17.2.1926, Devre: II, Cilt: 22, İçtima Senesi: III. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022057.pdf> (01.09.2016).

B. Geride Kalanlar

Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında fıkıh hakkında kalem oynatan, fıkıha dair tartışmalarda öne çıkan müelliflerin büyük kısmı, 1928'e geldiğinde ya bu dünyadan göçmüş ya da sessizliğe bürünmüştür. Mahmut Esad Seydişehirli (ö. 1918), Mansurizade Said (ö. 1923) ve Seyyid Bey (ö. 1925) artık bu dünyada yoktur. Elmalılı M. Hamdi'nin (ö. 1942) yayın tarihleri Cumhuriyetin kuruluş günlerine yakın bir makale dizisinden sonra fıkıha dair neşri olmamıştır.⁷ Babanzade Ahmet Naim'in (ö. 1934) fıkıhla ilgisi zaten eser telifi derecesinde değildir. Halim Sabit (ö. 1946) de Mütareke yıllarına kadar neşrettiği fıkıh usulü ve ictimai usul-i fıkıh çalışmalarının benzerlerini bir daha kaleme almamıştır.⁸ Aynı hal Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951) için de geçerlidir. I. Dünya Savaşı yıllarında *Muhaveretu'l-Muslih ve'l-Mukallid*'i tercüme eden Akseki'nin⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarında Abduh-Rıza çizgisine dair atıfları bazı eserlerinin mukaddimelerinde sitayişle zikirden ibaret gözükmektedir; 1928 sonrasında bu atıflar ancak satır aralarında yer alabilmiştir.¹⁰

C. Tarih, Hukuk ve İbadetin “Türkleştirilmesi”

1928'le başlayan dönemin fıkıh literatürü gözden geçirilirken bigane kalınmayacak metinleri umumiyetle Kemalist politikalarla ilgilidir. Özellikle tarihin, hukukun ve ibadetin “Türkleştirilmesi” hakkında yazılan eserler, devrin gerek nicelik, gerek nitelik açısından son derece cılız bir yekün oluşturan literatürünün en önemli örneklerini teşkil eder.

1. Türkçe İbadet

Geçmiş Meşrutiyet yıllarına uzanan Türkçe ibadet tartışmasının Cumhuriyet devrindeki ilk metinlerine 1925'te rastlanmaktadır.¹¹ 1926 ve 1932 senelerinin

7 Elmalılı'nın 1940'ta seferiliğe dair kaleme aldığı metin, Akseki'ye gönderilen bir mektuptur. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler: Din, Felsefe, Siyaset, Hukuk* (nşr. A. Cüneyd Köksal, Murat Kaya), İstanbul: Klasik 2011, s. 403-412. Tefsirinden sonra başladığı rivayet edilen *Huccetullahi'l-Baliğa* tercümesi sadece teşebbüsten ibaret kalmıştır. Bkz. Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 21. Kendisine izafe edilen kamus müsveddesi, tefsirine başlamadan önce üzerinde çalıştığı kaydedildiğine göre, 1926'dan öncesine ait olmalıdır. Bkz. Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 21.

8 Bkz. Ali Birinci, Tüba Çavdar, “Halim Sabit Şibay”, *DİA*, c. 15, s. 336-337. Halim Sabit'in uzun bir suskunluk devresinin ardından *İslam Ansiklopedisi*'nin ilk yıllarında hazırladığı birkaç maddenin (“Azimet”, “Beraet”, “Cihad”, “Ebu Hanife”) Cumhuriyet öncesindeki eser ve görüşleriyle irtibatını kurmak zordur.

9 Reşid Rıza, *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* (çev. Ahmed Hamdi), İstanbul: Matbaa-i Amedi, 1332.

10 Bkz. Hayrettin Karaman, “Fıkıhçı Olarak Aksekili Ahmet Hamdi Efendi”, *Ahmet Hamdi Akseki: Sempozyum*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, s. 40-41.

11 Bkz. Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, İstanbul: Kitabevi, 1999, s. 133, 141.

Ramazan aylarında ibadetin “Türkleştirilmesi”ne dair karar ve teşebbüsler,¹² gerek ilim erbabı arasında gerekse kamuoyunda büyük tepki uyandırmasına rağmen, ortaya dikkate değer bir eser çıkmamış ve büyük ölçüde süreli yayınlardaki polemik türü yazılar üzerinden tartışılmıştır. Tartışmanın fikhî boyutuna temas eden metinlerde Ebu Hanife'nin fetvası ve Selman-ı Farisi'nin mektubu gibi ifadeler bolca kullanılmakla beraber, fikhî bir meseleyi ele almanın gereklerini yerine getiren müellif neredeyse yoktur. Bu cümlenin istisnası kabul edilebilecek birkaç çalışma ise ancak 1940'ların sonundaki nisbî serbestlik ortamında gün yüzüne çıkabilmiştir. 1928'de neşredilen ve Darülfünun hocalarının ortak kanaat ve teşebbüslerinin neticesi gibi yorumlansa da aslında İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na (ö. 1978) ait olan *Dini İslahâtın Esasları Hakkında Layiha*¹³ -adı üstünde, bir layiha olmak sıfatıyla- iddialarının dayanaklarını içermemektedir. Metnin sonunda “Fakülte mecmuası vasıtasıyla bu ıslahâtın ilmi mütalaalarını”¹⁴ kaleme alma sözü verilmesine rağmen, bu vaadin arkası gelmemiştir.

Yeni devrin ilgi ve ihtiyaçlarını gözeten ilmihaller ve hutbeler yazan Ahmet Hamdi Akseki'nin Türkçe namaz teşebbüsleriyle ilgili eseri,¹⁵ muhtemelen Yaltkaya'nın talebi üzerine kaleme alınan bir rapor olarak tamamlanmasının ardından, farklı zamanlarda üç kere redaksiyondan geçerek ve müellif adı zikredilmeden 1949'da yayınlanabilmiştir. Namazda Kur'an tercümesi okunabileceği iddiasını eleştirmeyi hedefleyen bu eser ağırlıklı olarak, Ebu Hanife'ye ait olduğu kabul edilen görüşün söz konusu iddia tarafından delil olarak kullanılamayacağına işlemektedir. Bu dönemde Türkçe namaz tartışmasının ilmî dayanaklarını ele alan müellifler Farsça tercümeyle namaz hakkında Ebu Hanife'den aktarılan rivayetlere başvurmayı tercih etmekte; tartışmanın hangi tarafında olursa olsun Kurân'ın kavram olarak sınırları, tabiatı, kırâatı, sünnet, icma ve katiyyât gibi konu ve kavramlara öncelik vermemektedirler. Eserin başındaki takrizler,¹⁶ Akseki'nin *Namaz ve Kurân*'ının yayınlanmak üzere hazırlanmış bir metin olduğunu göstermektedir. Buna rağmen eserin kaleme alındığı dönemde yayınlanmamış olması aslında Akseki'nin fıkıh tartışmalarına dair tavrına uygundur. Cumhuriyet idaresiyle “neticeleri istihsal edilmiş bir siyasete yaslan-

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cündioğlu, *Türkçe İbadet I*, s. 63-79, 92-98; Halis Ayhan, Mustafa Uzun, “Ezan: Ezan'ın Türkçeleştirilmesi”, *DİA*, c. 12, s. 38-42.

13 Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler, Kişiler*, İstanbul: Risale Yayınları 1987, c. 2, s. 497-499.

14 Düccane Cündioğlu, *Türkçe İbadet I*, s. 252.

15 Ahmet Hamdi Akseki, *Namaz ve Kur'an: Namazda Kur'an Okuma Meselesi* (nşr. Halil Altuntaş), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013.

16 Eserin başında takrizleri yer alanların ilk üçü, aynı zamanda 1926 Ramazanında Göztepe Camii'nde Türkçe Kur'an mealıyla namaz kıldırarak infial uyandıran Cemaleddin Efendi'nin görevden alınması kararına imza atan Heyet-i Müşavere üyeleridir.

miş”, “zımnî bir uzlaşmayı” temsil eden Akseki'nin¹⁷ devrin ruhuna muhalefet etmeyen, yaygın eğitim amaçlı metinleri neşretmeyi¹⁸ ve buna mukabil fikhî tartışmalar hakkındaki görüşlerini çok dar bir çevreyle sınırlı tutmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) ve Şerefettin Yaltkaya (ö. 1947) tarafından *Kurân'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması* başlığıyla 1934'te hazırlanan ve ancak uzun bir süre sonra neşredilebilen rapor²⁰ sanki Aksekili'nin neşredilmediği halde erbabınca malum olan söz konusu metnine karşı yazılmıştır. Alelacele kaleme alındığı izlenimi veren raporun Türkçe ibadeti savunmaktan ziyade, birkaç erken dönem Hanefî kaynağına yaptığı atıflarla Ebu Hanife'nin ilgili görüşünü tespit ve ondan rücu ettiği iddiasını yanlışlamayı hedeflemesi şaşırtıcı değildir. 1930'ların ilk yarısının ardından hararetini yitirdiği anlaşılan Türkçe namaz tartışması, çok partili hayata geçiş sürecinin sağladığı şartlarda, üzerinde daha çok kişinin kalem oynattığı bir gündem maddesi haline gelse de,²¹ artık gerçekleşmesi muhtemel Cumhuriyet devrimlerinden biri olmaktan çıkıp polemik malzemesine dönüşmüştür. Türkçe namaz, siyasetin dini doğrudan şekillendirme teşebbüsünün sonucu çıkmış bir tartışma olarak, bu teşebbüslerin gündemde olmadığı dönemlerde varlığını sürdürmemiştir. Nitekim bu konuyu XX. yüzyılda bir kez daha ele alan araştırmaların 28 Şubat döneminde yoğunlaşmış olması tesadüf değildir.

2. “Türkleştirilmiş” Tarih ve Hukuk

Cumhuriyetin yeni hukuk düzeninin ihtiyacı olan tarih kurgusuna ait zemin, Türk Tarih Tezi tarafından sağlanmış. Fıkıhtan tecrit edilmiş bir hukuk tarihi gerek hukukun gerek tarihin “Türkleştirilmesi” hedeflerinin kesişme noktasını

17 İsmail Kara, “Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki: Sempozyum*, Ankara 2004, s. 127.

18 Akseki'nin *Müslümanlıkta İktisat ve Tasarrufun Ehemmiyeti* adlı eseri bu tavrına örnek gösterilebilir. Cumhuriyetin 1920'lerin sonlarında artan yerli malî ve tutumluluk vurgusunu fırsat bilen Akseki'nin, söz konusu politikanın İslâm kaynakları tarafından da teyit edildiğini işleyen bu kısa metnini, çok dikkat çekici hususlar ihtiva etmekle beraber, fikhî eseri kabul etmek mümkün değildir. Aksekili Ahmet Hamdi, *Müslümanlıkta İktisat ve Tasarrufun Ehemmiyeti*, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1932.

19 Nitekim Akseki'nin neşredenin beyanına göre- 1931'de kaleme aldığı “suret” ve gramofonla ilgili metinleri birer mektuptur. Yukarıda ifade edildiği üzere, Elmalılı ile seferilik hakkındaki tartışmasını da mektuplaşma yoluyla gerçekleştirmiştir. Aksekili, Ahmet Hamdi, “Resim ve Sûret Meselesi” (nşr. Halit Ünal), *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, 2011, c. 4, sy. 1, s. 21-27; a.mlf., “Kur'an-ı Kerim ve Gramofon” (nşr. Halit Ünal), *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, 2013, c. 6, sy. 1, s. 69-80.

20 Cündioğlu, *Türkçe İbadet I*, s. 97, 263-267.

21 Nitekim hem Akseki'nin yukarıda temas edilen eseri, hem de ilmî değeri açısından ondan aşağı kalır tarafı olmayan İhsan Ozanoğlu'nun (ö. 1981) *Türkçe Kurân ve Namaz*'ı 1949'da neşredilmiştir. Eserini neşrettiği esnada Kastamonu İl Halk Kütüphanesi müdürü olan ve derlediği türkülerle tanınan, “âşık” Ozanoğlu'unun çalışması için bkz. İhsan Ozanoğlu, *Türkçe Kurân ve Namaz*, Kastamonu: [y.y.], 1949.

temsil eder. Her iki alanda Cumhuriyet projelerini yürütenler hukuk tarihinin öneminin farkındadır.²² Ders programında fıkıh tarihi yer almasına rağmen, açıldığı yıldan itibaren bu dersin hiç okutulmadığı²³ Ankara (Adliye) Hukuk Mektebi'nde hoca olan Ahmet Ağaoğlu (ö. 1939) ve Sadri Maksudi Arsal (ö. 1957) yeni hukuk düzenine yeni bir geçmiş inşa etme çalışmalarının ilk adımlarını atarlar.

Üç Medeniyet'te İslâm medeniyetinin mağlubiyetini ilan eden Ağaoğlu,²⁴ Türk Tarih Tezi'nin zirve yıllarında neşredilen *Hukuk Tarihi*²⁵ adlı eserinde sadece Roma ve Batı Avrupa tarihine yer verir. İnsanlık tarihi hakkında pozitivist ilerlemeci aşamaları anlatan Ağaoğlu, İslâm öncesi Arap ve Türklerin hayatına dair uygun bulduğu malumatı bu aşamalar esnasında zikredip, basit benzerliklere işaret etmenin dışında bir şey yapmaz.²⁶ Aynı fakültede uzun yıllar hukuk tarihi okutan Sadri Maksudi Arsal'ın da Türk hukuk tarihinden anladığı, İslâm öncesi Türk tarihi ile İslâm döneminde yaşadığı halde İslâm'a girmemiş Türk-Moğol kültürleridir.²⁷

a. Günaltay ve İzmirli: Fıkıh Tarihini Türk Tarihi Olarak Okuma Teklifi

İzmirli İsmail Hakkı'nın "Türkleştirme" teşebbüsü ise fikhî neredeyse olduğu gibi Türk tarihine dönüştürmeye yöneliktir. İzmirli'nin muhtemelen Darülfünun İlahiyat Fakültesi riyasetine getirildiği (1931) yıllarda, *Türk Tarihinin Ana Hatları* projesine dahil edilmek üzere hazırladığı iki metinden biri "Müslüman Türk Hukuku ve dini" başlığını taşımaktadır.²⁸ Metindeki tarihî malumatın İzmirli'nin Darülfünun'daki derslerine ve bu derslere ait notları düzenleyerek yayınladığı eserlere dayanmış olduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁹ Ancak Darülfünun'daki fıkıh usulü ve fıkıh tarihî derslerindeki söylem ve bakış açısı neredeyse tamamen değişmiş ve Türk Tarih Tezi'ne uygun hale getirilmiştir. İzmirli'nin alelacele inşa ettiği ve fıkıhtan behresiz bir el tarafından Latin harflerine aktarıldığı aşikar metinde, Maveraünnehir "ana

22 Nitekim İsmet İnönü'ye Ankara Hukuk Mektebi kurulur kurulmaz verilen fahri unvan "hukuk tarihi profesörlüğü"dür. Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesine (1925-1975)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1977, s. 70.

23 Baha Kantar, "Ankara Hukuk Fakültesinin Geçmiş 25 Yılı: 1925-1950", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1950, c. 7, sy. 3-4, s. 1-6.

24 Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Türk Ocakları Hars Heyeti, 1927, s. 9 vd.

25 Ahmet Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi: Hukuk Fakültesi Müderrislerinden Ağaoğlu Ahmet Beyefendinin Takrirleridir*, İstanbul: Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1931.

26 İslam hakkındaki istisnai atıfları için bkz. Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi*, s. 115, 168.

27 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014. Muhtemelen fıkıha tek atıf, İbrahim el-Halebi'nin eserindedir. Bkz. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 200. Sadri Maksudi'nin hukuk tarihi çalışmalarının eleştirisi için bkz. Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 5, s. 30-33.

28 İzmirli İsmail Hakkı, "Müslüman Türk Hukuku ve Dini", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No:34*, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, t.y., s. 33-49.

29 Sami Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Bir Referans Çerçevesi", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 5, s. 102.

yurt” ve Ebu Hanife “Zota oğlu” olmuştur.³⁰ Ebu Hanife’nin talebeleriyle müzakarelerde bulunduğu halka “hukuk kurultayı”,³¹ talebeleri de “kurultay azası”dır ve Hanefî mezhebi “Zota oğlunun açtığı kurultayda Türk an’anesine uygun bir surette müzakareler, müşavereler ve münakaşalar neticesinde vaz olunmuştur.”³² Kısaca, eser öncelikle Hanefî mezhebini “Türklerin İslam Hukuku”³³ sıfatıyla ve nisbeleri Horasan’ın doğusuna ve ötesine ait ne kadar Hanefî fakîhi varsa “ana yurt evladı” olarak gösterme çabasıdır. Hanefîlerin sadece ırki orijinleri değil, benimsedikleri fıkıh usulü esasları da değişimden nasibini almıştır. İzmirli, Hanefî mezhebinin prensiplerini “rey, maslahat, sünnette mi’yar,³⁴ teamül, akla ve hürriyete ihtiram” diye sıralayarak³⁵ Hanefî mezhebi üzerinden fıkıhın aslında Cumhuriyet için hâlâ “kullanışlı” olduğunu göstermeye gayret eder.³⁶

İzmirli’nin teşebbüsü aslında Dârülfünun İlahiyat Fakültesi fıkıh tarihi müderrisi Şemsettin Günaltay’ın (ö. 1961) Birinci Türk Tarih Kongresi’nde sunduğu tebliğinin geliştirilmiş halidir.³⁷ Günaltay’a göre Ebu Hanife “Tirmiz ehli ahalisinden Zota adlı bir Türk’ün torunu olup”, “muayyen bir muhitin çok mahdut ve çok iptidâi ihtiyaçlarına cevap veren hadislerin, an’anelerin medeni muhitlerin hayat şartlarına tevafuk etmediğini” görmüş bir mütefekkindir.³⁸

İzmirli “Müslüman Türk Hukuku ve dini”ni *Türk Tarihinin Ana Hatları*’nın bir bölümü olarak kaleme aldığı halde, söz konusu metnin daha sonra bu projeden niçin çıkartıldığı rahatlıkla anlaşılabilir. İzmirli fıkıh tarihinin dili ve muhtevası ile oynayarak, devrin ruhuna uygun bir teşebbüste bulunmuştur; ama ortaya sünnetten istihšana, Şemseddin’den Rükneddin’e, Arapça kelimelerin ve klasik terimlerin bolca geçtiği, bu ruha uymayan bir metin çıkmıştır. Nihayetinde İzmirli “Türkleştirme” teşebbüsü vasıtasıyla Cumhuriyet seçkinlerinin önüne Türklere has ve seküler hukukun kökenleri diye kabul edebilecekleri bir geçmiş sunamamaktadır.

30 İzmirli, “Müslüman Türk Hukuku ve Dini”, s. 33 vd.

31 İzmirli, a.g.m., s. 34.

32 İzmirli, a.g.m., s. 35.

33 İzmirli, a.g.m., s. 43. Serahsi’nin “ana yurdun en yüksek hukuk mütehasısı” olarak nitelenmesi için bkz. a.g.m., s. 38.

34 İzmirli “sünnette mi’yar”ı açıklarken “ümmetin mazmunile amel ettiği sünnet” ifadesini kullanması önemlidir.

35 İzmirli, a.g.m., s. 36-43.

36 Akli teşri kavramını vurgulayan İzmirli’nin bu kavramın “Türklerin kesif bir surette buldukları Basra’da” yaşamış Mutezileden neşet ettiğini belirtmesi, herhalde bu teşebbüsünün en absürt cümlesidir. Bkz. İzmirli, a.g.m., s. 44.

37 Müderris Şemsettin Bey [Günaltay], “İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar Müzakere Zabıtları*, Ankara: Maarif Vekaleti, t.y. [1932], s. 289-308.

38 Müderris Şemsettin Bey [Günaltay], “İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, s. 296.

b. Köprülü: Türk Tarihinde Fıkıhın Dışında Kalmış Bir Hukuk Alanı Arayışının İlk Adımları

“İctimai tarih tetkikatı”na³⁹ verdiği önem -Ağaoğlu ve Arsal’ın aksine- Köprülü’nün “hukuki sosyoloji”yi⁴⁰ ve dolayısıyla fıkıhı, Türk tarihinin ihmal edilemeyecek bir parçası olarak görmesini sağlamıştır. 1930’ların başından itibaren hukuk tarihi araştırmaları için dergi yayınlama teşebbüslerinde bulunan Köprülü⁴¹ vakıf, hisbe ve yargı gibi fıkıhın doğrudan toplumsal hayattaki neticeleri olan kurumların modern akademinin araştırma mevzuları arasında olması gerektiğini savunur.⁴² Ancak bu dönemde fıkıha dair tasvirlerinin amacı, fıkıhtan ayrı ve Türklere mahsus bir kamu hukukuna tarihte yer açabilmektir. Bu amaçla o devirde oryantalizmin fıkıhın otantikliği hakkındaki iddialarını hızlıca sıralar.⁴³ Köprülü’ye göre “tenkitçi ve objektif bir zihniyete tesadüf” edilmeyen⁴⁴ fıkıh kitapları “ortazaman müslüman hukukçularının dar ve şematik nazariyeleri”⁴⁵ ve “hayali sistemleri”nden⁴⁶ ibarettir. Fukahanın “dar ve geri nazariyeleri”⁴⁷ Türklere Müslüman olduktan sonraki tarihlerinde geliştirdikleri kamu hukukunu temsil edemez. Eserinde Türk kamu hukukunun varlığından ziyade, fıkıhta kamu hukukunun var olmadığını daha rahat ve sık ifade eder. Neticede taharetten vasiyete kadar uzanan bâb silsilesinde saray protokollerine veya askerî bürokrasiye dair bir satır yoktur. Fıkıhtan bahsederken Köprülü’nün sadece öncülleri değil, dili de tamamen oryantalist metinlere dayanmaktadır. Fıkıhı “tamamıyla skolastik bir Construction” olarak, “ilk patriyarkal devri istisna edilecek olursa”, “hiçbir zaman tam olarak tatbik edilmemiş”⁴⁸, “[m]uahhar compileateur’lerin tarihi realiteye hiç uymıyan sırf nazari ve sistematik”⁴⁹ eserlerinde kalmış görmek, herhalde Mercan İdadisi’nde öğrendiği bir bakış açısı değildir.

39 Mehmed Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri* (nşr. Orhan Fuad Köprülü), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983, s. 5.

40 Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, s. 6.

41 Köprülü’nün yayınladığı *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (1931, 1939) ile *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* (1944) sadece birkaç sayı çıkabilmiştir.

42 Mesela bkz. Köprülü, *a.g.e.*, s. 312.

43 Mesela bkz. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, s. 16-20. Selçuklu Sultanı Melikşah’ın medeni hukuk alanında bir Mecelle (Code) hazırlatıp, hakim olduğu bölgelerde uygulanmasını emrettiğini söylemesi, oryantalist iddiaların peşine takılmasının trajik örneklerinden biridir. Bkz. *a.g.e.*, s. 28.

44 Köprülü, *a.g.e.*, s. 353.

45 Köprülü, *a.g.e.*, s. 3.

46 Köprülü, *a.g.e.*, s. 35.

47 Köprülü, *a.g.e.*, s. 35.

48 Köprülü, *a.g.e.*, s. 18.

49 Köprülü, *a.g.e.*, s. 16.

Klasiklere atıfları da esas itibarıyla oryantalizme dayanan⁵⁰ Köprülü'nün fıkıh tarihi noktasında iki katkısından bahsedilebilir: Köprülü sosyoloji geçmişinden istifadeyle, hukuki vasfıyla öne çıkan kurumları tarihselleştirmenin, sosyal boyutlarıyla ele almanın önemini vurgulamıştır. Ancak fıkha ve fıkıh literatürüne bakışı, önemini anlatmaya çalıştığı bu alanın kendisi tarafından çalışılmasını engellemiştir. Nitekim yukarıdaki alıntılar kaleme almış bir tarihçinin fıkıh metnini kendi kaynaklarından biri olarak görmesi söz konusu değildir. Köprülü, sosyal tarih çalışmalarını teşvik etmiş ve hukuku kanun metninden ibaret gören zihniyeti eleştirmiş, ama bunu fıkha uygulayamadığı için, fıkıh metniyle kurum tarihi arasında irtibat kurarak bir sosyal tarih inşa edememiştir. Köprülü'nün ikinci katkısı, Türkiye'nin çeşitli sebeplerle iskaladığı oryantalist literatürün varlığına ve fıkıh alanına ilgisine işaret ederek, fıkıh hakkında çalışmanın modern akademik kurumlardaki meşruiyetini dolaylı yoldan desteklemesidir. Aşağıda temas edileceği üzere, *İslam Ansiklopedisi*'ne yaptığı katkılar da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

D. Önceki Devrin Devrettikleri

1928 öncesinin fıkha dair gündem ve teamülleri yeni dönemde tamamen ortadan kalkmamıştır. Fıkıh hakkında yazmak her ne kadar meşruiyet zeminini büyük ölçüde kaybetmişse de, özellikle ibadet ve kerahiyyat, tabiri caizse günlük hayat, hakkında tek tük eserlere rastlanmaktadır. Mesela, 1928'de neşredilen *Barika-i Hakikat*⁵¹ konusu itibarıyla Meşrutiyet yıllarına, ama meseleleri tasavvuru, istidlâlleri ve söylemi itibarıyla başlangıcı VII/ XIII. yüzyıla uzanan İslâm medeniyetinin İkinci Klasik çağına aittir. Zamanında Meşihat tarafından fetvası verilen⁵² ve cevazına dair görüş üzerinden mezhep, taklid ve telif kavramlarının bir kez daha tartışıldığı dış doldurma ve kaplama meselesi, *Barika-i Hakikat*'ta Osmanlı klasik dönemi medrese müfredatının getirdiği istidlal kalıplarıyla ele alınır. Müellif, meselenin cevazına dair modern fetvayı, zamanının en az bir asır öncesine ait diliyle şerh etmiştir.

Milashî (Doktor) İsmail Hakkı'nın (ö. 1938) *İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi* de telif sebebinin teşkil eden tartışma itibarıyla bu döneme ait değildir.⁵³ Tezkiye kavramını hijyenle eşitleme gayretindeki müellif, yenilmesi haram kabul edilen hayvan etlerinin tezkiye sayesinde helal niteliği kazanacağını iddia etmektedir. İlk nüshası I. Dünya Savaşı'ndan önce yayınlanan eser, Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında şerh (hüküm) ile tıbbinin aynı olduğunu iddia edecek metinlerin selefi sayılır.

50 Ebu Yusuf ve Maverdi gibi bazı kaynaklara doğrudan ulaştığını vehmettirir, ama dikkatli bir göz, fıkıh klasiklerine yaptığı zaten sınırlı sayıdaki atıfların aslında başka Batılı araştırmalar üzerinden aktarıldığını fark edecektir. Mesela bkz. Köprülü, *a.g.e.*, s. 353.

51 Hacı Hüseyin Hüsnü, *Barika-i Hakikat: Zaruret Zamanında Dış Doldurtma ve Kaplatma Meselesi Hakkındadır*, Kayseri: Yeni Matbaa, 1928.

52 Yakovalı Ali Rıza, *İlaveli Mecmûa-i Cedide*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1326-1329 [1911].

53 Milashî İsmail Hakkı, *İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1933.

İlmihallerin ve ibâdât alanıyla ilgili diğer bazı telif geleneklerinin zayıflayarak da olsa varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Mesela 1928 tarihli *Oruç Risalesi*⁵⁴ Hanefî fıkıh kaynakları ile *İhyau Ulumi'd-Din* ve *Şir'atu'l-İslâm* gibi Osmanlı'nın rağbet ettiği kitaplardan derleme bir eser olarak, geçmişteki Ramazan risalelerinin devamıdır. Devrin öne çıkan ilmihalleri, bu telif geleneğinin toplumsal gerçeklikle irtibatı bakımından çok ilginç hususiyetler taşır. Mesela bu eserlerde hac bahsi ya yoktur, ya da çok kısa bahislerle geçiştirilmiştir.⁵⁵ Akseki'nin *İslam Dini*'nde hac yarım sayfadan ibaretken,⁵⁶ devrin sonlarında neşredilen eski Üsküp müftüsü Hasan Arslan'ın ilmihal sınırlarını aşan *Cevahirü'l-Ahkam*'ında hac bahsi bulunmamaktadır.⁵⁷ Hacca dair ilk eserler, hac yolculuklarına resmen izin verildiği 1947 yılından hemen sonra yayınlanmaya başlamıştır.

Bu dönemde başta Medeni Kanun olmak üzere, devrim niteliğindeki hukukî gelişmeler hakkında fıkıhın kavramları ve mukaddematıyla konuşan, fıkıh usulüyle düşünen bir eser yazılmamış olması garipsenebilir. Ancak laik ulus devlet inşasına yönelik politikalar sayesinde böyle bir teşebbüsün zemininin kalmadığını hatırlamak gerekmektedir. Dolayısıyla sadece yeni kanunları eleştirmek için değil, yukarıda temas edilen ibadet ve tarih hakkındaki metinler gibi, mesela Medeni Kanun'daki bir unsurun aslında İslâm'a ne kadar uygun olduğunu iddia etmek ve böylece Cumhuriyet devrimlerini desteklemek için eser kaleme almak da anlamını yitirmiş bir çaba olacaktır. Bu sebeple, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki aile hukukuna dair tartışmaların bir benzerine bu dönemde rastlamak muhtemel değildir.⁵⁸ Vicdani'nin (ö. 1939) ileride İslâmcı-muhafazakar kalemler tarafından bol bol kullanılacak olan *Hazreti Muhammed Niçin Çok Evlendi?*⁵⁹ adlı eserinin 1928'de yayınlanması, Medeni Kanun'u desteklemek amacıyla üretilen argümanlara verilen dolaylı bir cevap olarak yorumlanabilir. Hikmet-i teşri denemesi sayılabilecek bu eser, müellif tarafından Cumhuriyet öncesinde kaleme alınmış diyalog üslubundaki iki metne dayanmaktadır.⁶⁰

54 Hafız Hamdi, *Oruç Risalesi*, İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1928.

55 Mesela bkz. *İlaveli Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Yusuf Ziya Kitaphanesi, 1933.

56 A. Hamdi Akseki, *İslam Dini: İtikat, İbadet ve Ahlak*, 9. bs., Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları 1958, s. 221. Halbuki 1339-1342 tarihleri arasında basılan *Dini Dersler*'de hac bahsine geniş yer ayrılmıştır. Ahmed Hamdi Akseki, *Dini Dersler*, 2. bs., İstanbul: Amidi Matbaası, 1339-1342, c. 2, s. 205- 221.

57 Hasan Arslan, *Cevahirü'l-Ahkam: Fıkıhın Mühim Meselelerini Havidir*, İstanbul: Aydınlik Basımevi, 1939.

58 Cumhuriyetin ilk yıllarındaki aile hukukuna dair tartışmalara işaret eden metinlere bir örnek olarak bkz. Muhammed Ubeydullah, *Hukuk-ı Aile, Şükrü Kaya Bey'e: Müslümanlığa Göre Bir Erkek Dört Karı Alabilir mi Alamaz mı*, İstanbul, 1924, s. 1.

59 Ebu Rıdvan Mustafa Sadık Vicdani, *Hazreti Muhammed Niçin Çok Evlendi?*, İstanbul: Kütüphane-i Sudi, 1928,

60 Müellifin muhtemelen 1904 ve 1915 tarihlerinde kaleme aldığı iki diyalog metni hakkında bkz. Vicdani, *Hazreti Muhammed Niçin Çok Evlendi?*, s. 63, 131.

II. 1939: Devrim Öncesini Hatırlamak

1939 yılı, Kemalist devrimlerin rüzgarının hız kestiği, iç ve dış politik dönüşümlerin de yardımıyla Cumhuriyet ile Osmanlı arasındaki devamlılığın daha yüksek sesle vurgulandığı dönemin başlangıcı olarak işaretlenebilir. Tanzimat'ın yüzüncü ve Ahmet Cevdet Paşa'nın vefatının ellinci yıldönümleri münasebetleriyle Hasan Âli Yücel'in kitap hazırlatması, Türk Hukuk Kurumu'nun Türk hukukuna hizmet etmiş "Büyük Hukukçular"ı anmak üzere yaptığı ilk toplantıyı Mahmut Esad Seydişehir'iye tahsis etmesi,⁶¹ İstanbul Hukuk Fakültesi'nin tarihini "İstanbulun zaptından hemen birkaç gün sonra Zeyrekte ve Ayasofyada" başlayan ilmî çalışmalarına dayandırma çabasına⁶² kadar birçok gelişme, Cumhuriyetten önce de bir tarih olduğunun daha fazla vurgulandığını göstermektedir.

İslâm adını taşıyan ansiklopedi projelerinde yer alan madde başlıkları dönemin fıkıh literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Fıkıh Osmanlı tarihinin bir unsuru olarak ele alan hukuk ve sosyal bilim çalışmaları da bu literatürle ilgili en dikkat çekici gelişmelerden biridir.

A. İslâm ve İslâm-Türk Ansiklopedilerinde Fıkıh

1. *İslam Ansiklopedisi*

Hasan Âli Yücel'in 1939'da İstanbul Üniversitesi'ne gönderdiği talep yazısıyla çalışmalarına başlayan *The Encyclopaedia of Islam*'ın "telif, tâdil, ikmal ve tercüme suretiyle" neşredilmesi, İslâm medeniyetine dair Cumhuriyet dönemi literatürünün tarihinde mutlaka kaydedilmesi gereken bir gelişmedir. Adnan Adıvar'ın yazdığı kabul edilen mukaddimede, projenin gerekçesi olarak bu çalışmanın "Türk tarih ve kültürünün İslâm tarih ve kültürüne sıkı alakası dolayısıyla, biz Türkler için ihmali mümkün olmayacak"⁶³ bir eser olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu ifade, ansiklopedideki -biyografiler hariç- yaklaşık üç yüz fıkıh maddesinin meşruiyet zeminini de açıklamış olmaktadır. Ansiklopedi heyeti, Leiden nüshasının İslâmî terimlere dair maddelerinde birçok hata ve eksikliklerin olduğunu kabul etmiş ve bu problemi ilk fasiküllerde dipnotlar ve zeyiller, daha sonra Tahrir Heyeti imzalı metinler⁶⁴ ve kabaca son yarısında yerli kalemlere ismarlanmış maddelerle çözmeye çalışmıştır. Ancak gerek Adıvar döneminde (1939-1955), gerekse müte-

61 1943'te gerçekleştirilen toplantıya, bir kısmı Seydişehir'i'nin talebesi olan hukuk bürokrasisinin önemli simaları katılmış ve söz konusu kurum "Büyük Hukukçular Hayatı Serisi" adında bir seri başlatarak, ilk eseri Seydişehir'i'ye ayırmıştır. Bkz. *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il Emin Mahmut Esat Efendi*, Ankara: Türk Hukuk Kurumu, [t.y.].

62 Cemil Bilsel, "Öğrenirken ve Öğretirken Beraber", *Ebül'ula Mardin'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1944, s. 75.

63 [Adnan Adıvar], "Mukaddime", *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. XVII.

64 İlk fasiküllerden sonra zeyil ve dipnotlarıyla tashihin terkedilip, Tahrir Heyeti imzalı metinler üretildiği ve bunların 6. cilde kadar önemli bir yekun tuttuğu hakkında bkz. Orhan F. Köprülü, "İslam Ansiklopedisi", *DİA*, c. 23, s. 43-44.

akip otuz yılı aşan zaman diliminde, söz konusu “tadil ve ikmal” gayretinin fıkıh maddelerine yeterli derecede yansıdığını söylemek çok zordur. Fıkıh maddeleri müellifleri, muhtevaları, iddiaları, yaklaşımları, kaynakları, dili, hâsılı bir ilmî metne kimliğini kazandıran her unsuruyla “yersiz”dir ve hüsnitelakkiye imkan bırakmayan eksiklik ve hatalarla doludur.

*İslam Ansiklopedisi'*nde en çok fıkıh maddesi yazan müellifler sırasıyla, Th. W. Juynboll (ö. 1948), A. J. Wensinck (ö. 1939), T. J. Schacht (ö. 1969) ve G. W. Heffening'dir (ö. 1944). “Tahrir Heyeti” adıyla Türkçe neşir için yapılan teliflerle birlikte, fıkıh maddelerinin yaklaşık yarısı adı geçenlere aittir. Son ciltlere doğru yerli müelliflerin artması, ansiklopedinin fıkıh maddelerini yerli hale getirmeye yetmemiştir.

Furû ve usul bab tasnifinin birçok temel başlığına bile yer vermeyen ansiklopedide illet hakkında madde yokken, “Yoğurt” maddesinin bulunması, ikmal faaliyetinin hangi yönde ilerlediğini göstermektedir. Maddelerin çoğunda tarihî boyut öne çıkartılmış, hatta bazı maddelerde sadece tarihî tatbik ve kurumlaşmalar hakkındaki bilgilerle iktifa edilmiştir.⁶⁵ Aslında fıkıhın mesailini ve sistematliğini görmeksizin tarihî tezahürlerinden bahsetmek eserin hem aslının temerküz ettiği alanlara,⁶⁶ hem de dönemin ruhuna gayet uygundur.⁶⁷ Ele alınan kavram veya kurumun Müslüman coğrafyanın bazı ücra köşelerindeki tezahürlerinden -bir düzeni takip etmeksizin- bahsedilirken, Türkiye veya Osmanlı merkez coğrafyasından hiç bahsedilmemesi ve “mecburi namaz” gibi, Türkçede karşılıkları olmasına rağmen, harfî tercüme uğruna garip karşılıkların tercih edilmesi, fıkıh maddelerinin Türk tarih ve kültürüne göre ikmalinde ne kadar başarısız kaldığını göstermektedir.⁶⁸ Ansiklopedideki fıkıh maddelerinin İslâm ilimlerine dair Cumhuriyet politikalarına rağmen varlığını sürdürmüş yerli birikimin hayli gerisinde kalması, ansiklopedi neşir heyetinin politikasından kaynaklanmıştır. Kısmen Şafî mezhebine göre tasvir edilmiş, pekçok hata ile malul “Salat” maddesini⁶⁹ tercüme etmek yerine “namaz” başlığıyla yeniden kaleme almak, o dönemin Türkiye'sinde bile işten değildir.

*İslam Ansiklopedisi'*nde fıkıh maddelerinin çoğu, bir şekilde otantisite problemine ele alır ve işlediği kavramın aslında başka bir medeniyetten aktarıldığını

65 Mesela “Mal” maddesi fikhî boyuttan yoksundur. Bkz. M. Plessneer, “Mal”, *İA*, c. 7, s. 214-215.

66 1936'da *The Encyclopaedia of Islam* adıyla dört cilt, 6176 madde halinde yayınlandığında, alt başlığının “A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Mohammedan Peoples” olması zaten madde ağırlığının hangi alanlarda olacağını ilan etmektedir.

67 İnalıcık'ın (ö. 2016) “Örf” maddesi fıkıh kavramlarında tarihî boyutla iktifa etme anlayışının sadece Batılı kalemlere has olmadığını gösteren birçok örnekten biridir. Halil İnalıcık, “Örf”, *İA*, c. 9, s. 480.

68 Kasım Kufuralı (ö. 1992) gibi az sayıdaki müellifin maddeleri, *İslam Ansiklopedisi'*nin umuma muhalif durur. Mesela Kufuralı'nın “Gusül” maddesi bu açıdan (c. 4, s. 830-831) dikkat çekici bir karşıtıdır.

69 A.J. Wensinck, “Salat”, *İA*, c. 10, s. 111-123.

vurgulamaya çalışır. Mesela “Abdest” maddesi⁷⁰ daha girizgahta bu ibadetin “kökü animist fikirlerle” dayalı, “İsraîlî an’anenin devamı” olduğunu söylemekle kalmaz, daha da ileri giderek “bütün teferruatı ile musevilik usul ve kavaidinin tesiri altında inkişaf” ettiğini öne sürer.⁷¹ Şafî mezhebine göre açıklamaya başladığı abdesti bozan halleri, hiçbir mezhep tarafından kabul edilmeyen bir unsurla sona erdiren maddeye getirilen dipnot, düzeltilmesi gereken onca yer varken, sadece mesh ale'l-huffeynin “İslam askerine abdesti kolaylaştırmak” için vaz edildiği iddiasını tenkit eder.⁷²

Goldziher (ö. 1921) imzalı “Fıkıh” maddesi, tarih ve literatüre dair onlarca hatalı tespitin ötesinde, iki esaslı iddia ile öne çıkmaktadır. Döneminin tipik oryantalezmini temsil eden bu iddialardan biri, fıkıhın otantik bir disiplin olmayıp, muhtevasını büyük ölçüde geçmiş kültürlerin bakiyelerinin teşkil ettiği; diğeri ise İslâm toplumlarında hayata geçirilmemiş teorik bir alan olarak, tarihî realiteyi temsil etmediğidir.⁷³ Goldziher’in metni üzerine onun neredeyse iki katı kadar zeyl yazan Köprülü’nün bu iddialar hakkında yaptığı şey ise, madde yazarının ardından aynı minval üzere devam eden oryantalez literatürü tanıtmaktan ibarettir. Köprülü de, Goldziher gibi fıkıhın otantikliğine dair uzunca bahisler açarak, Roma, Bizans, Yahudi ve Sasani hukuklarının etkisine dair kendine yakın dönemde yapılan Batılı çalışmaları tasvir eder. Fıkıhın uygulanmamış, nazari bir alan olduğu iddiasını kısmen revize ederek, en azından bunun kamu alanı hakkında geçerli olduğunu ispata çalışan Köprülü, böylelikle Türklerin tarihte fıkıhın haricinde seküler bir hukukları olduğu iddiasına destek aramaktadır. Oryantalez çerçevenin dışına çıkamayan⁷⁴ Köprülü, maddenin içeriğine katkı sayılabilecek üç konuya yer verir. Fıkıhın diğerkültürlerle ilişkisinin etkilenmekten ibaret olmadığını, fıkıhın da bazı Batı hukuklarını etkilediğine dair modern çalışmaların bulunduğunu hatırlatır. Modernleşme teşebbüslerinin sadece sömürge ülkelerinde olmadığını, Müslümanların kendi inisiyatif ve iradeleriyle de modernleşme politikalarına başvurduklarını söyler ve son olarak, müteaddit yerde tekrarladığı fıkıhın “kanunşinaslar değil, fakat hakiki hukuk âlimleri” tarafından incelenen modern bir akademik araştırma alanı olması gerektiğini vurgular.⁷⁵

İslam Ansiklopedisi’nin ilk fasiküllerinin neşredildiği yılların ardından Türk dilinin hızla erozyona uğrayarak ifade çeşitliliğini yitirmesi, yakın dönemde bu eserin yüksek ve dakik bir dile sahip olduğu kanaatini uyandırmıştır. Aslında eser

70 J. Schacht, “Abdest”, *İA*, c. 1, s. 25-26

71 J. Schacht, a.g.m., s. 25.

72 J. Schacht, a.g.m., s. 25

73 I. Goldziher, “Fıkıh”, *İA*, c. 4, s. 601-608.

74 Köprülü’nün katkılarının oryantalez eleştirisi olarak değerlendirilmesine dair bkz. Murteza Bedir, “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2005, c. 3, sy. 5, s. 38.

75 Köprülü, “Fıkıh [Zeyl]”, *İA*, c. 4, s. 608-622.

özenli dil tercihleri sonucu inşa edilmiş bir metin olmadığı gibi, -fıkıh alanı söz konusu olduğunda- devrinin dilini yansıtmaktan da uzaktır. Neşre hazırlayanların İslâmî ilimlere bigâneliğinden kaynaklanan hatalı karşılıklar ve harfi tercümelerin ürünü sakil ifadelerle dolu *İslam Ansiklopedisi*'nin dilinin olumlu bir meziyet taşıdığını söylemek mümkün değildir.

2. *İslam-Türk Ansiklopedisi*

İslam Ansiklopedisi projesine tepki olarak *Sebilürreşad*'ın çekirdek kadrosu tarafından 1940'ta yayınlanmaya başlayan *İslam-Türk Ansiklopedisi*, alt başlığındaki "Muhîtu'l-Maârifî'l-İslamiyyeti't-Türkiyye" ibaresinden giriş kısmındaki "İslam aleminde yazılan ansiklopediler" başlığı altında yer alan ilginç listeye kadar, İslâmî geleneğin devamı olduğunu vurgulayan simgesel unsurlarla ortaya çıkar.⁷⁶ İki cildin ardından yayınına son verilmesine rağmen, gerek kadrosunun yakın dönem Türk düşünce tarihinde temsil ettikleri, gerekse sekiz sene boyunca süreli yayın olarak neşredilmesi bu ansiklopedi teşebbüsünün değerini artırmaktadır.⁷⁷

Birçok maddenin sonunda *İslam Ansiklopedisi*'nin aynı başlık hakkında yayınladığı maddeyi eleştiren pasajlara yer veren eserde kırka yakın fıkıh terimi maddesi bulunmaktadır. Fıkıh maddelerinin altında en çok imzası bulunan yazar, devrin temyiz hakimlerinden Ali Himmet Berki'dir (ö. 1976). Berki, "Ağaç", "Alet", "Âyân" gibi, sadece birkaç fıkıh kitabının ilgili bölümlerini özetleyerek hazırlanması muhtemel olmayıp, ancak çeşitli kaynakların taranması suretiyle elde edilebilecek madde muhtevalarını telif etmesiyle dikkat çekmektedir. Fıkıh maddelerinde öne çıkan diğer müellifler, telif ettikleri madde sayısına göre, sırasıyla, Kamil Miras (ö. 1957), Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) ve İzmirli İsmail Hakki'dir.⁷⁸

İslam Ansiklopedisi'nin fıkıh maddeleri tabii olarak, İslâm tarihinde gelişmiş bir kaynak ve atf hiyerarşisini itibara almamaktadır. *İslam-Türk Ansiklopedisi* ise kaynak ve atf anlayışı açısından Osmanlı'nın son demlerini temsil eder. Söz konusu atf listesi kronolojik olarak *Kadihan* ve *Hidaye*'yle başlar, *Kenz'in Bahr* ve *Tebyin*, *Hidaye*'nin İbnü'l-Hümmam ve *Mülteka*'nın Damad şerhlerini, mütedavil şeyhülislam fetva mecmualarını, -ve tabii- *Eşbâh* ile birkaç meşhur haşiyesini, *Tatarhaniyye* ve *Hindiyye*'yi, mutlaka İbn Abidin ve Tahtavi haşiyeleri ile *Mecelle* şerhlerini içerir. İbn Kayyim'den İbn Rüşd'e kadar farklı mezhep ve coğrafyalara ait eserlere sürekli atıflar yapılmakla beraber, maddelerin gövdesini yukarıdaki eserlerden devşirilmiş Hanefî fıkıhî teşkil etmektedir.

76 Söz konusu simgesel unsurlar ve girişteki "ilmin tahakkümden" kurtulması gerektiğine dair ifadeler, eserin iç kapağına İsmet İnönü'nün fotoğrafının basılmasıyla sanki dengelenmeye çalışılmıştır.

77 *İslam-Türk Ansiklopedisi*'nin yayın hayatı 1948'e kadar sürmüş ve bu sürenin son yarısında derginin içinde formalar halinde yayınlanmıştır.

78 Akseki, "Abdest" maddesi dışında *İslam-Türk Ansiklopedisi*'ne fıkıh terimi maddesi kaleme almamıştır. Bu madde daha ziyade *İslam Ansiklopedisi*'ne karşı kamuoyuna yönelik olumsuz beyanat yayımlayamayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın eleştirisi olarak görülmelidir.

İslam-Türk Ansiklopedisi çok sayıda modern hukuk terimi içerdiği gibi, bazı fıkıh maddelerinin sonunda aynı konuda modern Türk hukukunu işleyen alt başlıklara sahiptir. Aşağıda temas edileceği üzere, yazar kadrosunda yer alan bazı hukukçuların fıkıh bahislerine modern Türk hukuku içinde yer açma gayretleri, bu projeye de yansımış ve Osmanlı hukukunun kaynağı sıfatıyla fıkıh ve modern hukuk arasında bir tür sürekliliği ima eden maddeler ortaya çıkmıştır. Mesela “Amme davası: Ceza hukuku” maddesinde Avrupa hukuk tarihinin ardından, “Kendi anânat ve mevzuatımız bakımından âmme davası”⁷⁹ başlığı altında Tanzimat öncesinin “Fetva devresi” ve Tanzimat sonrasının “Nizamlar devresi” olarak işlenmesi bu tavrı temsil etmektedir.

B. Beşeri ve Sosyal Bilimlerin Bahis Konusu Olarak Fıkıh

İslam Ansiklopedisi projesinin başladığı yıllarda Cumhuriyetin beşeri ve toplumsal bilimlerdeki bazı öncü şahsiyetleri de fıkıh ilminden veya fıkıhın mevzuuna doğrudan dahil olan temalardan bahsetmeye başlamışlardır. XX. yüzyılda doğan ve 1930’ların ilk yarısında akademik hayata adım atan Ömer Lütfi Barkan (ö. 1979), Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (ö. 1974) ve Sabri Fehmi Ülgener (ö. 1983) dönemin fıkıh hakkında konuşan en önemli sosyal bilimcileridir.

1. Barkan

İsminin hizasına çoklukla Annales ekolü yazılan ve sosyo-ekonomik tarihçiliğin bazı temel kavramlarını Osmanlı tarihinde ilk defa işlediği kabul edilen⁸⁰ Barkan’ın mülkiyet hukuku ve tarım ekonomisine dair soruları kendisini doğrudan fıkıh hakkında konuşmaya sevk etmiştir. Çalışmalarını bu sorular üzerinde teksif ettiği 1939-1942 arasında vakıf, miras ve “sultanların temlik hakkı” gibi kavramları esas alarak, Osmanlı tarihinde gayrimenkul mülkiyetinin tezahürlerini araştırır.⁸¹ Barkan’ın bu dönemdeki eserleri, fıkıh metinlerini Osmanlı tarihi -en azından belirli boyutları- hakkında açıklama gücüne sahip kabul eder.⁸² Barkan,

79 Fahrettin Karaoğlu, “Amme davası: Ceza hukuku”, *İslam-Türk Ansiklopedisi*, c. 2, s. 432-437.

80 Barkan’ın XIX. yüzyıl devlet merkezli tarih tasavvuru hakkında bkz. Fatih Durgun, “Ömer Lütfi Barkan, Fernand Braudel ve Annales Ekolü Tarzı Tarihçiliğin İdeolojik Sınırları”, *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu: Bildiriler Kitabı*, Nurettin Hatunoğlu, Canan Kuş Büyüktaş (eds.), Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 181-187.

81 Eserlerinin listesi için bkz. Halil Sahillioğlu, “Ömer Lütfi Barkan”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1985, c. 41, sy. 1-4, s. 3-38.

82 Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller:I, Mâlikâne-Divanî Sistemi”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, nşr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2000 [yt: 1939], c. 2, s. 1174-1242; a.m.f., “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller:II, Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, nşr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2000 [yt: 1941], ➤

hukuk fakültesindeki selefi Aarsal'ın tamamen zıddı bir tavır alarak, "nazari ve sistematik islam hukukunu bilmeden ve bu hukukun İslam aleminin muhtelif kısımlarında aldığı şekilleri tetkik etmeden"⁸³ Türk hukuk tarihini anlamının imkansızlığını, Köprülü'yü takip ederek vurgular. Bu anlayışının bir tezahürü 1937-1946 arası verdiği derslerin notlarından oluşan *Türk Hukuk Tarihi* adlı metinde görülebilir.⁸⁴

1940'ların ortasında kaleme aldığı makalelerde Barkan, Osmanlı tarihinde örfi hukukun varlığını ispata çalışmıştır. Ona göre hukuk "din kitaplarındaki araştırmalarla ve dini makamların şer'i denilen bir takım hüküm ve prensiplerden hareketle zihni spekülasyonlarla elde ettikleri iskolastik ve nazari bir hukuk değil" (...) "dini kayıtlardan serbest kalmış olan bir hukuktur."⁸⁵ Fıkıh ise "nazari sistemler, teşekkül ettikleri andan itibaren ölü doğmuş hükümler halinde" kalmıştır.⁸⁶ Barkan'ın bu dönem eserlerindeki tasvir ve iddialarının hedefi muğlaktır. Peşinde olduğu şeyin dinin dışındalık ve hatta ona aykırılık anlamındaki bir laiklik mi, teorinin uygulanmasından kaynaklanan ve zorunlu olarak teoriden bir şekilde farklılaşan tarihî tecrübe mi yoksa fıkıhın siyasî iradeye bıraktığı bir yetki alanı mı olduğu belli değildir. Örfi hukuk dediği şeyin tarihî gerçeklikler üzerinde etkili normatif bilgi alanları içinde hangi unsurların karşısında yer aldığına, hangi koordinatlar içinde bulunduğu işaret eden ifadelerinin tutarsız ve zaman zaman çelişkili olmasının sebebi fıkıha dair tasavvur eksikliğidir.⁸⁷ Barkan'ın söz konusu metinleri, fıkıh ile şeriat, katiyyât, mezhep,

c. 2, s. 1269-1288. Vakıfların iktisadî hayatı olumsuz etkilediği iddiasını eleştirdiği 1940 tarihli eser de burada zikredilmelidir: a.m.f., "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: I, Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, nşr. Hüseyin Özdeğer), İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2000 [yt: 1940], c. 2, s. 1243-1268.

83 Ömer Lütfi Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: [y.y.], 1952, s. 54.

84 Eserde kısmen *İslam Ansiklopedisi* ve onun orijinal nüshasından istifadeyle oluşturulmuş fıkıh usulüne ve fıkıh tarihine dair genişçe bir bölüm bulunmaktadır. Barkan'ın Hanefiliği "liberal ve terakkiperver", Emevileri "laik", Abbasileri "teokratik" olarak nitelemesi hakkında bkz. Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 83-86. Tamamen hatalı icma tasviri için bkz. Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 77 vd.

85 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, nşr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2000 [yt: 1945], c. 2, s. 1330-1351, 1345; a.m.f., "Türkiye'de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, nşr. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2000 [yt: 1946], c. 2, s. 1381-1401.

86 Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 102.

87 Mesela bkz. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", s. 1340.

fetva, kaza, örf ve idarî tasarruf gibi kavramlar arasındaki ilişkilere dair tasavvur eksikliğinden muzdarip Osmanlı hukuk tarihi araştırmalarının başarı sınırını göstermektedir.⁸⁸

Makalelerinden alıntılarının geniş yer tuttuğu⁸⁹ *Türk Hukuk Tarihi*'nde Barkan, hem kamu, hem özel hukuk alanına şamil bir örfi hukukun⁹⁰ varlığını ispat gayretiyle, fikhî Müslüman toplumların geleneklerinin ve yabancı kültürlerden alınan kurumların din adı altında sistemleşmesi olarak tasvir eder. Mezhep imamları gibi büyük müctehidlerin tarihteki tek fonksiyonları da “yabancı hukuk müesseselerini aklamak, İslâm kisvesi büründürmek”ten⁹¹ ibarettir. İslâm tarihinde var olmuş olanın Şeriat olmadığını⁹² gösterme kaygısı metnin genelinde hissedilmektedir.

Barkan, hukuk tarihinin düşmanı diye ilan ettiği, “herşeyi mukaddes kitapta bulmak veya kitaba uydurmak isteyen bir medrese dogmatizm ve iskolastiği”nin⁹³ kimler veya hangi çevreler tarafından temsil edildiğini açıklamaz. Köprülü gibi, “medrese kafası” sıfatını yakıştırdığı bu anlayış sahipleriyle eğer fukahayı kastediyorsa,⁹⁴ onların fikhî metnini ne ilahî ve mukaddes metin⁹⁵ ne de “müspet bir hukuk”⁹⁶ olarak gördüklerini fark edememiş demektir. Eğer söz konusu tavır *Mülteka*'yı Osmanlı kodu olarak nitelemek gibi, fikhî metinleriyle Osmanlı hukukunu eşitleme eğiliminde olan Batılı yazarları temsil ediyorsa, Barkan zamanında bu anlayış çoktan önemini yitirmiştir.⁹⁷

2. Fındıkoğlu

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun 1938'de başlayıp 1940'lar boyunca devam eden İbn Haldun ve aile hukuku konulu çalışmaları da fıkıhtan bahseden az sayıdaki sosyal bilim metinlerindedir. İbn Haldun hakkındaki ilk neşri 1924 tarihli olmakla beraber, bu konuyla ilgili yayınları 1938-1940 yılları arasında yoğunlaşan Fındıkoğlu⁹⁸ İbn Haldun'un “hukuka ait fikirleri”ni incelediği, çok derinlikli olmayan

88 Barkan'ın değerlendirmelerinin “örfi hukuk lehine apologetik bir karakter taşıdığı” hakkında bkz. Mehmet Akif Aydın, “Türk Hukuk Tarihçiliği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 5, s. 21.

89 Mesela krş. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi”, s. 1330-1341; a.mlf., *Türk Hukuk Tarihi*, s. 99-110.

90 Barkan, *a.g.e.*, s. 58.

91 Barkan, *a.g.e.*, s. 86.

92 Mesela bkz. Barkan, *a.g.e.*, s. 101-102.

93 Barkan, *a.g.e.*, s. 103.

94 “Kara kaplı kitap” ve “yeni bir çığır açma cesaretinden yoksun” ulema gibi ifadeleri, Osmanlı ulemasına işaret ediyor gibidir. Barkan, *a.g.e.*, s. 80.

95 Bkz. Barkan, *a.g.e.*, s. 56-57.

96 Barkan, *a.g.e.*, s. 96.

97 Barkan'ın şikayetlerinde “medrese kafalı hukukçular”dan (Barkan, *a.g.e.*, s. 55) ve “hukuk dogmatizm”inden söz etmesi, hedefinin Cumhuriyet dönemi hukukçuları olduğunu akla getirmektedir.

98 Yavuz Yıldırım, “Türkçe'de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 147. Fındıkoğlu'nun İbn Haldun'a dair diğer eserleri ➔

çalışmasında⁹⁹ asabiyet ve devlet kavramlarını işlemektedir. *Mukaddime*'deki fıkıh ilmine, fıkıh tarihine ve mezheplerine dair satırlardan haberdar gözükme bile, sosyoloji disiplininde İbn Haldun gibi bir simayı hukuk alanıyla irtibatlandırarak işlemiş olması burada bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Fındıkoğlu'nun aile hukuku sosyolojisi hakkında 1940'ların ilk yarısında neşredilen yazıları, fıkıhın mahiyeti ve Türk toplumuyla ilişkisine dair sosyoloji eksenli sorular sorması bakımından çok dikkat çekicidir. Aile hukukunun tedvini hakkında, fıkıh kitaplarından Osmanlı kanunlaştırmalarına, özellikle *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'ne ve oradan *Medeni Kanun*'a geçişi mümkün kılan toplumsal şartlarla ilgili 1944'te sorduğu sorular, Osmanlı modernleşmesinde fıkıhın dönüşümünü anlamak için zarurî sorulardır.¹⁰⁰ Bu çerçevede *Mecelle*'nin din-hukuk ayrımının teşekkülünde bir dönüm noktası olduğuna,¹⁰¹ laiklik ile “devletleşme” arasındaki ilişkiye,¹⁰² *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'nin ardında yatan kompleks zihniyete¹⁰³ ve *Medeni Kanun* öncesinde “ibdai tedvin”i gerçekleştirememenin sebeplerine¹⁰⁴ dair tespitleri hâlâ yeterince işlenmemiştir.

1947'den itibaren neşredilen aile dışından evlenme (“ekzogami”) hakkındaki çalışmalarında Fındıkoğlu İsviçre'den alınan medeni kanun muhtevasının Hıristiyanlığa uzanan kökenlerine, Türk toplumunun sosyolojik realitesiyle tetabuk etmeyişi ve bu açıdan *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'nin daha üstün bir metin olduğuna temas eder.¹⁰⁵ Köprülü ve özellikle Barkan, fıkıhın tarihte hayatiyet bulamamış teorik bir bilgi alanı olduğunu ispat sadedinde, toplumsal norm ile bu normun belirli bir zaman ve mekanda belirli bir toplum içinde uygulanması arasındaki farka dikkat çekerken, Fındıkoğlu aynı gerçeği fıkıh kaynaklı Osmanlı kanunları lehine yorumlamakta ve asıl “şe'niyet ile mevzuat arasındaki inhıraf”ın¹⁰⁶ Cumhuriyet kanunlaştırmalarında bulunduğunu ifade etmektedir.

için bkz. Amiran Kurtkan, *Fındıkoğlu Bibliyografyası 1918-1958*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İhtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı [t.y.].

99 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “İbni Haldun'un Hukuka Ait Fikirleri ve Tesiri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1939, c. 5, s. 138-155.

100 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, *Ebül'ula Mardin'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1944, s. 687-737.

101 Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, s. 691.

102 Fındıkoğlu, a.g.m., s. 694-695.

103 Fındıkoğlu, a.g.m., s. 703, 714, 715, 735.

104 Fındıkoğlu, a.g.m., s. 734-738. Fındıkoğlu'nun *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'nin getirdiği yenilikleri Avrupa'nın faizi meşrulaştırmak için XVII-XVIII. asırda geliştirdiği yorumlara benzetmesi hakkında bkz. a.g.m., s. 716.

105 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “İslam ve Türk Hukukunda Eksogami”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1947, c. 13, sy. 1-2, s. 219-238, 684-696. Aynı kavrama dair diğer eserleri için bkz. Kurtkan, *Fındıkoğlu Bibliyografyası*, s. 54.

106 Fındıkoğlu, “İslam ve Türk Hukukunda Eksogami”, s. 690.

*Hukuk-ı Aile Kararnamesi'*ni terviç etmesi Fındıkoğlu'nu bu metnin kaynağı olan fıkha yönlendirmemiştir. Fıkıh hakkında olumsuz kanaatler belirtmekle beraber, eserlerinde bu ilmin literatürüne başvurmaz.¹⁰⁷ Fıkıh hakkında Barkan'a benzer telakkilere sahip Fındıkoğlu "ilmi, akliselimci, binnetice sosyolojik zihniyetten uzak din uleması"ndan¹⁰⁸ bahseder. Böyle bir kabulden sonra fıkıh kitaplarına müracaat zaten anlamsız olacaktır.

3. Ülgener

Sabri Fehmi Ülgener, Osmanlı iktisadi zihniyetine yoğunlaştığı 1930'ların sonlarından itibaren seyahatnamelerden divanlara kadar çok farklı türdeki eserleri kaynak olarak kullanmasıyla öne çıkar. Ülgener, Osmanlı ekonomisinin "rasyonalizasyonu"na mani olan sebepleri tespit için "Ortaçağ ve hususiyile intihat devri insanının -iktisat süjesinin- temel karakteristiklerini"¹⁰⁹ incelemeyi hedeflemektedir. Osmanlı iktisadî hayatı ile bu hayata tesir eden "normalar" -yazarın bir başka deyişiyile, "duyuş ve inanış dünyasının normatif olan tarafı" -arasındaki irtibatı ele aldığı çalışmalarında melâmet vardır, fütüvvet ve lonca vardır, *Marifetname* ve *Nâbî* vardır, ama fıkıh yoktur.

"İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri"¹¹⁰ Ülgener'in fıkıh literatüründen yararlandığı nadir metinlerindendir. 1940'ların ilk yarısında neşredilmiş ekonomi politikalarına dair akademik bir yayında hadis metinlerine yer vermiş ve fıkıh kitaplarına doğrudan atıfta bulunmuş olması bile, bu makalenin özel bir mevkiye sahip olması için yeterlidir. İslâm tarihinde "başlangıçta liberal, yahut hiç değilse müsamahakar bir anlayışın, gelenek ve otorite kayıtlarıyla sıkı sıkıya bağlı olan ortaçağ skolastik görüşleri"¹¹¹ karşısında zayıfladığını ve giderek narh taraftarlığının hakim olmasının Batı'daki liberal düşünceye benzer bir akımın gelişmesini engellediğini öne süren çalışmasının İslâm medeniyetine dair ana çizgilerini oryantalist metinler tayin etmektedir. Kısmen bu metinlerin etkisi sebebiyle, ideallerin tarihî realite karşısında mağlup olduğu ve İslâm tarihinin müdahalecilik ile serbestilik arasında bir taraf tutmuş olması gerektiği öncüllerinden kurtulamaz. Ülgener'in fıkıh kaynaklarını, Cumhuriyet devrinin ilk İstanbul müftüsü olan ve makalenin

107 "Eksogami"yi işlerken Fındıkoğlu, İslam hukuku olarak Kur'an-ı Kerim ve *Hukuk-ı Aile Kararnamesi'*ni ele almakta, böylece İslam hukukunu ele alırken fıkha yer vermemektedir. Fındıkoğlu, a.g.m., s. 219-238, 684-696.

108 Fındıkoğlu, a.g.m., s. 227.

109 Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951, s. 209.

110 Sabri F. Ülgener, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri (1): Fıkıh ve Ahlak Doktrinlerinde Narh Siyaseti ve Müdahalecilik Meselesi Üzerine Umumi Bir Deneme", *Ebü'l'ula Mardin'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1944, s. 1151-1189.

111 Ülgener, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri", s. 1185.

neşrinden bir sene önce vefat eden (1943) babası Mehmet Fehmi Ülgener ile uzun yıllar onun müsevidi ve ardından halefi olan Ömer Nasuhi Bilmen temin etmiştir.¹¹² Meşihat bakiyesi alışkanlıklarla müteahhirin Hanefî eserlerini kaynak gösteren makalede ne harâc, ne emvâl, ne hisbe, ne de ahkam-ı sultaniyye eserlerine atıf vardır.¹¹³

C. Modern Türk Hukuku İçinde Fıkha Yer Açmak

1. “Eski Hukukumuzda ...”

Cumhuriyet kanunlarından önce vuku bulan, dolayısıyla bu kanunların yürürlüğe girmesinden önce mer'î olan hükümlere göre ele alınması gereken davalar, fıkıhın kendine modern Türk hukuku içinde bulunduğu ilginç bir meşru-yet zeminidir. Haklarında kanunlaştırmaların gerçekleştirilmesi ve dolayısıyla klasik fıkıh literatürüyle irtibatlarının kesilmesi bakımından, diğer hukuk alanlarının hayli gerisinde kalmış Osmanlı vakıf, miras ve aile hukuklarına dair Cumhuriyet döneminde kalem oynatmak büyük ölçüde fıkıhtan bahsetmek anlamına gelmiştir. Zira bu alanlarda Cumhuriyet kanunlarının öncesinden bahsetmek için ilgili Hanefî fıkıh bablarını merkeze alarak inceleme yapmak zorunludur.

1930'ların sonunda “eski hukukumuz”un söz konusu alanlarını işleyen yazarların başında Ali Himmet Berki gelir. *Eski Hadiselerde Tatbiki Lazımgelen İrs ve İntikal*'de Berki, Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden önceki olaylara dair davaların “sabık esaslara tevfikan halli”¹¹⁴ lazım geldiğini, ancak “[h] akimlerimizin ekserisi eski irs ve intikal hükümlerile teveggul”¹¹⁵ etmediklerini hatırlatır. Berki, bu eseri telifteki amacını eski miras davalarının tâbi oldukları mevzuata dair Cumhuriyet hukukçularını bilgilendirmek olarak ortaya koymakla beraber, serdettiği bilgiler Hanefî fıkıhının feraiz ve miras bablarıdır. Herhalde köleliğin mirasa mani olması,¹¹⁶ mefkûdun hükmen ölü kabul edilmesi için doksan senenin geçmesi gerektiği¹¹⁷ yahut mevlâ'l-muvâlat'ın vereseden olduğuna¹¹⁸ dair bilgilerin Cumhuriyet hukukçuları tarafından 1930'ların sonunda

112 Bkz. Ülgener, a.g.m., s. 1151.

113 Ülgener'in fıkıh meseleri hakkında konuştuğu nadir metinlerinden biri de 1958'de Yeni Delhi'de sunduğu “İslâm'ın İktisadî Gelişmede Para ve Kredi Meseleleri Karşısında Durumu” başlığını taşıyan ve birkaç sayfalık notlardan ibaret olduğu anlaşılan tebliğidir. Müellifi tarafından daha sonra geliştirildiğine dair bir kayda rastlanmayan bu metnin garip hikayesi için bkz. Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 130.

114 Ali Himmet Berki, *Eski Hadiselerde Tatbiki Lazımgelen İrs ve İntikal*, Ankara [Hapishane Matbaası], 1938, s. 8.

115 Berki, *İrs ve İntikal*, s. 7.

116 Berki, a.g.e., s. 17.

117 Berki, a.g.e., s. 22.

118 Berki, a.g.e., s. 24.

önlerine çıkacak davalarda kullanacakları bilgiler olmadıkları aşıkardır. Berki 1940'larda bu çalışmasını geliştirerek *Miras ve Tatbikat* başlığıyla yayımlar.¹¹⁹

Vakıf hukukuna dair eserler de aynı yıllarda birbiri ardınca neşredilir. Medeni Kanun'un mer'iyetinden önce kurulmuş vakıflar hakkında 1935'ten itibaren kanun ve çeşitli mevzuat yürürlüğe girmiş ve bu alana dair ilk eserler 1930'ların sonuna doğru ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün aynı yıllardaki yayınları da, bu konuda eser neşretme imkanını genişletmiş olmalıdır.¹²¹ Bu çerçevede Ahmet Esat Arsebük'ün (ö. 1957)¹²² vakıf hakkındaki çalışmaları zikredilebilir. *Mecelle* şârihi Küçük Ali Haydar Efendi'nin oğlu Arsebük, Ankara Hukuk Fakültesi'nde Türk medeni hukukunu şerh ederken, babasının ve Karinâbâdlı Ömer Hilmi'nin (ö. 1889) eserlerinden yararlanarak, eski vakıf ahkâmını etraflıca ele alır.¹²³ Berki de *İrs ve İntikal*'den birkaç sene sonra yayınladığı *Vakıflar*'da¹²⁴ yine müteahhirîn Hanefî kaynaklarına dayanan bir Osmanlı vakıf hukuku tasvir eder. Eserini telif gayesi olarak "eski hukukumuz"un bir yandan bazı davalar için mer'i hukuk vasfını koruduğunu, diğer yandan hukuk tarihi açısından önem taşıdığını ifade eder.¹²⁵

119 Ali Himmet Berki, *Miras ve Tatbikat: Feraiz, İntikal, Medeni Kanunda Miras, Tatbikat*, İstanbul: Üçler Basımevi, 1947 [*Miras ve Tatbikatı*, Ankara, 1951, 1963]. *İrs ve İntikal*'de kaynaklarını açıklamayan Berki, *Miras ve Tatbikatı*'nda *Siraciyye* şerhleri, fetva mecmuaları, *İbn Abidin Haşiyesi* ile *Fetavayı Hindiyye*'yi kaynakları olarak sıralar. Akil Önder'in *Vasiyet Hukuku* da (Ankara, 1944) burada kaydedilmelidir.

120 İsmet Berkil'in, *Eski ve Yeni Hukuka Göre Vakıf ve Tesis*'i (Ankara 1937) vakıf hukukuna dair bu dönemin ilk akademik eserlerinden olmalıdır. Osmanlı vakıf hükümlerinin 1935 öncesinde de tartışıldığına dair bkz. Tahsin Özcan, "Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 2005, c. 5, s. 538.

121 1937'de Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından neşredilen *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar* ve 1938'de neşrine başlanan *Vakıflar Dergisi* bu çerçevede zikredilmelidir. *Vakıflar Dergisi*'nin vakıf hukuku alanında katkıda bulunduğu söylenemeyeceğine dair bkz. Özcan, "Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları", s. 531.

122 Vasfi Raşit Seviç, "Profesör Arsebük", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1954, c. 11, sy. 1, s. 1-3; Necip Bilge, "Ordinaryüs Profesör A. Esat Arsebük'ün Hayatı ve Eserleri", *Ahmet Esat Arsebük'ün Aziz Hatırasına Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1958, s. 3-11; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, y.y., 1958, s. 445; Ahmed Esad [Arsebük], *Garb Hukuku Nazariyeleri: Hukukda Gaye*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1927.

123 Esat Arsebük, *Medenî Hukuk*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1938, s. 296-318. Ayrıca bkz. Esat Arsebük, "Mameleke İstinad Eden Şahsiyet: Vakıf", *Adliye Ceridesi*, 1937, y. 8, sy. 12, s. 1130-1170. Arsebük, fıkıhtan bahsetmenin yanlış anlamlara yol açabileceğini düşündüğü için olsa gerek, vakfî ele aldığı bölümde, aslında hiç yeri değilken, bir vesile bulup, Cumhuriyet devrinde baş gösteren irtica "bütün irfan sahasını yalnız medresede küflenmekte olan kitaplardan" ibaret zanneden anlayışın eseri olduğunu belirtmeye gerek duyar. Arsebük, *Medenî Hukuk*, s. 297.

124 Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1940.

125 Berki, *Vakıflar*, s. 7.

Vakıfları “eski hukukumuz” noktasından ele alan çalışmalar modern hukuk akademiasının bir teması olarak işlerken¹²⁶ aynı dönemde vakfı daha ziyade tarihî boyutuyla işleyen çalışmalar da, tabii olarak fıkıhtan bahsetmektedirler. Bu metinlerde üç vurgu özellikle dikkat çeker: Biri, vakıf müessesesinin kökenini İslâm öncesine dayandırmak, diğeri vakıf cihetlerinin devrin şartlarına daha muvafık görülenlerini (bayındırlık ve tıp hizmetleri gibi) öne çıkartmak, buna mukabil cami ve tekke inşası gibi doğrudan ibadet amaçlı cihetlerini vurgulamamak ve son olarak vakıf hakkında görüş bildiren ulemayı tezyif ederek, fıkıhı kötülemek. Birbiri ardınca yayınlanan Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*,¹²⁷ H. Baki Kunter'in *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*¹²⁸ ve Köprülü'nün 1938'den itibaren *Vakıflar Dergisi*'nde çıkan makaleleri, özellikle “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü” adlı çalışması bu üç vurguyu da taşımaktadır. Vakfın menşesinin Bizans hukuku olduğunu iddia eden¹²⁹ Köprülü'ye göre, “dar bir dogmatizmden kurtulamamış”¹³⁰ fukaha “sırf nazari bir sistem vücuda getirmekle”¹³¹ yetindiği için, eserlerinde “tenkitçi ve objektif bir zihniyete tesadüf” edilmez.¹³² Mübalağalı ve bu yüzden zaman zaman tenakuza düşen ifadelerinin ötesinde, Köprülü'nün vakfın

126 1940'ların ardından bu alanda Bülent Köprülü ismi öne çıkar. Söz konusu dönemin belli başlı örnekleri hakkında bkz. Sabri Aksüyek, *Medenî Kanun Hükümlerine Göre Kanuni Mirasçılar ve Eski Kanun Hükümlerine Nazaran Miri Arazi ve Müsakkafat ve Müstegallat Vakfiyesinin Sureti intikaline Dair Esaslar*, Adana: [Türksözü Basımevi] 1947; Bülent Köprülü, “Tarihte Vakıflar”, *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1951, c. 8, sy. 3/4, s. 478-518; a.m.f., “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'ileri ve İcareteynli Vakıflar”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1951, c. 17, sy. 3/4, s. 685-716; a.m.f., “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'ileri ve İcareteynli Vakıflar”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1952, c. 18, sy. 1/2, s. 215-257. Köprülü'nün 1952'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladığı doktorası “Yeni ve Eski Hukukumuzda Vakfın Mahiyeti ve Kendilerinde Tedavül Kabiliyeti Bulunan Mukataalı ve İcareteynli Vakıfların Arz Ettiği Hususiyetler” başlığını taşır.

127 Özellikle bkz. *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar: Tarih Kongresi Ve Sergisi Münasebetile Türk Tarih Kurumuna Takdim Olunan Rapor*, İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1937, s. 4-8, 24-26. Eser, fıkıhtan ne kadar uzaklaşıldığını ve modern devletin hukuk telakkisinin ne kadar içselleştirildiğini göstermesi bakımından şayanı hayrettir: “[B]ütün meseleler (filanın kavlince) diye gelip geçen kafaların indi düşüncelerine kanuni bir kudret verilerek güya halledilirdi.” a.g.e., s. 24-26. Bu vesile ile eserde övgüyle anlatılan, 1936'dan itibaren bazı camilerde “secdelik” ve vestiyer yapma çalışmaları, İslam medeniyetinin mekan telakkisindeki değişim ve rafa kaldırılan camilere sıra konulması projesi çerçevesinde incelenmeye değerdir.

128 Bkz. H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 5-20.

129 M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, nşr. Orhan F. Köprülü, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1983, s. 365-367.

130 Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti”, s. 312.

131 Köprülü, a.g.m., s. 367.

132 Köprülü, a.g.m., s. 353.

hukukî mahiyetine dair en önemli katkısı, Batılı çalışmaların seyrini sunmasıdır. Köprülü'nün ne vakfın menşei, ne fıkıhla irtibatı, ne de sosyal tarih açısından önemine¹³³ dair satırları, atfı yaptığı Batılı metinlerin etraflıca bir sunumu olmaktan kurtulabilmiştir.

Vakıf ve miras alanındaki yayınların peşinden aile hukuku eserlerinin de geldiğini görmek şaşırtıcı değildir. *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri* adlı eserinde¹³⁴ Ahmed Semiz, Medeni Kanun'dan “önceki hâdiselerin, bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra tespiti suretine dair esasi ve usulü hükümleri” bir araya getirmek amacını taşıdığını belirtir.¹³⁵ Semiz, her ne kadar Medeni Kanun'dan önce vuku bulmuş vakıaların mevcudiyetini iddia ediyor ve bunlara çözüm bulmak için eseri kaleme aldığını ifade ediyorsa da, ortaya koyduğu metnin Hanefî münakehat bablarından pek bir farkı yoktur.¹³⁶

2. Mukayeseli Hukuk

1930'ların sonundan itibaren modern hukuk disiplini içinde fıkıhtan bahsedebilmenin yeni bir imkanının dile getirildiği görülmektedir. Mukayeseli hukuk dalı, akademik dünyada fıkıhı İslâm hukuku adı altında konuşabilmenin kapısını aralar. İslâm hukuku yaşayan önemli hukuk sistemlerinden kabul edildiği takdirde mukayeseli hukuk araştırmalarının bir parçası olarak var olabilecektir. Bu imkanı güçlendiren en önemli argüman ise, 1932 ve 1937'de La Haye'de gerçekleştirilen uluslararası mukayeseli hukuk konferanslarında İslâm hukukunun bağımsız bir hukuk sistemi olduğunu ifade eden kararların alınmasıdır. İki dünya savaşı arasında yüksek ilgiye mazhar olan mukayeseli hukuk alanında 1924'te kurulmuş International Academy of Comparative Law birçok öncü rol üstlenmiş ve bu kurumun mezkur tarihlerde düzenlediği toplantılara, Senhûrî (ö. 1971), Ebu Zehra (ö. 1974) ve Mahmasânî (ö. 1986) gibi modern kıta Avrupası hukuk sistemlerini model alarak yeni bir İslâm hukuku inşa etmeyi hedefleyen Ortadoğulu İslâm hukukçuları katılmış ve İslâm hukukunun bağımsız bir hukuk sistemi olarak kabul edilmesini teklif etmişlerdir.¹³⁷ Teklif benimsendikten sonra ortaya çıkan karar maddeleri 1939'da Milletler

133 M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, nşr. Orhan F. Köprülü, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983, s. 312-313.

134 Ahmed Semiz, *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri: Bugünkü Tabik Şartları*, İstanbul: Son İçtihatlar Dergisi Yayınları, 1948.

135 Semiz, *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri*, s. 3, 4.

136 Semiz'in eserinde hıyar-ı itk, kefaet kıstası olarak Arap kavmine mensubiyet, Mecusinin nikahı, liân bahsi gibi mesele ve başlıklara yer vermesi hakkında bkz. Semiz, *a.g.e.*, s. 23, 24 31, 61.

137 Leonard Wood, *Islamic Legal Revival: Reception of European Law and Transformation in Islamic Legal Thought in Egypt, 1875-1952*, Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 223.

Cemiyeti'ne bildirilmiştir.¹³⁸ 1940'lardan günümüze kadar, Batılı hukuklar karşısında, fıkıhı bağımsız ve yaşayan hukuk sistemlerinden biri olarak göstermek isteyen birçok yazar La Haye'deki bu toplantı kararlarına atıfta bulunmaktadır.

Aşağıda temas edilecek *Hukuk-ı İslamiyye Kamusu*'na İstanbul Hukuk'un meşhur hocaları Sıddık Sami Onar ve Hüseyin Nail Kubalı'nın yazdıkları takrizler de, bu eserin önemini ve İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanma gerekçesini mukayeseli hukuk zeminine oturtmaktadır. Onar, İslâm hukukunun öneminden bahsederken -rejime muhalefet anlamına gelebilecek bir yanlış anlaşılmayı bertaraf için olsa gerek- "mukayeseli hukuk kaide ve usulleri dahilinde yapılacak tetkikler"i kastettiğini vurgular.¹³⁹ İstanbul Hukuk Fakültesi'nde Mukayeseli Hukuk Enstitüsü ve Türk ve İslam Hukuk Tarihi Enstitüsü kurulmasına dair teşebbüslerin akim kalışından şikayet eden Kubalı'nın takrizi de mukayeseli hukukun önemine dikkat çekmektedir.¹⁴⁰

Mukayeseli hukuk, Cumhuriyetin hukuk devrimleri dışında kalan alanlar söz konusu olduğunda, fıkıh için daha geniş bir imkan vaatmektedir. Ahmet Reşit Turnagil'in *İslâmiyet ve Milletler Hukuku* adlı eseri, mukayeseli hukuk alanında böyle bir imkanı kullanabilen ilk çalışmalardanır. Meşhur Kont Ostrorog'la beraber Meşrutiyet yıllarında Babiâli hukuk müşavirliği yapmış¹⁴¹ Turnagil'in 1937'de La Haye'de verdiği derslerin gözden geçirilmiş şekli olan eser, İslâm ile uluslararası hukukun "imtizaçlı, âhenkli karabetlerini" göstermeyi¹⁴² hedefler. Son dönem Osmanlı İstanbul'unda edinilmiş temel fıkıh bilgisi ile oryantalist literatürü birleştiren¹⁴³ Turnagil, "ictimai ve lâdinî (layık) mezheplerin" iddialarına karşılık İslâm'ın savaş dini olmadığını ispata çalışır.¹⁴⁴ Eser sanki Meşrutiyet devrinde bir İslâmcı tarafından kaleme alınmıştır.¹⁴⁵

138 S. Mahmassani, "The Principles of International Law in the Light of Islamic Doctrine", *Recueil des cours 1966: 1*, Maubeuge: Hague Academy of International Law, 1966, s. 222.

139 Bkz. Sıddık Sami Onar, "Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar", *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, c. 1, s. III.

140 Bkz. Hüseyin Nail Kubalı, "Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu Yayınlanırken", *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, c. 1, s. V-VIII.

141 Ahmet Reşit Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku: Hukuk Fakültesi Mecmuasından Ayrı Bası*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943, s. 7.

142 Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, s. 5.

143 Vikâye hakkındaki vahim hata böyle bir birleştirmenin sonucu olmalıdır. Bkz. Turnagil, *a.g.e.*, s. 17.

144 Turnagil, *a.g.e.*, s. 53.

145 Eserin 1972'de Sebül Yayınevi tarafından tekrar neşredilmesi de herhalde buna delalet etmelidir. Müellifin Meşrutiyet bakıyyesi fikirleri ne kadar muhafaza edebildiği "İslamda siyasi cemiyetin direkleri şunlardır: hürriyet, müsâvât, uhuvvet ve adalet" cümlesinde görülebilir. Bkz. Turnagil, *a.g.e.*, s. 23. *İslam Amme Hukukunun Nazari Esasları* başlıklı kısa eserinde ➔

Turnagil'in fıkıh literatüründeki ilke ve kuralların İslâm tarihinin erken dönemi başta olmak üzere, bütün dönemlerinde hakim olduğu düşüncesini delillendirme çabası, Köprülü ve Barkan'daki anlayışın zıt kutbunu temsil etmektedir.

Mukayeseli hukukun bir bölümü sıfatıyla İslâm hukukunun müfredatlarda yer alması gerektiğini savunan Ankara Hukuk hocalarından Şakir Berki'nin bu amaçla hazırladığı *İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri*,¹⁴⁶ büyük ölçüde dönemin Kur'an meallerinden seçilen ayetlerin medeni hukukun temel kavramlarına göre tasnif edilmesinden oluşmaktadır. Şakir Berki, yayımlarına ve teşebbüslerine yönelik tenkitlere cevap vermek için kaleme aldığı broşürde¹⁴⁷ mukayeseli hukuk çalışmalarının muhtemel sonuçlarına dair ipuçları vermektedir. Mukayeseli hukuk sayesinde Batılı hukuk sistemleri kadar diğer hukuk gelenekleri -ve bu arada fıkıh- da, akademyanın meşru araştırma alanlarından biri haline gelecektir. Daha önemlisi, Cumhuriyet hukuku, bağlı olduğu hukuk sistemi üzerinden tartışmaya açılacak, olumsuz özellikleri gündeme getirilecek ve İslâm hukuku adıyla karşısına getirilen alternatifler, sarsılmaz konumunu tehdit edebilecektir.¹⁴⁸

3. Hukuk Tarihi

a. Ansay

Arsal'ın İstanbul Hukuk Fakültesi'ne intikalinin ardından, Ankara Hukuk Fakültesi'nin Hukuk Tarihi ve Hukuk Başlangıcı kürsüsünün başına geçen¹⁴⁹ Sabri Şakir Ansay'ın (ö. 1962)¹⁵⁰ 1940'ların ilk yarısında verdiği derslerin takrirlerine dayanan *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*¹⁵¹ adlı eseri, önemini hem Ankara Hukuk ve daha sonra Ankara İlahiyat Fakültesi'nde ders kitabı olmasından, hem de fıkıh ve fıkıh usulünün temel başlıklarını kapsama hedefi taşımasından almaktadır.¹⁵² Ansay, İslâm hukukununun hukuk fakültesindeki varlığının meşruiyetini ispat sadedinde, gerek

Mâverdi'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'sini özetleyerek tasvir eden Ahmet Selçuk Özçelik (ö. 2015), yaklaşımı ve diliyle Turnagil'in halefi sayılır. Ahmet Selçuk Özçelik, "İslam Amme Hukukunun Nazarı Esasları", Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi, 1952.

146 Şakir Berki, Hayrullah Hamidi, *İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri: "Kur'anda Hukuk"*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1956.

147 Şakir Berki, *Bir "Forum" Yazarına Cevap: Mukayeseli Hukuk ve Kanunları Tenkid İhtiyacı* (3. bsk), Ankara: [Yargıçoğlu Matbaası], 1957.

148 Şakir Berki'nin *Etudes Droit* adlı mukayeseli hukuk araştırmalarını konu alacak süreli yayın teşebbüsünün akim kaldığı anlaşılmaktadır.

149 Kemal Tahir Gürsoy, "Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Ardından", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1962, c. 19, sy. 1-4, s. XIV.

150 Bkz. "Ordinaryüs Profesör Sabri Şakir Ansay'ın Biyografisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1962, c. 19, sy. 1, s. XVII-XVIII; Gürsoy, "Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Ardından", s. XII.

151 Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* (2. bs), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1954 (1. bs., 1946).

152 Ansay kitabının kapsamına dair hedefini "Hanefi hukukunun tam bir izahı" olarak belirtir. Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, s. 5.

Türk tarihini, gerek genel hukuk tarihini ve gerekse Türkiye'ye komşu bazı ülkelere hukuklarını incelemek için bu alanı tanımının önemli olduğunu ifade eder.¹⁵³

Fatih dersiâmlarından Ahmed Şakir Efendi'nin oğlu, Mekteb-i Kudat mezunu, üstelik kısa bir süre Boyabat ve İznik'te kadılık yapmış¹⁵⁴ Ansay, eserinde Tek Parti devri laiklik anlayışına bağlı herhangi bir yüksek bürokratin din ve medeniyet tasavvurunun dışına çıkamaz.¹⁵⁵ İslâmiyete dayalı hukuk anlayışının geçmişte kaldığını, İslâm'ın "ulvi adalet idealleri" getirmiş bir din olmasına rağmen, ulemanın üzerine düşeni yapamadığını kazuistik, skolastik, taassup, atalet, zamanın icapları, aklı ihmal gibi basmakalıp kavramlarla anlatır. Eserinin gerek kaynakları, gerek İslâm hukuku literatürü olarak kaleme aldığı bölüm, Mekteb-i Kudat'tan Osmanlı kadılığına, Almanya'daki adli eğitiminden Ankara Hukuk Fakültesi profesörlüğüne kadar geçirdiği dönüşümü temsil eder.¹⁵⁶ Giriş kısımları istisna edilecek olursa, bu eser Gotthelf Bergstraesser'in (ö. 1933) *Grundzüge des Islamischen Rechts* adlı eserinin iskeleti üzerine Küçük Ali Haydar Efendi'nin *Dürerü'l-Hükkâm*'ından alınan malumatın yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde profesör olan (1915-1918)¹⁵⁷ Bergstraesser'in bu eseri, 1928-29 yıllarında Hanefî mezhebine dair *Mülteka*'yı esas alarak verdiği derslerin notlarına dayanarak öğrencisi J. Schacht tarafından edisyonu yapılmış bir metindir. Ansay eserinde her ne kadar Ali Haydar'ı ve dolayısıyla *Mecelle*'yi takip ediyorsa da, kıta Avrupası hukuklarının doktrin kitaplarına benzer şekilde, şahıs, eşya ve borçlar gibi kavramlar altında tasnife çalışmıştır. Alt başlıkları hayli dağınık ve tutarsız bir manzara arzeden bu tasnifi, Cumhuriyet döneminde modern hukuk sistematiğine göre fikhî tasvir teşebbüslerinin ilki saymak yanlış olmayacaktır. Ansay'ın söz konusu teşebbüslere dair Ortadoğu'daki tecrübelerden

153 Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, s. 9.

154 Bkz. Gürsoy, "Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Ardından", s. XI- XVI; "Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Biyografisi", s. XVII-XVIII; "Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Eserleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1962, c. 19, sy. 1-4, s. XIX-XXII; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, y.y.: y.y., 1958, s. 537.

155 Ansay, İslam hukukundan bahsetmenin Cumhuriyet devrimlerinden vazgeçmek anlamına gelmediğini vurgulamak için araya rejimin ideolojisine bağlılığını tazeler ve mesela "aramızda hâlâ Mecelleye veya Suûdî Arabistan'daki otoriteye hasret çeken ulemacılara rastlanabilmektedir" gibi ifadelerle okuyucusunu teyakkuza çağırır. Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, s. 5.

156 Söz konusu bölümde hocası Mahmud Esat Seydişehirî'nin eserlerinden yararlanarak, müteahhirin devrin en meşhur Hanefî metinlerini sıraladıktan sonra, öğrencilik yıllarının -bir kısmı ders kitabı olan- Türkçe eserlerine yer verir, Batılı literatüre nisbeten genişçe yer ayırdıktan sonra tekrar Osmanlı'ya döner; Osmanlı fetva mecmualarına temas edip, tarih, tefsir ve hadis alanında son devrin Türkçe ve Batılı eserlerini zikreder. Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, s. 11-14.

157 Cengiz Kallek, "Bergstrasser, Gotthelf", *DİA*, c. 5, s. 497-498. Bergstraesser'in J. Schacht'ı fıkıhla tanıştıran kişi olduğu kaydedilir. Bkz. Murtaza Bedir, "Schacht, Joseph", *DİA*, c. 36, s. 223-226.

haberdar olmadığı bellidir. Ele aldığı başlıklarda *Mecelle'*den Medeni Kanun'a kadar uzanan süreçteki mevzuata da atıf yapan Ansay, 1951'de Ankara İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Hukuku kürsüsünün kendisine verilmesinden¹⁵⁸ sonra eserini genişletir. 1954'teki 2. baskıdan itibaren eser, Bilmen'in *Hukuk-ı İslamiyye Kamusu'*na bir tür reddiye halini almıştır. Ansay'ın fıkha dair tarihte kalmış olarak hükmettiği ve kitabında eleştirdiği pek çok şey, Bilmen'in ifadeleriyle sanki tekrar karşısına çıkmıştır.¹⁵⁹

Ansay, Medeni Kanun'un kabulünün yirmi beşinci yıldönümünde *Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar* başlığıyla önemli bir edisyon neşreder.¹⁶⁰ Edisyon *Hukuk-ı Aile Kararnamesi'*nden 1340 tarihli tasarıya kadar aile hukuku alanındaki yasama belgelerini (kararname, layiha, mazbata, meşihat fetvası, kanun maddesi ve tasarısı) biraraya getirmektedir. Söz konusu metinlerin aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin “ne derece kuvvetli tereddüt ve manialara uğradığını” gösterdiğine işaret eden¹⁶¹ Ansay'ın edisyonu bir bakıma basit, ama gerçekten takdire şayan bir katkıdır. Zira Osmanlı modernleşmesi çerçevesinde fikhî tefekkürün bir yandan mezhep, maslahat ve zaruret gibi kavramlarla imtihanı, diğer yandan kanunlaştırma ile kurmaya çalıştığı yeni ilişki türü hakkında en değerli metinlerden bir kısmını gün ışığına çıkarmıştır. Eser, hakikaten Ansay'ın ifade ettiği gibi, bu metinleri inşa eden zihniyetin Cumhuriyet tarafından niye sürdürülmediğini de ortaya koyar.¹⁶² Bu çalışmanın dönemin Türk akademisinde oluşan ilgi ve soruların ürünü olmadığı Ansay'ın girişte yazdıklarından anlaşılmaktadır. İsviçre Medeni Kanunu'nu tercüme eden komisyonda yer almış Ansay, eserindeki belgeleri bir yandan Türk Medeni Kanunu gibi modern bir metin karşısında bu çabaların ne kadar başarısız kaldığını göstermek, diğer yandan ilgili dönemi ele alan Batılı araştırmacıların bu belgelere ulaşma yönündeki temennilerini karşılamak amacıyla bir araya getirdiğini kaydeder.¹⁶³

158 “Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Biyografisi”, s. XVIII.

159 Ansay'ın Bilmen'in yanı sıra, Ebul'Ulâ'nın *Cevdet Paşa'sındaki Mecelle'*ye dair bazı görüşlerinden de rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.

160 Sabri Şakir Ansay, *Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar: Hukuk İnkilâbımızı Aydınlatan Tarihî-Teşri'î Vesikalar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1952.

161 Ansay, *Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar*, s. 2.

162 Eserdeki belgeler, fıkhnın -ahkâmı ne kadar değiştirilirse değiştirilsin- tasavvur, muhteva, dil ve terimleri ile inşa edilmiş metinlerin modern kanun halini alamadıklarına dair örneklerle doludur. Nitekim 1340 tarihli son tasarıda bile hâlâ kocanın ric'i talakının sıhhatine dair maddeler (md. 89, 90, 91) bulunan bir metnin modern devlet tarafından kanun olarak kullanılması herhalde söz konusu olamaz.

163 Ansay, “dostum” diye hitap ettiği Gotthard Jaeschke'nin *Der Islam in der neuen Türkei'*da izhar ettiği temenniye yerine getirmiş olmaktan mutluluk duyduğunu vurgular. Ansay, *Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar*, s. 2. Jaeschke, bu eserinde Cumhuriyet idaresi ile İslâm dini arasındaki ilişkiyi hukuk ekseninde işleyeceğini belirtir, bkz. Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, trc. Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi 1972, s. 10. Anlaşıldığı kadarıyla, Jaeschke Ansay'ın bu edisyonu sayesinde aile hukuku sahasındaki yasama metinlerine ulaşabilmiştir.

b. Türk Hukuk Tarihi Dersleri Çizgisi

Coşkun Üçok'un (ö. 1988) *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*¹⁶⁴ de Ansay'ın *İslam Hukuku* ile aynı yıl neşredilir. Türklerin Müslüman oldukları dönem, İslâm hukukunda ictehad kapısının kapandığı asırlara denk geldiği için, bu hukukun “ilerlemesine” yardım etme fırsatını kaçırdıklarını öne süren¹⁶⁵ Üçok, eserinde hocası Sadri Maksudi'nin hilafına, İslâm hukukuna çok sınırlı ama merkezî bir mevki vermektedir. Ankara Hukuk'taki halefi Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt'un katkılarıyla gelişerek günümüze kadar ulaşan bir yayının¹⁶⁶ ilk nüshasını teşkil eden bu metin, bu alanda uzun süre etkili ders kitabı ve -bununla da bağlantılı olarak- Cumhuriyet bürokrasisinin elitleri arasında sahasının en çok başvurulan eseri olmuştur. Fıkıhın tasnif ve ıstılahlarını isabetli kullanamayan Üçok, “İslâmdan sonra Türk hukuku” bölümünün son yarısını Abbasiler ve Müslüman Türk hanedanlıklarındaki devlet teşkilatına ayırmış, ilk yarısında ise Babil ve Yahudi hukuklarına genişçe yer ayırdıktan sonra İslâm hukukuna geçmiştir.¹⁶⁷ İslâm hukukunu yerleştirdiği çerçevenin gerekçesi, mahut orijinalite ve şerî-örfi hukuk problemleridir. İslâm hukukunun “kendi kendine değil, diğer hukuk sistemlerinin tesiri altında olarak ve yavaş yavaş”¹⁶⁸ geliştiğini belirten Üçok, bu tasnifle bir yandan Türk tarihinde kamu hukukunun seküler bir alan olduğunu, diğer yandan Türklerin İslâmî zannederek uyguladıkları fıkıhın İslâm öncesi medeniyet ve geleneklerin kalıntısı olduğunu ima etmektedir.

c. Berki

Berki'nin İslâm hukukunu yeni bir sistemle işlemek üzere telifine başladığı eseri¹⁶⁹ de başlığından dolayı burada ele alınabilir. Tarihî boyutu neredeyse hiç bulunmayan eserin niçin *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku* adını taşıdığına ve-rilebilecek en makul cevap, herhalde mukayeseli hukuk gibi, hukuk tarihinin de fıkıhtan bahsetme imkanı tanınmasıdır. Berki, İslâm hukukunun tüm başlıklarını kapsayacak bir çalışma kaleme almayı hedeflemektedir ve anlaşıldığı kadarıyla bu eser akim kalmış söz konusu projenin mukaddimesidir. 1940'larda ortaya çıkan ve yukarıda adları geçen hukuk tarihleri, Berki'yi böyle bir eser yazmaya sevk etmiş olmalıdır. Nitekim Berki, eseri sayesinde “genç hukukuçularımızın”, “son zamanlarda neşrolunan eserlerde gördükleri ve tedris kürsülerinden işittikleri malûmat ve mütâleaların hakikate ne derecelerde muvafık olup olmadığını”

164 Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul: [Kenan Matbaası], 1946.

165 Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 152.

166 Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 17. bs., Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.

167 Bkz. Üçok, *a.g.e.*, s. VI-VIII.

168 Üçok, *a.g.e.*, s. 33.

169 Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku I*, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955.

anlayacaklarını vurgulamaktadır.¹⁷⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk İslâm hukuku yayınlarından olan eser, edille-i şeriyenin ve mezheplerin tanıtımına dair hızlı bir girişin ardından, genç hukukçuları asıl hitap kitlesi olarak kabul ettiği için olsa gerek, İslâm hukukunda yargı ve yargı teşkilatını tanıtan bir bölüme yer verir. Kitabın gövdesini teşkil eden son bölüm külli kaidelere ayrılmıştır. Külli kaide çalışmalarının öne çıkmasının ardında, modern hukuk ile fıkıh arasındaki benzerlikleri vurgulamak ve fıkıhın aslında hukuk mantığına ne kadar uygun bir alan olduğunu göstermek gibi saikler yer almaktadır. Berki de "İslâm hukukunun ne derece ma'kul ve muhkem esaslara" dayandığını göstermek için külli kaideleri işlediğini belirtir.¹⁷¹ Mamafih Berki, sonraki dönemlerde yayınlanan külli kaide çalışmalarından farklı olarak, *Mecelle*'nin külli kaidelerini olduğu gibi aktarmaz. *Mecelle*'deki birçok külli kaideyi almadığı gibi, yeni ve çok isabetli maddeler ekler. Berki'nin getirdiği "Her insan zimmitle muttasıftır" (md. 1), "İbareler ve hükümler kül halinde mütalaa ve tefsir olunur" (md. 14), "Hak muhterem ve himayesi vaciptir" (md. 59) gibi¹⁷² maddeler, külli kaide çalışmalarında *Mecelle*'yi son nokta kabul etmenin ne kadar hatalı olduğunu göstermektedir.

D. Eski Osmanlı Hukukçularındaki Süreklilik Vurgusu

Ebul'Ulâ Mardin (ö. 1957) ve Ali Himmet Berki gibi, öncü simaları Osmanlı kurumlarında çalışmış bir grup hukuk adamının Osmanlı ile Cumhuriyet dönemleri arasındaki sürekliliği vurgulayan tavrı, Cumhuriyet dönemi fıkıh literatürünün tarihi açısından önem taşımaktadır. Türk Devriminin iddialarının aksine, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi geçmişi ile arasında zaten tamamen ortadan kaldırılması söz konusu olmayan bu süreklilik ilişkisinin öne çıkartılması, fıkıh için -hukuk tarihi ve mukayeseli hukuk alanlarına nazaran- çok daha geniş bir varoluş imkanı vaatmiş olmalıdır. Farklı derecelerde ve çok çeşitli metinlerde rastlanan bu vurguyu dile getirenlerin başında Ebul'Ulâ Mardin gibi akademisyenler bulunmakla beraber, çoğunluğunun yargı mensubu olduğu anlaşılmaktadır. Bu zevatı ortak bir ideolojide hülâsa etmek, hele İslâmcılıkla nitelemek mümkün olmamakla beraber, kaleme aldıkları hukuk metinleri fıkıhtan ve İslâm medeniyetinin ilgili vechelerinden olumlu şekilde bahsetme noktasında birleşmektedir. Cumhuriyet hukukuna dair bir konuyu ele alırken, tarih, örf ve Türk toplumunun adalet telakkisi gibi kavramları vesile kılan söz konusu yazarlar, "eski hukukumuzu" anlatırken, Hanefî usul eserlerine, Şeyhülislam fetvalarına, *Hidâye* şerhlerine atıfta bulunmuşlardır.

170 Berki, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, s. 3.

171 Berki, *a.g.e.*, s. 56.

172 Berki, *a.g.e.*, s. 56, 74, 117. Berki'nin ürettiği veya yeni bir ifade kazandırdığı 14, 31, 33, 43, 47, 59, 85. maddeler de dikkat çekicidir.

1. Ebul'Ulâ Mardin

Ebul'Ulâ Mardin gibi Darulfünun-ı Osmanî Hukuk Fakültesi'nde okuttuğu dersleri Cumhuriyet döneminde de, 1933 Üniversite reformundan bile etkilenmeden, okutmaya devam eden bir hukuk hocasının eserlerindeki süreklilik vurgusu herhalde çok yadırgatıcı olmamalıdır. Mardin, Osmanlı hukukuna konunun tabii akışı içinde, Cumhuriyet mevzuatını anlamak için gerekli bir bilgi olarak atıfta bulunur. İfade ve üslubunda Osmanlı hukukunun Cumhuriyet hukukuna nisbetle geri ve terk edilmeyi gerektirecek kadar köhnemiş olduğuna dair herhangi bir ima yoktur; aksine Osmanlı döneminde mer'î olanı işlemek, Cumhuriyet dönemi hukuk eğitimi için bigane kalmamayacak önemdedir. Apartmanların hızla çoğaldığı yıllarda hukukçuları hayli meşgul etmiş olan kat mülkiyeti kavramına dair kaleme aldığı eserde¹⁷³ Mardin, kat mülkiyetini “terviç etmiyen” İsviçre ve Türk kanunlarına mukabil “evvelki hukukumuzda” bu mülkiyet türünün nasıl hayat bulduğunu uzunca ve üslup açısından hiç de apolojetik bir tavra girmeden anlatır.¹⁷⁴ Mardin, ayrıca, kat mülkiyetini mukayeseli hukuk açısından incelerken, Avrupalı hukukların yanı sıra *Irak Medeni Kanunu Layihası*'nı da ele almaktadır. Gerek Senhurî'nin çalışmaları içinde, gerek modern Ortadoğu kanunlaştırmaları tarihinde özel bir yere sahip bu metnin “İslam fikhını feyizli bir hayat ve hareket kaynağı haline getirdiği”ni¹⁷⁵ vurgulaması önemlidir. Keza hakkın suistimaline dair satırlarında Germen, Anglosakson ve Roma hukuklarına temas ettikten sonra “hukuku şarkiyeye” olarak nitelediği fikhı ele alır. Türk hukukunu Batı hukuku açısından bile kıyaslanmanın rejime muhalefet olarak yorumlandığı bir devirde Ebul'Ulâ'nın Ortadoğu'daki İslâm hukuku kanunlaştırmalarından ve doktrin çalışmalarından bahsetmesi¹⁷⁶ bile başlı başına zikre değer bir tavidir.

Çok eşlilik gibi, günümüz fıkıh metinlerinin modernite karşısında savunma konumuna geçtiği meselelerde bile Mardin, Cumhuriyet kanunlarını izah ederken, fikhî ve fukahayî yermez. Mardin'e göre İslâm “vahdeti zevce” esasını benimsemiş, tedrici olarak çok eşliliği azaltıcı düzenlemeler yapmış ve hatta imkansız hale getirmiştir. Zaten Batı hukuklarında da asırlarca çok eşlilik var olmuştur. Batı, tek eşliliğe bir tekamül sonucu ulaşmıştır ki, İslâm hukuku da bu sonucu gaye

173 Ebul'Ulâ Mardin, *Kat Mülkiyeti*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1948.

174 Bkz. Mardin, *Kat Mülkiyeti*, s. 22-24.

175 Mardin, *a.g.e.*, s. 90.

176 Mardin bu bahsin sonunda “Mısırlı bir zat”ın “bu nazariyenin hukuku İslamiyedeki tecelliyatına dair Fransızca mühim bir eser” kaleme aldığını ifade eder. Bu kişi muhtemelen Mahmud Fethî'dir. Bkz. Mahmoud Fathy, *La Doctrine Musulmane de L'abus des Droits: (étude d'histoire Juridique et de Droit Comparé)*, Lyon: H. Georg, 1913. Fethî'nin bu alandaki ilk katkıları gerçekleştirdiğine dair bkz. Chafik Chehata, “La théorie de l'abus des droits chez les jurisconsultes musulmans”, 1952, *Revue internationale de droit comparé*, c. 4, sy. 2, s. 217. Buna benzer bir başka kayıt için bkz. Mardini Zade Ebul'Ula, *Hukuku Medeniyye Dersleri*, İstanbul 1928, c. 1, s. 189.

edinmiştir.¹⁷⁷ Tipik İslâmcı argüman gibi görünen bu ve benzeri görüşlerden yola çıkarak Mardin'in eserlerinde dile getirmeye çalıştığı vurguyu İslâmcılık olarak nitelemek hatalı olacaktır.¹⁷⁸ Mardin bir tür süreklilikten dem vurmaktadır. Buna göre, Cumhuriyet hukuku, ne kadar iktibas ürünü olsa da, Osmanlı modernleşmesinin ideallerini, kavramlarını, telakkilerini kısmen taşımakta ve onun inşa ettiği dünyayı tevarüs etmektedir. Bu gerçek yeterince vurgulandığı ve gereği gibi işlendiği takdirde, fihhın modern Türk hukuku içinde var olma imkanından söz edilebilecektir.

Meslektaşları ve talebeleri tarafından yazılmış onlarca yazıda¹⁷⁹ Mardin'in hocalığı, doktrin geliştirmesi ve “evvelki hukukla” yaptığı mukayeseler vurgulanır. Osmanlı hukuk mirasını bilen hukukçuların giderek azaldığı yıllarda, Mardin'in giderek bir otorite olarak temayüz ettiği anlaşılmaktadır. Böyle bir otoriteden beklenen özellikle medenî hukuk alanında Osmanlı mirasını doktrin ve tarihiyle kaleme almasıdır.¹⁸⁰ Ancak Mardin kendisinden bekleneni gerçekleştirilmemiş ve sanki bu beklentiyi Meşihat'tayken birlikte çalıştığı Ömer Nasuhi Bilmen'in eserini İstanbul Hukuk Fakültesi yayınlarından neşrettirmekle karşılamaya çalışmıştır. *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmûsu* ihatalı bir eser olmasına rağmen, Osmanlı muhalle-

177 Mardinî Zade Ebül'ulâ, *Medeni Hukuk Dersleri*, İstanbul: Güneş Matbaası, 1934, c. 3, s. 67-73. Nasslarda teaddüt için getirilen “müsavi muamele [şartı] dinen olduğu gibi hukuken de evlenmenin sıhhat şartlarından add olunsaydı, aileler teaddüdü zevcat yüzünden bu kadar tahribata maruz kalmıyacaktı. Yeni kanunumuz bu kabil evlenmeleri batıl telakki etmek yolundaki hukuki müeyyidesile Şarkta asırlardan beri beklenen büyük gayeyi tahakkuk ettirmiştir, binanealeyh Türkiye Cümhuriyeti bu hayırlı ve feyizli eserle ne kadar iftihar etse azdır.” Mardin, *a.g.e.*, s. 73.

178 Her ne kadar bir zamanlar Eşref Edib'le beraber *Sırat-ı Müstakim*'i neşretmiş olsa da, faal bir politik hayattan uzak kalıp, daha fazla ilim ve özellikle hukukla temayüz etme tercihi, 1912'de *Sırat-ı Müstakim* ekibinden ayrılıp *Kelime-i Tayyibe* mecmuasını çıkarmaya başladığı günden beri Mardin'de hakim tavrıdır. Cumhuriyet devri hukuk çevrelerinde dindarlığıyla tanınması ve bir rivayete göre kendisine Diyanet Reisliği teklif edilmesi (Ali Adem Yörük, “Ebül'ûla Mardin'e Dair Hatıralar”, *Mardinizadeler ve Büyük Alim Ebül'ûla Mardin: Sempozyum 27 Kasım 2010* (nşr. Havva Lakutoğlu), İstanbul: Mardin Valiliği, 2011, s. 125.), Bilmen ve Berki'nin yakını olması, Mardin'in ifadelerini İslâmcılık olarak görmeyi gerektirecek ayrıntılar olmamalıdır. Mardin'i değerlendirirken, müzakerelerini “yeni hukukla evvelki hukuku böylesi bir otoriteyle mukayese ettikten sonra, ‘bu bir inkilâp hükmüdür’ diye” bitirdiğini (İsmet Sungurbey, *Ebül-ula Mardin* (2. bsk), İstanbul: Mardin Valiliği, 2011, s. 39; Necla Giritlioğlu, “Medeni Hukuk Cephesinden Ebül'ulâ Mardin”, *Mardinizadeler ve Büyük Alim Ebül'ûla Mardin: Sempozyum 27 Kasım 2010* (nşr. Havva Lakutoğlu), İstanbul: Mardin Valiliği, 2011, s. 65) ve gerek tek parti döneminde gerek 1950 sonrasında İslâmcıların siyasî tavrını paylaşmadığını ifade eden kayıtlar ile beraber ele almak gerekir (Mesela Türkçe ezan ve Menderes iktidarına dair kanaatlerine işaret eden hatıralar için bkz. Sungurbey, *Ebül-ula Mardin*, s. 23, 29-30).

179 Bkz. Yörük, “Ebül'ûla Mardin'e Dair Hatıralar”, s. 111- 141.

180 Semiz, “Şark hukuku kolunda asrımızın en yetkili müşhidi” diye nitelediği Mardin'in “fakülteadaki kıymetli takrirlerinden ayrı olarak” bir eser telif etmesinin beklendiğini ifade eder. Semiz, *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri*, s. 3.

fatnı, özellikle Cumhuriyetin hemen öncesindeki mer'î hukuku yansıtmaktan hayli uzak bir metindir. 1930'ların sonundan itibaren Mardin'den beklenen, Bilmen'in Meşihat kökenli metninin bir benzerinden ziyade, Küçük Ali Haydar Efendi gibi mevzuatı esas alan ve bunu en azından Germen hukukuyla mukayese eden bir eserdir. Mardin'in *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa'sı*¹⁸¹ bu beklentiye karşılık bir yana, birkaç sayfa dışında *Mecelle*'nin hukukî yönüne temas bile etmemektedir. Eser, 1945'te Hasan Ali Yücel'in İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne gönderdiği Cevdet Paşa'ya dair bir kitap hazırlama siparişinin kendisine tevdi edilmesi sonucu kaleme alınmıştır.¹⁸² Mardin daha ilk cümlesinden itibaren Ahmet Cevdet Paşa'nın "hukuk ilmi adamı, bir fıkıh mütehasası olmaktan ziyade yurttaki hukuk ilminin gelişmesine büyük ölçüde çalışan" bir şahsiyet olduğunu vurgular¹⁸³ ve bu vurgusunu hemen her vesileyle tekrar eder. Mardin, Şirket-i Hayriyye'den Meşihat'a, Mekteb-i Hukuk'tan Arazi Kanunu'na kadar kendisinin öğrencilik ve meslek hayatını şekillendiren birçok noktada Ahmet Cevdet Paşa'yla arasında hususî bir irtibat kurabilecekken, bu halefiyete itibar etmemiştir. Cevdet Paşa'nın şöhretinin, kendisi gibi ilmî ve meslekî mesaisini hukuka tahsis etmiş ve Cevdet Paşa'ya nisbetle alanında çok daha derinleşmiş Karınâbâdlı Ömer Hilmi Efendi gibi ulemayı gölgelemesine içerlemiş tavrı eserin her bölümünde kendisini hissettirir. *Mecelle*'nin arz tezkereleri, irade-i seniyeleri, mazbataları, Tanzimat ve Cumhuriyet devri yazarlarının "mütalaaları", hal tercemeleri, Cevdet Paşa'nın eserlerinden iktibaslar ve kaleme aldığı layihalar, mektuplar ve sair vesikalarla dolu eserin belge tarihçiliği açısından değeri inkar edilemez. Ancak eser *Mecelle*'nin hukukî açıdan değerlendirilmesine şaşırtıcı derecede mahdut bir yer ayırmıştır.¹⁸⁴ Mardin'in "yetiştirdiği ihtiyar hocalardan" *Mecelle*'nin hazırlanış süreci hakkında "birçok mesmuatı"¹⁸⁵ bulunmasına rağmen, bunların büyük kısmını eserine yansıtmamış olmasının sebepleri ayrı bir bahsin mevzuudur.

2. Berki

Mardin'in *Huzur Dersleri*'ni ithaf ettiği arkadaşı Berki'nin¹⁸⁶ yazılarında modern hukuklar ile Osmanlı mevzuatı arasında bir fark görmeyen ve Osmanlı hukuku üzerinden fıkıhın gerek modern Cumhuriyet hukuku, gerekse Batı hukukları ile aynı düzeyde ve hatta mahiyette olduğuna dair kabulün izlerine

181 Ebül'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.

182 Bkz. Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 5.

183 Mardin, *a.g.e.*, s. 7.

184 Mardin'in hukukî değerlendirmelerini nadiren içeren bir bölüm için bkz. Mardin, *a.g.e.*, s. 213-226.

185 Mardin, *a.g.e.*, s. 88.

186 Mardin, *Huzur Dersleri*'ni Ali Himmet Berki'ye ithaf ederken, onu "sayın âlim" diye niteler. Ebül'Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.

sıkça rastlanır.¹⁸⁷ Hem Meşihat, hem adliye geçmişi olan ve Cumhuriyet ilan edildiğinde temyiz hakimi olarak çalışan Berki, akranı Mardin'in dünyayı terk edişinden sonra yaşadığı yaklaşık yirmi yıl boyunca, bu süreklilik vurgusunu daha ileri bir noktaya taşımıştır. Berki, fıkıh ile İsviçre medenî hukukunun rahatlıkla mukayese edilebileceğini ve fıkıhın aslında bu hukuktaki birçok eksiklik ve tenakuzları içermediğini öne sürer. Ona göre, Osmanlı mevzuatı fıkıhın birçok açıdan modern devlet için hukuk kaynağı olabileceğini göstermiştir ve Cumhuriyet hukukunun bu tecrübeden çıkartması gereken dersler vardır. Kanun yapmanın tek başına “amme vicdanını tatmin edebilecek isabetli bir halde adalet mefkuresini” sağlamakta yetersiz kalacağını¹⁸⁸ ve hakkaniyet şuurunun ancak “dini akide ve manevi müeyyide ile tenmiye ve takviye” sayesinde toplumda hakim olup, adaleti sağlayabileceğini ifade eden¹⁸⁹ Berki, hukuk ilminin örf ve adetleri kaynak olarak benimsediğine¹⁹⁰ dikkat çeker.

Berki, “Cumhuru Tatmin İçin” başlıklı makalelerinde, fıkha yer açmanın sarıh örneklerini vermektedir. Ebeveynin çocuğun malları üzerindeki velayetinin bu mallardan intifa hakkını da kapsadığı ve onun terbiyesi için harcanacak miktardan fazlasının ailenin geçimiyle mükellef büyüğe ait olduğu hakkındaki Medeni Kanun hükümlerinin (md. 280-281 ve 283) değiştirilmesini gerekçelendirirken, bunu “kanunlar şahsiyete ve şahsiyetin icap ve muktezasına muhalif hükümleri ihtiva etmemelidir” prensibiyle açıklamaktadır.¹⁹¹ Bu prensibin altında getirdiği açıklamalar ise fıkıh usulünün zimmet kavramı ile İslâm'ın çocuk ve yetim mallarına tecavüzü yasaklayan hükümleridir.¹⁹²

Berki'nin mehir hakkındaki görüşü, medenî hukukta fıkha yer açma teşebbüslerinin en tipik örneği sayılabilir. Mehrin Türk hukukunda yer bulabileceğine dair görüşü iki öncülde yola çıkar. Birincisi, boşanma vukuunda bir tarafın diğerine vermeyi taahhüt ettiği borcun Borçlar Kanunu'na göre muteber oluşu; ikincisi, medenî hukuklarda örf ve adetlere muvafakatin esas olduğudur. Buradan hareketle Berki “müslümanlar arasında müstahsen ve umumi bir adet” ve boşanma halinde terettüp eden bir borç olarak kabul edilmesi halinde mehir Cumhuriyet hukuku içinde var olabilir, sonucuna ulaşmaktadır.¹⁹³

187 İlginç bir misal olarak, birçok hukuka giriş eserinde yer alan kanun sistemleri tasnifinde, tüm meseleleri kaydetmeye uğraşan kanun türüne örnek olarak zikredilen Prusya Kanunu'nun yanında, Berki'nin *Fetava-yı Hindiyeye*'yi de kaydetmesi verilebilir. Ali Himmet Berki, “Cumhurları Tatmin İçin Kanunlar Nasıl Olmalıdır”, *Türk Yurdu*, 1959, sy. 279, s. 24.

188 Ali Himmet Berki, “Adalet Fikri Beşeri Kanunlar ve Hakkaniyet”, *Türk Yurdu*, 1959, sy. 275, s. 25.

189 Berki, “Adalet Fikri Beşeri Kanunlar ve Hakkaniyet”, s. 26.

190 Mesela bkz. Ali Himmet Berki, *Hukuk Mantığı ve Tefsir: Kanun ve Mukavelelerin Tanzim ve Tefsirine Ait Kaide ve Asıllar*, Ankara: [Güney Matbaacılık ve Gazetecilik TAO], 1948, s. 73.

191 Berki, “Cumhurları Tatmin İçin Kanunlar Nasıl Olmalıdır”, s. 23.

192 Berki, “Cumhurları Tatmin İçin Kanunlar Nasıl Olmalıdır”, *Türk Yurdu*, 1960, sy. 280, s. 23-24.

193 Berki, *Hukuk Mantığı ve Tefsir*, s. 205-207.

Berki'nin 1948'de yayınladığı *Hukuk Mantığı ve Tefsir* çalışması, fıkıh usulündeki elfaz bahislerinin kavram ve sistematığının modern Türk medenî hukukuna tatbik teşebbüsü olarak nitelenebilir. Resmî bir kurumun yayınlamaya talip olmadığı kitap, laik bir fıkıh usulü inşa etme teşebbüsü olarak değil, eğitim hayatı boyunca fıkıh usulü görmemiş yeni hukukçu neslin hukuk metinlerini anlama noktasında nasıl bocaladığına şahit olmuş eski bir Mekteb-i Kudat mezunu ve tecrübeli bir hakim¹⁹⁴ tarafından getirilen çözüm teklifi olarak yorumlanmalıdır.

Berki'nin bütün devrimlere rağmen bir başka hukuk dünyasının mirasçısı olduğunu Cumhuriyet hukukuna hatırlatmak ve ne kadar farklı tasavvura ve öncüllere sahip olursa olsun, fıkıh ile arasında ortaklıklar aramak şeklinde hülasa edilebilecek¹⁹⁵ yaklaşımı 1960'lara kadar, her dönem kendini daha fazla tebarüz ettirerek eserlerine yansımıştır.¹⁹⁶ Cumhuriyet döneminde *Mecelle*'yi ilk defa yayınlayan kişinin Berki olması da bu yaklaşımının sonucudur.¹⁹⁷

3. Belgesay ve Diğerleri

Ebul'Ula Mardin'in Cevdet Paşa ve *Mecelle* hakkındaki eserinden bir sene sonra, Mustafa Reşit Belgesay'ın (ö. 1969) *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri* başlıklı çalışması yayınlanır.¹⁹⁸ *Mecelle*'nin külli

194 Berki'nin Tokat, Amasya ve Ankara kadılıklarında bulunduğu dair bkz. Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, y.y.: y.y., 1958, s. 473-474.

195 Torunu Kamil Eşfak Berki'nin "hukuk çerçevesinde hakikatçi" olduğunu vurgulama ihtiyacı, Berki'nin Mısır'da babasını ziyaret edip, daha sonra mektuplaşmalarını sürdürdüğü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "Devletin kanunlarına ve hükümetlere saygının, dünya nizamının şartı olduğunu beyan ederdi" ifadesini koymayı gerekli görmesi ve Necip Fazıl'ın "... bütün Medeni Kanun maddelerini İslam fıkıhında muhakeme ederek, Medeni Kanun maddelerinde, bu hükme uygun madde bularak, hüküm verilmesi gerektiği yolunda düşünen bir alim" diye nitelenmesi, Berki'nin Cumhuriyet hukukunun realitesini inkar etmeden fıkıha yer açma teşebbüslerini ima etmektedir. Bkz. Recep Garip, "Kamil Eşfak Berki ile "Hayretler Kitabı" Üzerine", *Ay Vakti*, 2001, sy. 10; <http://www.ayvakti.net/ayvakti-soylesi/item/kamil-esfak-berki-ile-hayretler-kitabi-uzerine> (24.07.2015); Hüseyin Çınar (ed.), *Vakıf Hukuku Yazıları: Ali Himmet Berki*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 23; Ekmeleddin İhsan, "Büyük Hukuk Alimi Ali Himmet Berki'nin Ardından (1880-1976)", *Açıklamalı Mecelle: Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, nşr. Ali Himmet Berki, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982, s. 2. Kamil Eşfak Berki'nin aktardığı bu ifade için bkz. Hüseyin Çınar (ed.), *Vakıf Hukuku Yazıları: Ali Himmet Berki*, s. 25.

196 Bu tavrın diğer örnekleri için bkz. Ali Himmet Berki, "Türklerin Hukuk ve Hikmet-i Teşri İlimlerine Hizmetleri", *Türk Yurdu*, 1959, sy. 274, s. 28-29; a.mlf., "Adalet Fikri Beşeri Kanunlar ve Hakkaniyet", *Türk Yurdu*, 1959, sy. 275, s. 25-26; a.mlf., *Vasiyet ve Ölüme Bağlı Tasarruflar*, Ankara: Ege Matbaası, 1961.

197 Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle: Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*, nşr. Ali Himmet Berki, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1959; a.mlf., *Açıklamalı Mecelle: Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, nşr. Ali Himmet Berki, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.

198 Mustafa Reşit Belgesay, *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri*, İstanbul: [İsmail Akgün Matbaası], 1947.

kaidelerinin “modern hukukun hayli münakaşalardan ve tekâmülden sonra ulaştığı prensiplere” tamamen uygun olduğunu göstermek isteyen Belgesay, bu kaidelere “*Mecelle*yi yapanların veya şerh edenlerin anladıkları gibi değil, objektif bir varlık sayarak serbestçe” yaklaştığını belirtmektedir.¹⁹⁹ Medeni Kanun’un ilk şarihi olan²⁰⁰ Belgesay, fıkıh bilgisinin eksik oluşunun²⁰¹ da etkisiyle, bazı külli kaideleri serbest yorum olarak nitelenemeyecek derecede hatalı anlamaktadır.²⁰² 1940’ların hukuk dilinde *Mecelle*’nin külli kaidelerinin kavram ve ifadelerini anlamayı engelleyecek derecede bir değişim yaşanmamasına rağmen, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi’nin yeğeni olan müellifin kaleme aldığı satırlar, fıkıh kültüründen ne kadar uzaklaşıldığına işaret etmektedir. Eserin esas hedefinin, modern Batılı hukuklarla aynı temele sahip olduğunu ima ettiği fıkıhı, kendisinden yararlanılması meşru bir alan ve *Mecelle*’yi de kendisine atf yapılması meşru bir kaynak sıfatıyla sunmak olduğu söylenebilir. Belgesay bu amaç için külli kaideleri seçmiştir; zira külli kaideler çoğunlukla normatif düşüncenin ilkelerini ifade ettiği için, klasik fıkıh literatürünün modern hukuk disiplinine en uyumlu ve seküler hukuk sistemleriyle en az çatışma içeren boyutunu oluşturmaktadır.²⁰³

Hukukta süreklilik vurgusu üzerinden fıkıh gündeme getiren tavrın yukarıda adları geçen birkaç müellifle sınırlı olmadığı görülmektedir. Nitekim 1939’daki Birinci Türk Neşriyat Kongresi’nde kadı sicilleri, şeyhülislam fetvaları ile *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*’nin latinize edilerek yayınlanması için İstanbul Hukuk ve İktisat fakültelerinin verdiği teklif de bu çerçevede yorumlanabilir.²⁰⁴ Ansiklopedi maddelerinden yüksek yargı mensuplarının mütalaalarına kadar çok çeşitli metinlerde görülen söz konusu tavrın 1950’lerin ilk yarısında iki dikkat çekici örneği yayınlanır.

199 Belgesay, *Mecellenin Külli Kaideleri*, s. 8.

200 İlhan E. Postacıoğlu, “Ord. Profesör M. Reşit Belgesay”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası: Ord. Prof. M. Reşit Belgesay Hatıra Sayısı*, 1971, c. 36, sy. 1-4, s. I-II.

201 Fıkıh tasavvuru ve bilgisine işaret eden satırlar için bkz. Belgesay, *a.g.e.*, s. 5 vd.

202 Mesela *Mecelle*’nin 17, 38, 99. maddeleri hakkında bkz. Belgesay, *a.g.e.*, s. 17, 25-26, 47.

203 Belgesay, *Mecellenin Külli Kaideleri*’ndeki yaklaşımını ilerleterek, 1963’te Kurân-ı Kerim ayetleriyle Türk hukuk mevzuatının birçok noktada örtüştüğünü göstermeye çalışır, bkz. Mustafa Reşit Belgesay, *Kur’ân Hükümleri ve Modern Hukuk: Mevzuat İçtihatlar Tabkikat*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1963. Söz konusu eser, artık yorum kavramının sınırlarını zorlamakta ve hatta serbest çağrışım olarak kabul edilebilecek tespitler içermektedir. el-Bakara 2/2 ile 1961 Anayasası’nın “Başlangıç Fıslı”nı, et-Târik 86/13 ile kanuna karşı hileyi uzlaştırmaya çalışan örnekler için bkz. Belgesay, *a.g.e.*, s. 2, 109-110.

204 *I. Türk Neşriyat Kongresi: 1-5 Mayıs 1939: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları*, Ankara: Maarif Vekaleti, 1939, s. 290-291. Kongrede Ebu Yusuf’un *Kitabu’l-Harac*’ının Rodosizâde ve *Vikaye*’nin Balıkesirli Devletioğlu Yusuf tercümelerine dair yayın teklifleri Türk dili ve edebiyatı açısından sahip oldukları özellikler sebebiyle sunulmuştur, bkz. *a.g.e.*, s. 291, 314.

*Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*²⁰⁵ adlı eserinde A. Refik Gür (ö. 1986) ilk Türk Medeni Kanunu olarak adlandırılması gerektiğini düşündüğü *Mecelle* tecrübesinin dikkate alınması ve Cumhuriyet hukukunun inkılap yerine, tekamül kavramı üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁰⁶ Gür'ün büyük ölçüde Berki, Mardin ve Belgesay'ın eserlerinden istifadeyle hazırladığı eserine takriz yazan Fındıkoğlu, eserin "hukukî devamlılık'ın yokluğunu cemiyet yapımız için büyük bir tehlike kabul edenler"i memnun edecek bir çalışma olduğunu özellikle belirtmektedir.²⁰⁷ Ankara Hukuk'un ilk öğrencilerinden olan Gür, okulunun açılışında Mahmut Esat Bozkurt'un fikhî tezyif eden konuşmasını diğer öğrencilerle beraber alkışlamasından²⁰⁸ çeyrek asır sonra hissettiği pişmanlığı telafi etmek istercesine, Osmanlı tarihi boyunca benimsenmiş "hukuk nehci"nin skolastik olmadığını ve devlet ve toplumun ihtiyaçlarını rahatlıkla karşıladığını vurgulamaya çalışır.²⁰⁹

Türk anayasa hukukunun gelişiminde dönüm noktalarından biri kabul edilen "Akşehir Hakimi Refik Gür Olayı"nın kahramanı, eserini taşrada kaleme almış olmasının da etkisiyle, *Mecelle*'nin hazırlanmasını ve ilgasını hazırlayan şartlara ayırdığı birinci ve üçüncü bölümlerde bolca iktibasa ve retoriğe başvurur. İkinci bölüm ise, *Mecelle* ile Medeni Kanun'un tasniflerinin mukayesesi dışında, külli kaidelere ayrılmıştır. Cumhuriyetin hukuk sistemini Batı'dan iktibas yerine -Fındıkoğlu'na atıfla- "ibdâî tedvin"e başvurarak meydana getirmeyi teklif eden²¹⁰ Gür, bu teklifin mahiyetini açıklamaz; ancak *Mecelle*'nin hazırlanırken uygulanmasını arzuladığı tarza dair satırlarında bu fikre zımnen yer verir. Gür'e göre *Mecelle*'nin başında yine külli kaidelerden oluşan bir bölüm olmalıydı; geri kalan kısmında ise -İtalyanların 1865'te yaptığı gibi- *Code Civile*'in tasnif ve muhtevası esas alınmalı, ancak kanun maddelerinin hükümlerini Osmanlı fikhî belirlemeliydi.²¹¹

İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd başlığıyla tercüme edilen Sava Paşa'nın (ö. 1904) meşhur eseri²¹² de bu çerçevede ele alınabilir. İslâm hukuku hakkında, Roma'dan etkilenmiş olmak gibi, telif edildiği dönemin bazı yaygın iddi-

205 A. Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle: Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, İstanbul: [Çeltüt Matbaası], t.y. Fındıkoğlu'nun esere yazdığı takrizin sonundaki tarih 1951'dir. Ancak Gür'ün metninde Mardin'den "merhum" diye bahsetmesi, bu tarih hakkında soru işaretleri doğurmaktadır, bkz. Gür, *a.g.e.*, s. 21.

206 Gür, *a.g.e.*, s. 87-90.

207 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Önsöz", *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle: Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, (A. Refik Gür), İstanbul: [Çeltüt Matbaası], t.y, s. 3.

208 Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 84.

209 bkz. Gür, *a.g.e.*, s. 10.

210 Gür, *a.g.e.*, s. 100.

211 bkz. Gür, *a.g.e.*, s. 15.

212 Savvas Pacha, *Etude sur la théorie du droit musulman*, 1-2 c., Paris: Marchal et Billiard, 1892.

alarına itiraz etmesine, İslâm medeniyeti hakkında olumlu ifadeler kullanmasına ve ilk defa neşredildiğinde Osmanlı topraklarında beğeniyle karşılanmasına rağmen, Sava Paşa'nın bu eseri aslında telif gayesi, dili, yaklaşımı itibariyle tamamen Batılı akla hitap etmektedir.²¹³ Fransızca neşri üzerinden altmış seneden fazla bir süre geçtikten sonra, İstanbul ve Paris'te yaptığı aramalar sonucu eseri bulup²¹⁴ tercüme eden kişi Temyiz Mahkemesi reislerinden Baha Arıkan'dır. "Devlet Şurası" daire reislerinden Cudi Özal başta olmak üzere,²¹⁵ bazı yargı mensuplarının tercüme ve yayında emekleri olmuştur. Arıkan hayli zahmetli bir süreç sonunda tercümesini yayınlatabildiğine göre, eserin ne Afgani, Şekib Arslan ve Mustafa Sabri tarafından övülmüş olması,²¹⁶ ne de arkasında bir grup yüksek yargı mensubunun bulunması Diyanet İşleri tarafından yayınlanmasını kolaylaştırabilmiştir.

E. İstitrâden: Bir Mevlevî ve Bir Zahirî

Bu döneme dair bahislere son vermeden önce, iki esere dikkat çekmek isabetli olacaktır. İkisi de aynı yıl (1946) yayınlanan eserlerden Tâhîrülmevlevî'nin (ö. 1951) *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*²¹⁷ adlı eseri İslâm'ın beş şartına dahil ibadetler hakkında Asrîsââdetteki teşri sürecini, temel ilmihal ve hikmet-i teşri bilgilerini ve kısaca diğer ilâhî dinler ve Cahiliye'deki benzer ibadetleri, çoğu kendine yakın dönemde kaleme alınmış birkaç eserden yararlanarak anlatmaktadır.²¹⁸ Akseki'nin kaleme aldığı sunuş yazısı ibadetin, eserdeki tarihî malumatın ötesinde, evrensel oluşuna dikkat çeker.²¹⁹ Bir yandan eserde fikhî tetkik ürünü satırların hayli sınırlı oluşu, diğer yandan müellifin ilgileri ve telif edildiği yıllardaki meşgaleleleri dikkate alındığında, bu kitabı "teşri tarihi"nden ziyade, İslam tarihi çalışması olarak kabul etmek gerekecektir.

Burdur'da kaza, fetva ve tedrisle uğraşırken şehrin siyasî ve toplumsal hayatı üzerinde de önemli izler bırakan Mehmed Hatiboğlu'nun²²⁰ (ö. 1945)

213 Eser, Mustafa Sabri Efendi'nin ifadesiyle İslam hukukunun "kıymetini müslüman olmayan bir kimsenin şahadetinde" arama gayretinin erken örneklerinden sayılabilir, bkz. Baha Arıkan, "Mütercimim İfadesi", *İslam Hukuku Nazariyatı*, s. III, IX.

214 Arıkan, "Mütercimim İfadesi", s. II-III.

215 Bkz. Arıkan, a.g.m., s. IV.

216 Bkz. Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa", *DİA*, c. 36, s. 183-184; Bedri Gencer, "Osmanlı Kozmopolitizmi İçin Tabii Hukuk Teorisi: Sava Paşa", *Bilimname*, 2007, c. 13/2, s. 29-30.

217 Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, İstanbul: Bozkurt Kitap ve Basımevi, 1946.

218 Mesela oruç hakkındaki bölüm, *Hâzin tefsiri, Tecrid-i Sarîh Tercümesi*, bazı meşhur hadis mecmuaları, *Nimet-i İslam*, Tahirülmevlevî'nin neşrettiği *Mahfil* gazetesinde çıkan ilgili yazılar ile Manisalı Hayrettin Efendi'nin *Beni İsrail Tarih-i Dinî*'sinden atıf ve iktibaslarla inşa edilmiştir, bkz. Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 122-146.

219 Ahmet Hamdi Akseki, "Mukaddime", *Müslümanlıkta İbadet Tarihi* (Tahir Olgun), İstanbul: Bozkurt Kitap ve Basımevi, 1946, s. V-XX.

220 Rifat Özdoğan, "Müellifin Tercüme Hali", *Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini: Usul ve Tatbi-kat*, nşr. Hasan Hatiboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946, s. 12; Ahmet Hikmet Gönen, "Ölümü ile 23 Ekim 945 Salı Günü Bütün Burdurda Acılar Yaşatan Büyük ve Pek Kıymetli ➤

*Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini*²²¹ adlı eseri aslında oruç hakkındadır ve Cumhuriyet sonrasında örneklerine nadiren rastlanan Ramazan risalelerinden sayılabilir. Hemşerisi Ömer Rıza Doğrul'un gayretleriyle yayınlanan eser, müellifin 1912'de Burdur'a gelen Rizeli Hacı Tahir Efendi (ö. ?) ile tanışmasının ardından başlayan zihni değişiminin ürünüdür. Hatiboğlu, bu görüşmeden sonra tahminen ilk aşamada İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in eserlerini okumuş, sonra İbn Hazm'ı keşfetmiştir.²²² Oğlu Mehmed Said Hatiboğlu'nun, babası hakkında "bir tek mezhebe bağlı kalmama şeklindeki Selefiliği" benimsediğini belirten ifadesini²²³ destekleyecek bazı görüşlere kitapta rastlamak mümkündür.²²⁴ Ancak esere hakim olan yaklaşım İslâm medeniyetinin teşekkül dönemindeki ehl-i hadis fıkında da, Hanbelî mezhebinde de, İbn Teymiyye'nin eserlerinde de, tecdid hareketlerinin iddialarında da görülmeyecek derecede zâhirîdir. Sadece mezhep kavramını değil, kıyası da bir kaynak sıfatıyla reddeden Hatiboğlu²²⁵ bu görüşlerini orucun bozulmasından teravihe kadar Ramazan'la ilgili çeşitli meselelere uygulamaktadır.²²⁶

III. 1949: İslâmî İlimler Akademisi Dönerken

1949'dan başlayıp 1960'ların ilk yarısına kadar süren zaman dilimi, fıkın İslâm hukuku adı altında akademiye dönüşüne şahitlik eder. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, şüphesiz, Cumhuriyetin yüksek öğretim tarihinde İslâm ilimleri öğretimini tekrar mümkün hale getiren en kritik hadisedir. İstanbul ve Ankara'da bu yıldan itibaren görülen bir dizi kurumsal gelişme ise fıkha dair akademik metin üretiminin meşru hale gelmesi sürecinde etkili olmuştur. Ankara İlahiyat'ın kurulduğu yıl (1949), İstanbul Hukuk Fakültesi tarafından Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* adlı eseri yayınlanır. 1951'de İstanbul'da Müsteşirler Kongresi toplanır, bir sene sonra Muhammed Hamidullah'ın (ö. 2002) düzenli dersleri başlar.

Alim Muhterem Hocamız Mehmet Hatiboğlu'nun Mezarı Başında", *Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini: Usul ve Tatbikat*, nşr. Hasan Hatiboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946, s. 162.

221 Burdurlu Mehmet Hatiboğlu, *Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini: Usul ve Tatbikat*, nşr. Hasan Hatiboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946.

222 Bkz. Özdoğan, "Müellifin Tercümei Hali", s. 10; Ömer Rıza Doğrul, "Müellifin İlmi ve Fikri Hüviyeti", *Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini: Usul ve Tatbikat*, nşr. Hasan Hatiboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946, s. 15-16.

223 Abdullah Yıldız, "Mehmed Said Hatiboğlu ve Ankara İlahiyat Ekolü", *Ümran*, Nisan 2007, sy. 152, s. 67.

224 Mesela, Hatiboğlu'nun nasların sükut ettiği alanın tamamen mubah olduğuna ve mezhepler arası ihtilafın hadislerle ulaşamaktan kaynaklandığına dair görüşleri için bkz. Hatiboğlu, *Ana Kaynaklarına Göre İslam Dini*, s. 27-28, 31.

225 Bkz. Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 25, 28-29.

226 Mesela bkz. Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 58 (orucun bozulması), 75 (seferilik), 88 (teravih).

1953'te Ankara İlahiyat'ta fıkıh alanındaki ilk doktora çalışmasına adım atılır ve aynı yıl İstanbul'da İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulur.²²⁷

A. Bilmen

1. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmiyye*'si fıkıh ve fıkıh usulünün klasik bab tasnifini -ana hatlarıyla- muhafaza ederek, bu tasnif içindeki temel mesaili kuşatan ilk eser sıfatıyla Cumhuriyet dönemi fıkıh literatüründe bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Cumhuriyetin hayli kurak ikliminde, fıkıh hakkında hazırlık süreci çok daha kolay olabilecek, daha dar kapsamlı ve öğretim amaçlı eserler henüz kaleme alınmamışken, böylesi bir çalışmanın ortaya çıkması açıklanmaya muhtaç bir gelişmedir.

Hukûk-ı İslâmiyye otuz beş seneye yakın bir sürede, akim kalmış dört projenin birikiminden istifadeyle hazırlanmış bir eserdir. Bilmen'in biri Osmanlı, diğerleri Cumhuriyet devirlerinde dahil olduğu bu dört projenin ilki, Şeyhülislam Hayri Efendi'nin (meşihatı: 1914-1916) Meşihattaki projelerinin bir parçası olarak başlattığı, Hanefî fıkının medenî hukuk ve ceza hukukuna tekabül eden babları hakkındaki telif çalışmasıdır.²²⁸ Bilmen'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu çalışma sırasında *Fetavay-ı Hindîyye*'nin ilgili bablarındaki meseleler çıkartılmış, seçilen diğer bazı Hanefî eserlerindeki farklı bilgiler toplanmış, sonuçta öteki bablara nisbetle münakehat ve müferekata dair bablar hakkında daha hacimli bir kayıt ortaya çıkmıştır.²²⁹ Verilerin toplanmasında kaç kişinin çalıştığı meçhuldür, ancak bu verilerin Türkçeleştirilmesi görevi Küçük Ali Haydar Efendi ile Ömer Nasuhi'nin sorumluluğundadır.²³⁰ Hayri Efendi'nin şeyhülislamlıktan ayrılmasıyla bu heyetin çalışmaları durduğu sırada Ömer Nasuhi nikâhla ilgili furuattan yaklaşık bin altı yüz mesele tercüme etmiş bulunuyordu.²³¹ Ortaya çıkan malzeme ile irtibatı kesilse bile, en geç 1920'de aynı göreve bir kez daha atanınca, söz konusu kayıtlarla tekrar karşılaşmış olmalıdır. Ömer Nasuhi, kadılık veya dersiâmlıkla meşgul akranlarından farklı olarak, Meşihatta hey'eti telif azalığının ve ardından uzun yıllar süren müsevvidliğin sağladığı nisbeten muhafazalı mevki sayesinde, bu malzemeyle meşgul olabilmıştır.

227 Darulfünun İlahiyat Fakültesi'nden itibaren Türkiye'de İslam hukukunun modern bir akademik alan olarak varlığından söz edilebilir. Darulfünun kapandıktan sonra da bu alan kağıt üzerinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim 1933 Üniversite Reformu ile İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde görev alan kişilerden İzmirli İsmail Hakkı'nın ihtisas alanı "İslam Felsefesi, Fıkıh Tarihi" olarak kaydedilmiştir, bkz. Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (eds.), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2007, s. 80.

228 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, c. 1, s. X.

229 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. 1, s. X.

230 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. XI.

231 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. XI.

İkinci proje, Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun -ki 1941'de Türk Hukuk Kurumu adını alacaktır- 1937'de başladığı "Türk hukuk kâmusu" hazırlığıdır. Bilmen, kendisine bu çalışma içinde ceza hukuku kısmının verildiğini, ancak talep edilen işleri bitirmesine rağmen, muhtemelen diğer bölümlerin tamamlanamaması sonucu projenin akim kaldığını söyler.²³² 1939'daki üçüncü proje, Türkçe hukuk lugatı hazırlamak amacını taşımaktadır ve eserde yer alacak İslâm hukuku terimleri için Ebül'Ulâ Mardin'in başkanlığında Ali Himmet Berki, Mehmet Gönenli (ö. 1965), Şevket Yund (ö. 1951) ve Bilmen'den oluşan bir heyet teşkil edilmiştir. *İslam-Türk Ansiklopedisi* Bilmen'in içinde yer aldığı dördüncü sonuçsuz projedir ve yukarıda ifade edildiği gibi, neşredilen fasiküllerinde Bilmen en çok imzası görülen fıkıh müelliflerinden biridir. Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmiyye*'yi adı geçen projeler için kaleme aldığı metinleri geliştirerek oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bilmen'in alfabetik ve ansiklopedik olmamasına rağmen eserine "kâmus" adını vermesinin²³³ ardında, yukarıda temas edilen ansiklopedi projelerinin ve sözlük çalışmalarının oluşturduğu gündem yatmaktadır. "Kâmus" aynı zamanda eserin bir hukuk kitabı olmadığını -dolayısıyla Cumhuriyet hukukuna karşı bir varlık iddia etmediğini-, *İslam* ve *İslam-Türk* ansiklopedileri gibi, bilgilenmek isteyenler için başvuru kaynağı olarak görülmesi gerektiğini ima etmektedir.

Türkçe ilk kapsamlı fıkıh eseri olması, hem müellif, hem de esere takriz yazan Velidedeoğlu tarafından özellikle ifade edilmiştir.²³⁴ Bu ifadelerde Cumhuriyetin Türkçe tefsir ve hadis kitabı hazırlanmış olmasına rağmen, fıkıh alanında bu adımın atılmadığı iması vardır. Nitekim *Tecrid-i Sarih Muhtasarı Tercümesi*'nin son cildinin neşrinden bir yıl sonra *Hukûk-ı İslâmiyye*'nin ilk cildi neşredilmiştir. Esere takriz yazan İstanbul Hukuk hocaları Sıddık Sami Onar, Hüseyin Nail Kubalı ve Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun Cumhuriyet ideolojisine bağlılıkları tartışılmaz kişilikler olması da bu yayını meşrulaştıran önemli bir ayrıntıdır.²³⁵ Böyle bir meşruiyet arayışı

232 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. XI.

233 Eserin adındaki "kamus" kelimesi sadece *İstilahat*'ın değil, *Hukûk-ı İslâmiyye*'nin de tamlanandır.

234 "[B]u hukuka dair bütün aksamını ihtiva etmek üzere türkçe yazılmış kitaplar yok gibidir". Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. 1, s. X; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukî İslamiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?", Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, c. 1, s. IX.

235 Takriz yazan her üç akademisyenin de 27 Mayıs İhtilali'nin hukukî meşruiyetini temin ve 1961 Anayasası'nı hazırlamadaki katkıları malumdur. Daha ilginç olan, XX. yüzyılın başlarında doğmuş ve hukuk eğitimini Cumhuriyet döneminde tamamlayarak, Avrupa'da doktoralarını yapmış bu üç hukukçunun *Hukûk-ı İslâmiyye*'yi takdir eden ifadelerinde İslâm hukukundan zor, anlaşılmaz ve uzak bir bilgi alanı olarak bahsetmeleridir, bkz. Onar, "Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar", c. 1, s. III-IV; Kubalı, "Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu Yayınlanırken", c. 1, s. V-VIII; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukî İslamiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?", c. 1, s. IX (hepsi "Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949" içinde).

olmasaydı, gerek Bilmen'le arasındaki yakın ilişkisi, gerek konuyla ilgisi ve gerekse eserin İstanbul Hukuk Fakültesi tarafından neşri için önce aracılık yapmış ve sonra fakülte adına onu tetkik ederek rapor kaleme almış²³⁶ olması hasebiyle Mardin'in takriz yazması beklenirdi.

Bilmen *Hukûk-ı İslâmiyye*'yi kaleme alırken, Kasanî'nin (ö. 1191) *Bedaiu's-Sana'i*'deki tertibinden faydalandığını söylemektedir.²³⁷ Nitekim Kasanî'nin babları teşekkül şartları ve sonuçları olarak iki ana bölümde incelemesi büyük ölçüde *Hukûk-ı İslâmiyye* tarafından benimsenmiştir. Ancak Kasanî'deki daha alt bölümler ve özellikle inikâd, sıhhat, nefâz, lüzum tertibi açısından oluşum şartlarının incelenerek, her babın merkezî kavramlarına göre tasnif edilmesi, Bilmen tarafından takip edilen bir usul olmamıştır. Sık sık "meseleler" kelimesiyle sona eren başlıklarla ilerleyen *Hukûk-ı İslâmiyye*'de, Kasanî'deki gibi kavramsal olarak boşluk bırakmayan bir sistematik bütün elde etme endişesi yoktur.

Bilmen, Hanefî mezhebine göre açıkladığı her babın ardından diğer Sünnî fıkıh mezheplerini ele alır. Babın alt başlıkları veya meseleleri düzeyinde dört mezhep mukayese edilmeden, her biri ayrı birer bölüm olarak ardarda sıralanır. Bilmen bu mukayese için mezheplerin temel metinleri ve mütedâvel şerhlerinin yanı sıra, Cezirî'nin (ö. 1941) *el-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa*'sından yararlanmış-²³⁸ Hayat hikayelerinde dikkat çekici paralellikler olan Cezirî ve Bilmen'in²³⁹ furu fıkıh bab tasnifine sadık kalarak fıkıh mezheplerini mukayeseli ele alan projelere katılmış olmaları, dönemin ilgi ve tartışmalarının İslâm ilimlerini Kahire ve İstanbul'da temsil eden kurumlara nasıl yansıdığını göstermektedir. Ne var ki, Cezirî'nin eseri 1920'lerin sonundan itibaren kendi memleketinin yüksek öğretiminde okutulurken, Bilmen'inki yaklaşık yirmi sene sonra, "eski hukuk" için başvuru kaynağı sıfatıyla neşredilebilmiştir.

Hukûk-ı İslâmiyye'de fikhî hükümlerin hikmetlerine dair satırlar, bu eserin yeterince dikkat çekmemiş özelliklerindedir. Söz konusu satırlar, fikhî hükümleri, kamu menfaati, toplumsal düzen, insan doğası, adalet gibi modern

236 Mardin'in eserin yayınlanması hakkında tafsilatlı bir rapor verdiğine dair bkz. Velidedeoğlu, "Hukukî İslamiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?", c. 1, s. IX.

237 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. 1, s. 7.

238 Mesela icarenin rükünleri hakkında krş. Abdurrahman b. Muhammed el-Ceziri, *el-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa* (5. bs.), Kahire: Dârü'l-Kitâbeti'l-Arabi, t.y., c. 3, s. 97-99; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. 5, s. 180-181.

239 Cezirî 1882'de, Bilmen 1883'te doğdu; ikisi de Hanefî mezhebine göre fıkıh eğitimi aldı, ilki 1912'de Evkâf'a, diğeri 1913'te Meşihat'a girdi. Her ikisi de kendi kurumlarında başlatılan mukayeseli fıkıh eseri telifi projelerine katıldı ve bu projelerin sonuçsuz kalmasının ardından tevarüs ettikleri malzeme ve metinleri ferdi gayretleriyle kitaba dönüştürdü. Hayatları için bkz. Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, c. 6, s. 162; Cengiz Kallek, "Ceziri", *DİA*, c. 7, s. 152.

hukukun işlevleri olarak sıralanan maddelerle buluşturur.²⁴⁰ Klasik dönem metinlerinde de fıkıhın “garaz” ve “fâide”lerinden bahsedilmekle beraber, *Hukûk-ı İslâmiyye*'deki ifadeler fıkıh hakkında modern hukukun fonksiyonlarına benzer bir çerçeve ortaya koymayı hedeflemektedir. İslâm hukukunun bu dünyada modern hukuk kuralları kadar anlamlı ve geçerli olduğunu gösterme gayreti eserde kendini bariz bir şekilde hissettirir.²⁴¹

Hukûk-ı İslâmiyye genelde klasik fıkıh literatürünün son örneği kabul edilir ve eserin dil, tasnif ve kaynaklara atf gibi özellikleri de bu kabulü pekiştirecek özellikler taşır. Bir bakıma *Mecelle* tecrübesinin ardından medenî hukuk alanında bir “doktrin” hazırlamak isteyen Meşihatın Osmanlı modernleşmesi sürecinde geldiği noktayı temsil eden *Hukûk-ı İslâmiyye*'de ibadât bablarının bulunmadığı, bazı bölümlerinde son dönem Osmanlı mevzuatının işlendiği ve devrin hakim rüzgarlarıyla kaleme alınmış hikmet satırlarına yer verildiği gibi özellikler dikkate alındığında, eserin klasik dönemi yansıttığını söylemek mümkün olmayacaktır. Klasik kelimesi Elmalılı'nın *Hak Dinî*'ne ne kadar yaklaşıyorsa, *Hukûk-ı İslâmiyye*'ye de o kadar yakışmaktadır.

Hanefî literatürünün ana hatlarıyla muhtevasını Cumhuriyet dönemine taşıyan *Hukûk-ı İslâmiyye*, sonraki İslâm hukuku çalışmaları için önemli bir yardımcı eser olmuştur. Klasik metinleri hoca-talebe ilişkisi içinde öğrenmenin akademik hayatta tamamen ortadan kalktığı, akademi dışında son derece zayıflayarak, sadece birkaç muhtasar metin okumasına irca edildiği dönemlerde *Hukûk-ı İslâmiyye*, bu metinlerin ifadelerini çözebilmenin ve muhtevalarına nüfuz edebilmenin anahtarı olmuştur. Bilmen sadece fıkıh terimlerini ve bab tasnifini değil, aynı zamanda -ve daha önemlisi- yarı terimleşmiş kavramları, ifade kalıplarını, konuların işlenişindeki iç kompozisyonu da belirli oranlarda muhafaza etmiş ve hükümleri Türkçeleştirirken cümle yapısını zaman zaman zorlayacak derecede aslına sadık kalmaya özen göstermiştir. Eserin söz konusu özellikleri alanın dışından okuyucular için anlaşılmasını çok zor hale getirmekle beraber, klasik fıkıh metinlerini çözmek isteyenler için önemli bir yardımcı olmuştur.

2. Büyük İslâm İlmihali

Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*,²⁴² *Hukûk-ı İslâmiyye*'den yaklaşık iki sene önce fasiküller halinde neşredilmesinin²⁴³ ardından kitaplaşmış ve çok kısa sü-

240 Eserin söz konusu yönünü ele alan bir çalışma için bkz. Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971): Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 427-438.

241 Bu hususta dikkat çekici örnekler için bkz. Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi”, s. 434-435.

242 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali: İtikada, İbadetlere, Kerahiyet ve İstihsana, Ahlak, Siyeri Enbiyaya Ait Olmak Üzere On Kitaptan Müteşekkildir*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1947.

243 Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, s. 62.

rede Cumhuriyet Türkiye'sinin tartışmasız en yaygın ilmihali sıfatını kazanmıştır. Üslubu ve muhtevası, eserin *Hukûk-ı İslâmiyye*'nin ilk bölümü olarak hazırlandıktan sonra, ilmihal tarzına dönüştürülüp, akaid, ahlak ve siyer gibi bahislerin eklenerek ayrı bir kitap olarak neşredildiği kanaatini uyandırmaktadır. Nitekim, ilmihal türünün fıkıh eğitimi almamış kişilere yönelik olmak ve muhataplarının ibadet ve günlük yaşamda sık karşılaştıkları ihtiyaçlarına dair kategorik bilgi sunmak gibi fârik alametleri dikkate alındığında, eserin ana gövdesini oluşturan fıkıh bahislerini ilmihal olarak nitelemek kolay değildir. Bu bahislerde Türkiye'de mensubu bulunmayan Malikî ve Hanbelî mezheplerinin hükümlerine de bazen yer veren eser, madenlerin zekatından, zihar keffaretine, misk kedisinin temizliğinden, namazda “hurûc bi-sun'ihî” hakkında Ebu Hanife ile İmameyn arasındaki ihtilafın hangi meselelerin doğmuş olduğuna kadar, bir ilmihalde olmaması beklenen, ama mufassal bir Hanefî furu fıkıh kitabında rahatlıkla rastlanabilecek bilgilerle doludur.²⁴⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*'deki hikmete dair ifadelerine benzer şekilde, *Büyük İslam İlmihali*'nde de ibadetlerin sosyal fonksiyonlarını vurgulayan pasajlara yer vermektedir.²⁴⁵

Yayınlandığı tarihten neredeyse günümüze kadar *Büyük İslam İlmihali*'nin en çok teveccüh edilen ilmihal olmasının sebebinin eserin muhteva özelliklerinde aramak isabetli olmayacaktır. Bu eserin şöhreti, Türk okuyucusunun ilmihal meselelerine dair bilgilenme ihtiyacını karşılamaktaki başarısından değil, İslâm'ı moderniteye göre şekillendirme talep ve teşebbüslerine karşı bir sığınak olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. *Büyük İslam İlmihali* önce Batıcuların siyaset üzerinden dine müdahalelerinin ve sonra İslâmcılığın asrın idrakine uygun iticihad çağrılarının ibadât alanıyla ilgili iddia ve teşebbüslerine karşı muhafazakar tavrın simgesi haline gelmiştir.²⁴⁶ Bu tavrın Türkçe bir otoriteye atf ihtiyacı, eserin “eski günleri” hatırlatan dili ve Bilmen'in mütedeyyin çevrelerdeki imajı ile birleşince, *Büyük İslam İlmihali* geleneğin orijinal hali olarak telakki edilmiştir.²⁴⁷

244 Mesela bkz. Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s. 52, 118, 287, 335 vd.

245 Okumuş'a göre “Bilmen'in ibadetlere sosyal yaklaşımında işlevselci modelden yararlandığı veya hareket ettiği söylenebilir”. Ejder Okumuş, “İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2006, c. 42, sy. 4, s. 19.

246 Söz konusu tavrın en uzun soluklu seslerinden Şevket Eygi, “[s]on 60 yıl içinde ülkemizde en fazla basılan, satılan, yayılan din kitabı” diye nitelediği *Büyük İslam İlmihali*'ni “reformcu, yenilikçi, Afganîci, Fazlurrahmancı, telifkî”lere karşı bir simge olarak gösterir. Mesela bkz. Mehmed Şevket Eygi, “Gerçek Din Alimi Ömer Nasuhi Bilmen Diyor ki”, *Millî Gazete*, 25.04.2009, http://www.milligazete.com.tr/gercek_din_%C3%A2limi_omer_nasuhi_bilmen_diyor_ki_/120469 (01.11.2016); a.m.f., “Ömer Nasuhi Bilmen'i mi Dinleyelim, Yoksa Şu Modern İmamı mı”, *Millî Gazete*, 28.06.2007, http://www.milligazete.com.tr/omer_nasuhi_bilmen39i_mi_dinleyelim_yoksa_su_modern_imami_mi/mehmed_sevket_eygi/kose_yazisi/1377 (01.11.2016).

247 Okumuş, Türkiye'de “ilmihal dindarlığı”nın ötesinde “Büyük İslam ilmihali dindarlığından” söz etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir, bkz. Okumuş, “İlmihal Sosyolojisi”, s. 25.

B. Kadri ve Ergin

Hüseyin Kazım Kadri (ö. 1934) imzasını taşıyan *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*,²⁴⁸ Osman Ergin'in (ö. 1961) bu eser üzerine yazdığı zeyillerle beraber *Hukûk-ı İslâmîyye* ile aynı yıl yayınlanır. Eseri şekillendiren şartlar I. Dünya Savaşı yıllarına uzanmakla beraber, Kadri tarafından vefatından bir sene önce kaleme alındığı anlaşılmaktadır.²⁴⁹ Kadri, Fransız İhtilali'ne tekaddüm eden tarihî ortamı işledikten sonra, İslâm tarihine hakim siyasî ve sosyal şartlara geçmekte, ictihad kapısı, ahkâmın teğayyuru, tecdid ve bidat gibi meşhur meselelere değinerek *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*'nin her bir maddesinin naslar ve fıkıh tarafından tanındığını ispata çalışmaktadır. Dini ve dinin temel kaynaklarını haklı göstermek için medeniyeti, ulemayı ve tarihi feda eden tepkisel İslâmcı düşünce Kadri kadar Ergin'de de mevcuttur. Ergin söz konusu bildirin "fıkıh ile yani İslam medeni kanunu ile mukayesesine"ne dair kendi yazılarından yararlanarak Kadri'nin metni üzerine yazdığı zeyilde, Batı tarihindeki zulümlerin kamu hukuku ve siyasete dair önemli metinler kaleme alınmasına sebep olduğunu, halbuki ulemanın İslâm tarihi boyunca "mütegallibeye mümâşât" sebebiyle benzer metinler üretmediklerinden şikayet eder.²⁵⁰ Fıkıh denildiğinde akla gelen bab tasnifinin içinde niye anayasa ve idare hukukuna dair modern Avrupa hukuklarındakine benzer bölümler olmadığına içerleyen bu anlayış, sonraki dönemlerin İslâmcı kalemleri tarafından çeşitli vesilelerle vurgulanmıştır.

Ergin, aynı yıl yayınlanan *İslâm'da Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı* başlıklı risalesinde²⁵¹ söz konusu tavrını geliştirerek ifade etme imkanı bulur. Kamu tüzel kişiliğinin ve âmme menfaatinin İslâm tarafından tanınmadığını ispata çalışan Ergin, bir yandan İslâm tarihinden örnekler verirken, diğer yandan insan haklarına dair yukarıda zikredilen metinleri gündeme getirir. Ergin'in bu tavrının Arap dünyasında modern Ortadoğulu devletlerin ortaya çıkışından itibaren geliştirilen ve Nâsır sosyalizminde zirveye çıkan, devletin fertlere karşı ayrıcalıklı ve öncelikli haklara sahip olduğu anlayışının karşısında yer aldığı not edilmelidir.²⁵²

C. Togan'ın Projeleri

Zeki Velidi Togan'ın (ö. 1970) büyük ölçüde şahsî ufkuna ve gayretlerine dayalı olarak İstanbul Üniversitesi'nde hayata geçirilen birkaç proje, fıkıh akademiyadaki

248 Hüseyin Kazım Kadri, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*, nşr. Osman Ergin, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1949.

249 Bkz. Kadri, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*, s. 77.

250 Kadri, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*, s. 77.

251 Osman Nuri Ergin, *İslâm'da Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı*, Ankara: Türk Hukuk Kurumu Konferansları Serisi, 1949.

252 Ergin, yakın dönem Türk siyasi tarihinin tartışmalı isimlerinden, Ankara Hukuk'un hocası Mukbil Özyörük'ün kamulaştırmaya dair eserinde, bu işlemin İslâm hukukunda yeri olduğunu delillendirmeye çalıştığından bahsetmesi dikkat çekicidir, bkz. Ergin, *İslâm'da Temellük*, s. 20.

varlığı için yeni bir imkan sağlamıştır. Mercani ve Bigiyef'ten ziyade, W. Barthold ve V. Minorsky'nin halefi olan Togan'ın ilim anlayışı, erken yaşlarından itibaren Rus oryantizmi tarafından şekillendirildiği gibi, akademik hayatı ve faaliyetleri de oryantist irtibatlarla örülüdür. Türkiye'deki hayatı boyunca, Kazan kökenli kadroların insiyatif sahibi olduğu kurum ve faaliyetlerde kendine yer bulamamış olan Togan, Turancılık gerekçesiyle aldığı hapis cezasının ardından (1947) başlayan ikbal devrinde, oryantist çalışmalara dair Almanca ve Rusça konuşan üniversite-lerde edindiği tecrübeyi kullanarak bir dizi teklif geliştirmiştir. Gerçekten Togan, Kıta Avrupası'nda altın günlerini yaşayan oryantizmin imkanları ve bu alanın modern üniversite içinde yeri ve kurumlaşması hakkında Cumhuriyetin "yerli akademisyenleri" ile mukayese kabul etmeyecek kadar geniş bilgi ve tecrübeye sahipti. Bu birikiminden yararlanarak, "İslam tetkikleri"ni Batılıların çok önce başardığı, ama Cumhuriyetin gerçekleştirmekte çok geciktiği modern akademik alanlardan biri olarak sunar.²⁵³ Türkiye'ye göç ettiği günden itibaren -hatta hapisteki günlerinde bile- Cumhuriyetin elitlerine dahil olan Togan, muhataplarına yukarıdan hitap eden bir dille açıkladığı bu eksikliğin telafisine yönelik tekliflerinin bazılarını -tasarladığı şekilde olmasa da- hayata geçirebilmiştir.²⁵⁴

"Kaybettiklerimizin ciddi hamlelerle telafi edilmesi"²⁵⁵ için çaba sarfeden Togan'ın muhataplarını ikna edebildiği ilk teşebbüsü 1951'de gerçekleştirilen 22. Müsteşirler Kongresinin İstanbul'da toplanmasını sağlamak olmuştur.²⁵⁶ Kongre için hazırlanan birkaç tebliğ, Cumhuriyet tarihinde akademik bir süreç için İslâm hukukuna dair kaleme alınmış ilk metinlerden kabul edilebilir. Kongreye İslâm dünyasından katılarak, fıkıhla bir şekilde ilgili tebliğler sunan kişi sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir.²⁵⁷ Söz konusu tebliğ sahiplerinden biri de Muhammed Hamidullah'tır. Türkiye'de İslâmî ilimlere dair akademik araştır-

253 Bkz. Zeki Velidi Togan, "İstanbul Üniversitesince Yapılması Gereken İşlerden Birisi", *Zeki Velidi Togan*, nşr. Tuncer Baykara, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 123-134.

254 1933 Reformu'ndan önce Darülfunun'da müsteşirler istihdam edilmesine rağmen bunların Batılı çalışmaları Türkiye'ye aktarabilecek evsafıta olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihe kadar Darülfunun'da istihdam edilen bir Batılı müderris (Georges Dumezil) vardır ve o da 1931'e kadar dinler tarihi derslerine girmiştir. Aras, Dölen, Bahadır, *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi*, s. 116-117.

255 Togan'dan aktaran İsmail Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2005, s. 78.

256 Bkz. Zeki Velidi Togan, *1951'de İstanbulda Toplanan Milletlerarası XXII. Müsteşirler Kongresi ve Ona Ait İntibalar*, İstanbul: [İbrahim Horoz Basımevi], 1953.

257 Bu kişiler Haydarâbâd'dan katılan Muhammed Hamidullah, Muhammed Ghouse ve Muhammed Yusufuddin ile Tunus'tan katılan Fadıl b. Aşur'dur. Kongreye katılmayan İsmaili kökenli Hindli Asaf Ali Asghar Fyzee ve Mısırlı Muhammed Yusuf Musa'nın tebliğleri de kongre esnasında okunmuştur, bkz. Zeki Velidi Togan, *Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists Held in Istanbul, September 15th to 22nd, 1951, Vol:1 General Information on Activities of the Congress*, İstanbul: [Osman Yalçın Matbaası], 1953, s. 162-165.

maların yapılmasında kritik roller oynayacak olan Muhammed Tâvit et-Tancı (ö. 1974) gibi Hamidullah da, kongre üzerinden uzun bir süre geçmeden Türkiye'de ders vermeye başlar.²⁵⁸ Togan 1948'de sunduğu İslam Tetkikleri Enstitüsü teklifinin 1953'te kabul edilmesi üzerine bu kurumun müdürü olur. Aldığı medrese eğitiminin getirdiği kültür ve İslâm araştırmalarına dair Batılı tecrübeye muttali olması bir yana, Togan'ın özelde fıkha, genelde İslâm ilimlerine dair akademik bir gündemi yoktur.²⁵⁹ Neredeyse tamamen şahsî gayretiyle kurmuş olduğu enstitü, Hamidullah'ın Türkiye'deki çalışmaları için esas mekan olmuştur. Togan 1952'den itibaren düzenli ders vermeye başlayan Hamidullah'ın daha yoğun ve akademik standartları daha yüksek çalışmalarda bulunmasını sağlayacak başka projeler geliştirse de, idarî kadrolar nezdinde destek bulamamıştır.²⁶⁰

Cumhuriyet Türkiye'sinde İslâm ilimlerinin akademik gelişiminde kritik katkıları olan Okiç ve Tancı'nin fıkıhla yakın irtibatları bulunmaktadır; hatta fıkıh literatürüne dahil edilebilecek eserler kaleme almışlardır. Ancak her ikisi de Türkiye'de buldukları yıllarda fıkha dair bir gündem inşa etmemiş ve -tez danışmanlığı gibi katkıları hariç- fıkıh çalışmalarıyla Türk muhataplarının önüne çıkmamışlardır. Hamidullah, İslâm ilimlerinin tekrar akademiye dönme sürecinde

258 Tancı kongreden iki sene sonra, Hamidullah ise kongre üzerinden bir sene geçmeden derslere girmeye başlarlar. Bu isimlere eklenmesi gereken üçüncü şahıs olarak Muhammed Tayyib Okiç (ö. 1977) ise kongreden yaklaşık bir buçuk sene önce Ankara İlahiyat'ta ders vermeye başlamıştır. Her üç şahıs da, Türkiye'deki muhataplarının büyük çoğunluğuna apolitik görünseler bile, aslında politik yönleri bulunan kişilerdir. Ancak bu ajandaları Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgi ve çıkarlarıyla en azından çatışmamaktadır. Batı kurumlarında eğitim görmüş ve Togan'ın aradığı vasıfları haiz onca Ortadoğulu akademisyen varken ve bunlardan bazılarının Türkiye ile yakın irtibatları bulunuyorken, Haydarâbâd Nizamlığı, Yugoslavya Krallığı ve Mağrib Krallığı'na bağlı kişilerin Türk üniversitelerinde istihdam edilmiş olmasını başka türlü yorumlamak güçtür.

259 Togan'ın İslâmî ilimlere dair yazılarının kahir ekseriyeti, dünyada ve özellikle Batı'daki İslâm araştırmalarını tanıtıcı mahiyettedir. Yayınlamaya çalıştığı *Türk Kültürü El Kitabı* projesinin ne giriş cildindeki "Türk Hukuku" bölümünde, ne "Türklerde Hukuk" başlığını taşıyan 5. cildinde, ne de "Türklerde İlim" başlığını taşıyan 7. cildinde fıkıhtan bahis vardır (bkz. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 210-217). Eserin 5. cildi İslâm öncesini, Müslüman olmayan toplumları, Şeriat'ın mukabili bir konuma yerleştirilen "örfi hukuku" ve modernleştirme çabalarını ele alırken, adı fıkıh olan dev bir boşluğun etrafında dolanmaktadır. Bununla beraber Togan, fıkıh literatürünün tarih kaynaklarından sayılması gerektiği görüşündedir. Fıkıh eserlerinin Türk tarihi için kaynak olabileceğine dair verdiği ilginç örnekler için bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihî Usul*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1950, s. 70-74.

260 Togan'ın 1953'te sunduğu "İslam İlimleri ve Medeniyeti Kürsüsü" teklifi 1964'te resmî olarak reddedilmiştir (Baykara, *Zeki Velidi Togan*, s. 35). Keza tasarladığı Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'ndeki eğitim projesinde de Çince ve Rusça yanında bir de İslam İlimleri ve Arapça-Farsça yardımcı sertifikası olacak; İslam ilimlerine dair dersleri de Hamidullah verecekti (Baykara, *Zeki Velidi Togan*, s. 51). Togan'ın 1957'de kurduğu, ancak hayatiyet kazandıramadığı anlaşılan Türk Şarkiyat Derneği de bu çerçevede kaydedilmelidir (Baykara, *Zeki Velidi Togan*, s. 36).

hayatî rol oynayan üç yabancı uyruklu hoca arasında, fıkıhla en yoğun ilgilenen ve bu alana en fazla katkı yapmış kişidir.

D. Hamidullah

Modern hukuk eğitiminin -lisanstan doktora kadar- her basamağını tamamlamış²⁶¹ Hamidullah, Haydarâbâd Darululûm'undan Câmîa Nizâmiye'ye, Osmaniye Üniversitesi'nden Meclisu İhyâi Maârifî'n-Numâniye'ye kadar, Haydarâbâd Nizamlığı'nın modernleşme tecrübesi tarafından şekillendirilmiş bir akademisyendir. Türkiye ile irtibatı, Haydarâbâd'daki eğitiminden sonra Bonn'da sürdürdüğü çalışmalarının hukuk disiplininin sınırlarını aşarak,²⁶² İslâm ilimlerini ve İslâm tarihini ihata edecek kadar geniş bir sahaya yayıldığı noktada başlamıştır. Söz konusu yıllarda Hamidullah'ın çalışma alanı artık Avrupa'daki İslâm araştırmalarının ilgi ve ihtiyaçlarına hitap eder mahiyete doğru evrilme sürecindedir.

Türkiye'de Hamidullah'ı dinlemiş birçok kişi ve özellikle devrin İmam-Hatip, Yüksek İslâm ve İlahiyat öğrencileri, onun konferans ve derslerinin "çarpıcı" derecede farklı olduğunu belirtmektedir.²⁶³ Ancak bu farklılık genellikle Hamidullah'ın zâhid ve mahviyetkâr kişiliğine dair vurgular tarafından perdelenir. Gerçekten Hamidullah, Türkiye'deki muhatapları için çok yeni ve adı geçen öğrenci neslinin müfredatlarında göremedikleri bir söyleme sahiptir.

Hamidullah'ın farklılığı, öncelikle, Batı ve İslâm medeniyetleri arasında doğrudan tekabüliyetler kurması ve bu tekabüliyetler üzerinden fıkıhı -ve diğer İslâm ilimlerini- açıklamasında yatmaktadır. Hamidullah'a göre Medine bir "şehir devleti"dir,²⁶⁴ Hz. Peygamber'in Medine'de Arap kabileleri ve Yahudilerle yaptığı anlaşma "yazılı ilk anayasa"dır,²⁶⁵ Ebu Hanife'nin halkası "hukuk akademisi"²⁶⁶ ve bu halkada elde edilen görüşlerin kayda alınması "codification"dur.²⁶⁷ Müslümanların devletlerini kurmasından önce gerçekleşen Akabe Beyatları, "ictimai mukavele"yi²⁶⁸ ve Medine

261 Bkz. Abdülhamit Birışık, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2005, s. 55.

262 Hamidullah'ın çalışmalarını modern kamu hukuku ve özellikle devletler hukukuna yoğunlaştırdığı dönem, Haydarâbâd Nizamlığının bir devlet statüsüyle varolma mücadelesinin henüz sona ermediği zamanlara rastlar.

263 Ali Osman Koçkuzu ve Süleyman Uludağ'ın ilgili ifadeleri için bkz. "Hatıralarla Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2005, s. 232, 250.

264 Muhammed Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdüleri: Makaleler Külliyyatı*, nşr. Kemal Kuşçu vdğ., İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, s. 16.

265 Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdüleri*, s. 17.

266 Muhammed Hamidullah, "Codification of Muslim Law By Abuhanifa", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1950-1955, s. 374.

267 Hamidullah, "Codification of Muslim Law", s. 374.

268 Hamidullah, *a.g.e.*, s. 28-29.

ameli, Roma hukukunun *consuetudo populi romani* kavramını²⁶⁹ hatırlatmaktadır; hilafiyat ise mukayeseli hukuka benzemektedir.²⁷⁰

Hamidullah'a göre Batı ve İslâm arasındaki ilişki, bu cesurca kurulmuş teka-büliyetlerin ötesinde bir devamlılık ilişkisi olup, İslâm medeniyeti Batılı birçok kavram ve kurumun kaynağıdır. İslâmcı söylemin sıkça başvurduğu modern Batı'nın temelinde İslâm medeniyeti olduğu iddiası, Hamidullah tarafından fıkıhla ilgili yeni delillerle zenginleştirilir. Ona göre hukuk ilk defa fıkıh usulü adıyla Müslümanlar tarafından bir ilim haline getirilmiştir, dünyada bilinen ilk yazılı anayasa Medine vesikasıdır, gerçek anlamıyla bir devletler hukuku disiplini dünya tarihinde ilk defa 'siyer' adıyla Müslümanlarca inşa edilmiştir, vergi tarhı ve sarfını ilk defa Müslümanlar siyasî iktidarın arzusundan bağımsız hukuk kurallarına dönüştürmüş ve bütçe ilkelerini tespit etmişlerdir.²⁷¹

Hamidullah, ayrıca, o günlerdeki muhataplarınca tamamen Batıya ait görülen kelime dağarcığıyla konuşur. Metinleri ve dersleri fıkıh hakkında o zamana kadar pek kullanılmayan etüd, doktrin, varyant, edisyon kritik, argüman gibi kelimelerle ve birçok Batılı yazar ve metne atıflarla doludur. Hamidullah'a özgü olmasa da, muhataplarının büyük çoğunluğunun ilk defa Hamidullah sayesinde karşılaştığı söz konusu söylem ile Hamidullah'ın derslerinin başladığı sene yayını tamamlanan *Hukûk-ı İslâmiyye* arasındaki fark, gerçekten onun konferanslarına koşan öğrencilerin hissettiği kadar çarpıcıdır. Üstelik Hamidullah; Mardin, Berki ve Bilmen gibi Osmanlı kurumlarında yetişmiş kişilerle karşılaştırıldığında, çok farklı ilgi ve kaynaklarla konuşmaktadır. Eserlerinde fıkıh, akademik tarih araştırmalarının bir konusu şeklinde işlenir. Fıkıh usulünün teşekkül asırlarından, Mutezilî metinlerinden ve Mekteb-i Kudât mezunlarının ancak tabakâtlarda adlarına rastladığı müelliflerin yazmalarından bahsederken, zihninde müteahhirin devri fakihinin mesaili ve kaynak hiyerarşisi yoktur.

900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukcusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı*²⁷² Hamidullah'ın Türkiye'de İslâm ilimlerine ve hususen fıkıha katkısının boyutlarını anlamak için değerlendirilmesi gereken bir kaynaktır. 1960'ların Türk üniversitelerinde, V/XI. asırda yaşamış bir Hanefî âliminin ölüm yıldönümünü gözeterek, "anma törenleri", konferanslar ve yazma eser sergisi düzenlenmesi için ön ayak olmak ne Darülfünun ne de Meşihat bakiyesi hocaların aklından geçebilecek bir iştir.²⁷³

269 Hamidullah, *a.g.e.*, s. 89.

270 Hamidullah, *a.g.e.*, s. 66.

271 Mesela bkz. Muhammed Hamidullah, *Hukuk İlmine Müslümanların Mühim Yardımları*, İstanbul: Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, 1958, s. 3-7.

272 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukcusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1965.

273 İstidraden: Raif Ogan (ö. 1976) *İslam Dünyası* dergisini çıkartmasının (1952-1954) ardından, başta bu dergi olmak üzere çeşitli süreli yayınlarda kaleme aldığı yazılardan yararlanarak *İslam Hukuku*'nu neşreder (İstanbul: y.y., 1956). Eser fıkıh hakkında bir çalışma olmayıp, İslâm

E. İlk İslâm Hukuku Doktoraları

Hamidullah'ın İstanbul'da ders vermeye başlamasından bir sene sonra (1953) Ankara İlahiyat ilk mezunlarını verir ve aynı yıl bu mezunlardan biri olan Mehmed Esad Kılıçer'in (d. 1928)²⁷⁴ doktora başvurusunu kabul eder. İlk İslâm hukuku doktorası, Sabri Şakir Ansay'ın danışmanlığında²⁷⁵ Kılıçer tarafından 1957'de tamamlanmıştır. "İslam Hukuku Kürsüsünün ilk asistanı" sıfatıyla hazırladığı "İslam Fıkhiyatında Re'y Taraftarları"²⁷⁶ başlıklı tezin konusu ehl-i re'y kavramının teşekkülüdür ve fıkha dair yakın dönemdeki tartışmalar dikkate alındığında bu konunun seçilme sebebi rahatlıkla anlaşılabilir. Dipnotlarında -devrine göre- geniş bir kaynak yelpazesine atıflar bulunmakla beraber, eser büyük ölçüde modern Ortadoğulu iki fıkıh tarihi çalışmasından istifadeyle kaleme alınmıştır.²⁷⁷ Eserin başlığındaki "İslâm fıkhi" ifadesi, modern Arapça literatürde çoktan benimsenmiş "el-fıkhu'l-İslâmî"nin temsil ettiği kavram kargaşasının Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk doktora tezinden itibaren var olduğunu göstermektedir. Araştırma konusuna katkıda bulunamamış ve birçok başlıkta tabakat bilgilerini aktarmakla yetinmiş eser, bir bakıma dönemin Türkiye'sinin fıkıh alanına dair ilmî bir araştırma yapmak için gereken imkân ve tecrübe açısından ne kadar fakirleşmiş olduğunu göstermektedir.

Kılıçer'den bir sene sonra İran uyruklu Ebu'l-Kasım İctihâdî'nin hazırladığı "Hulefâ-yi Râşidîn Devrinde İslâm İktisadiyatı Tarihi" başlıklı tez, İslâm hukuku alanındaki ikinci doktora tezi olarak kaydedilir.²⁷⁸ Yazarın sonraki çalışmaları dikkate alındığında, kendisine ulaşamayan bu metnin aslında İslâm tarihi çalışması olduğu ve esere doktora tezi ünvanı verenlerin kendilerinde mahfuz bir kasıtları yoksa, bürokratik zühul eseri İslâm hukuku nâmına kaydedildiği söylenebilir.²⁷⁹

---

dini ve medeniyetine dair o devirde gündeme gelen bazı iddialara cevap vermek amacıyla hazırlanmıştır. Ogan'ın hedefi İslâm hukukundan bahsetmek değil, İslâm'ın hukukunu müdafaa etmektir. Ogan hakkında bkz. Mustafa Uzun, "Ogan, Mehmet Râif", *DİA*, c. 13, s. 318-319.

274 Hayatı hakkında bkz. Yusuf Turan Günaydın, "Kılıçer, Mehmed Esad", *Kayseri Ansiklopedisi*, İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009, c. 4, s. 190.

275 Kılıçer'in şifahî beyanlarına göre, Ansay'ın tezine katkısı çok sınırlı olmuştur. Tezin son haliyle tamamlanmasında Tavit Tancı'nin büyük emekleri söz konusudur. Doktora jürisinde de yer alan Tancı, özellikle çalışmadaki başlık-muhteva uyumsuzluğunu eleştirmiştir.

276 M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkhiyatında Rey Taraftarları*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1961.

277 Bu eserler: Ali Hasan Abdulkadir, *Nazra Âmme fî Tarihi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, 3. bs., Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1965; Muhammed Yusuf Musa, *Muhâdarât fî Tarihi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, 2. bs., [y.y.: y.y.], 1990. Mesela krş., Kılıçer, *Re'y Taraftarları*, s. 3-40; Abdulkadir, *Nazra Âmme*, s. 53-55, 137-175.

278 Ebu'l-Kasım İctihâdî, "Hulefâ-yi Râşidîn Devrinde İslâm İktisadiyatı Tarihi", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1958, bkz. İsmail E. Erünsal, Mustafa Birol Ülker, Fatih Çardaklı, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM), 2012, s. 516.

279 Ebu'l-Kasım İctihâdî İran'ın Ankara'daki büyükelçiliğinde çalışırken Ankara İlahiyat Fakültesi'nde Farsça dersleri vermiş, İran'a döndükten sonra Tahran İlahiyat Fakültesi'nde çalışmış bir akademisyendir. Ulaşabildiğimiz kayıtlarda doktora danışmanı zikredilmemekle

Salih Tuğ'un 1962'de *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* başlığıyla hazırladığı tezi²⁸⁰ bir başka ilki temsil eder. İstanbul Hukuk'tan mezun olduktan sonra İstanbul Edebiyat'ın Umumi Türk Tarihi kürsüsünde doktorasını yapan Tuğ'un danışmanı Zeki Velidi Togan olsa da, gerek doktora çalışmasını, gerek fıkha bakışını şekillendiren kişinin Muhammed Hamidullah olduğu anlaşılmaktadır. Konunun sınırlandırılması, kaynak kullanımı, atıf teknikleri gibi modern akademik bir araştırmada aranan standartlar açısından Kılıçer'in eserinden çok daha başarılı olması, Hamidullah ve Togan'ın katkılarının mahiyet ve derecesi hakkında bir karine sayılmalıdır. *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*nda Hamidullah'ın eserleri sadece sıklıkla atıf yapılan metinler değil, aynı zamanda bu çalışmanın dili, yaklaşımı, iddiaları, üslubu ve metoduyla üzerine inşa edildiği zemini teşkil etmektedir. Hatta bu çalışmayı Hamidullah'ın eserlerine bir tür tekmile olarak nitelemek mümkündür. Bu etkinin tabii neticesi olarak, özellikle imla ve transkripsiyonu, kelime tercihleri, üslubu ve çağdaş araştırmalarla ilişkisi gibi hususlarda, hakkında "Batılı" sıfatının kullanılabilceği bir metin ortaya çıkmıştır.²⁸¹

Hamidullah'ın yukarıda ifade edilen, İslâm medeniyetinin kurum ve kavramları ile Batı tarihi ve modern dünya arasında tekabülîyet olduğu öncülünden yola çıkan²⁸² Tuğ, eserinde gelişmiş kurumlarıyla modern devleti andıran bir yapıyı araştırmaktadır. Bu yapı, merkez bürokrasiyle beraber maliyesini ve malî hukukunu da, modern devletin oluşum sürecine benzer bir süreç içinde geliştirmiştir. Tuğ'a göre, Mekke döneminden itibaren malî mükellefiyetlerin merkezî bir elde toplandığı²⁸³

---

beraber, yakın dostu olduğu söylenen Neşet Çağatay'ın kendisine danışmanlık yaptığı rivayet edilmektedir. İctihâdî, İran'a döndükten sonra yayınladığı çalışmalarında aynı konuyu sürdürmesine rağmen Ankara'da sunduğu bu doktora tezine atıf yapmaması, eser hakkındaki soru işaretlerini artırmaktadır, bkz. Ebu'l-Kasım İctihadi, *Berresi-i Vaz'i Mâlî ve Mâlîye-i Müslimîn ez Ağâz-i tâ Pâyân-ı Devrân-i Ümevî*, Tahran: Sadâ u Simâ-yı Cümhûrî-i İslâmî-i İrân, 1363 [HŞ]. Ankara İlahiyat Kütüphanesi'nin kataloglarında yer almayan bu eserin peşine 1960'larda düşen kişilerin bile çabalarının sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilerin temininde yardımlarını esirgemeyen Esad Kılıçer, Mustafa Fayda ve Turgay Şafak'a ve İctihâdî'nin İran'da yayınladığı mezkur eserini bu çalışma için tarayan Mohammad Abdul Majid'e müteşekkirim.

280 Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

281 Eser yukarıda mezkur noktalar açısından doktorasını Batılı bir üniversitede yapmış Müslüman bir akademisyenin tezinin tercümesi zannedilecek kadar Türkiye'den uzaktır. *Xarac ve zi al-hicca* gibi Türkçede asırlardır kullanılmakta olan kelimelerin bile Batılı transliterasyon alfabesiyle yazılması bir yana, Tuğ "Ka'ba adlı panteona sahip bir metropolis olan Mekke şehir-devletindeki plütokrasinin nüfuzu"ndan bahsetmektedir, bkz. Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 18.

282 Mesela Tuğ şehir-devletin alametlerinden kabul edilen bir "kurucu anayasa" çerçevesinde, "içtimai sigorta temini" için getirilen malî mükellefiyetlerden bahsetmektedir, bkz. Tuğ, *a.g.e.*, s. 40, 84.

283 Tuğ, *a.g.e.*, s. 22.

bir süreç, kısa zamanda bu mükellefiyetlerin bir “devlet vergisi”ne dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.²⁸⁴ Tuğ’un İslâm toplumundaki malî mükellefiyetlerden bir devlet maliyesi tablosu inşa etmiş olması, eserin telif edildiği dönemde henüz modern devlet kavramının yeterince tartışılmamış olduğu dikkate alınarak mazur görülebilir. Ancak zekat ve sadaka gibi kavramları vergiye irca etmesi kendi döneminin şartlarıyla izah edilecek türden bir hata değildir.

Tuğ’un tezi, İlahiyat ve Yüksek İslam gibi, din öğretimi ve eğitimi hedefine yönelik yüksek öğretim kurumları akademik bilgi üretimi sahnesine girmemiş olsaydı, ne tür metinler ortaya çıkabileceği hakkında ipuçları taşımaktadır. Söz konusu ihtimal gerçekleşse ve fıkıh yalnızca İslâm Tetkikleri Enstitüsü gibi kurumlardaki araştırmaların mevzuu olsaydı, 1970’lerden itibaren, akademik standartları daha yüksek, Batılı literatüre daha çok nüfuz etmiş, ama Oryantalist metinlerin dili ve daha önemlisi gündemi içinde kendine yer bulmuş bir literatür gelişecektir.²⁸⁵

Tuğ’un ardından İslâm Tetkikleri çevresinde fıkıha dair ikinci tez, Yusuf Ziya Kavakçı tarafından “XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara’ al-Nahr İslâm Hukukçuları” başlığıyla, yine Togan’ın danışmanlığında hazırlanmıştır.²⁸⁶ 1967’de tamamlanan eser, Karahanlıların bağımsız bir siyasî güç olarak var oldukları dönem hakkında Togan’ın belirlediği tarih aralıklarını²⁸⁷ esas alarak, nisbeleri bu devletin coğrafi sınırları içindeki bir mekana ve vefat tarihleri söz konusu dönem içinde bir seneye tekabül eden Hanefî fakihlerini bir araya getirir. Büyük ölçüde Kureşî’nin *el-Cevahiru’l-Mudîyye*’si ile Leknevî’nin *el-Fevaidu’l-Behîyye*’sindeki tabakat bilgilerinin tercümesinden oluşan eser, ele aldığı müellifler veya çalışmalar hakkında fikhî bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Eserde fikhî boyutun eksikliğine gerekçe olarak, tarih bölümünde hazırlanmış olması dile getirilebilir. Ancak eser tarih araştırmaları açısından da, III/IX. asırda ortaya çıkmış bir hanedanın iktidar ilişkilerinin kendine ait olduğu farz edilen teritoryal alandaki kültürel faaliyetleri belirlediği gibi -daha sonra birçok İlahiyat tezinde tekrarlanacak- ciddi tarih yazım hatalarıyla maluldür.

Ankara İlahiyat’ın Kılıçer’den sonraki ilk fıkıh tezi 1970’te Ali Şafak²⁸⁸ tarafından kaleme alınır. Şafak’ınkiyle beraber ilk dört fıkıh tezinin, tarihî boyutu merkeze alan çalışmalar olmasında, yukarıda temas edilen, fıkıhın otantikliği, Türklükle

284 Tuğ, *a.g.e.*, s. 27.

285 Tuğ’un tezinin İlahiyatlarda örnek alındığı ifade edilse de, İslâm hukuku tezlerinde bu ifadeyi destekleyecek örnek bulmak hayli zordur. Tuğ’un tezinin İlahiyat tezlerine model olduğuna dair iltifatkar ifadelerle örnek olarak bkz. Mustafa Uzun, “Prof. Dr. Salih Tuğ”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2008, sy. 12, s. 13.

286 Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara’ al-Nahr İslam Hukukçuları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.

287 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: [İsmail Akgün Matbaası], 1949, s. 57.

288 Ali Şafak, *İslam Hukukunun Tedvini*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1977.

ve tarihî vaka ile ilişkisi gibi yakın dönem tartışma konularının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu tezlerdeki, İslâm hukukunun Batılılar tarafından bağımsız bir hukuk sistemi olarak kabul edilmiş olduğu, mukayeseli hukuk ve hukuk tarihi için önem taşıdığı gibi, İslâm hukukunun modern Türk akademiasında meşruiyetini sağlamaya yönelik izahlar, sonraki birçok tezde de tekrar edilmiştir.

Abdülkadir Şener'in²⁸⁹ 1971'de Ankara İlahiyat'ta tamamladığı tezi, ilk dört eserden farklı olarak, tarihsel boyut taşımamakta, klasik fıkıh usulü sistematigindeki birkaç merkezî kavramı incelemektedir. Şener'in tezi, klasik fıkıh veya modern hukuk sistematigindeki başlıkları konu alan eserlerin ilki olacak ve aşağıda temas edileceği üzere, 1990'ların sonuna kadar bu çalışmalar en yaygın araştırma tipini teşkil edecektir.

IV. 1964: İmam-Hatip Nesli Yükselirken Fıkıh Üzerinden Kutuplaşmalar

Yüksek İslam Enstitüsü'nün kuruluşuyla birlikte, İmam Hatipliler İslâm ilimleri hakkında uzmanlaşma ve akademik metinler üretme imkanına resmen kavuşmuş olurlar.²⁹⁰ İlk İmam Hatip Lisesi mezunları din öğretimi ve hizmetleri alanlarında varlıklarını hissettirmeye başlamışken, İslâmcılık düşüncesi ve hareketi Türkiye'de yeni bir merhaleye girmektedir. Kaynaklara dönüş söyleminin hakimiyeti, milliyetçiliğe mesafeli duruş, yurt dışındaki İslamî hareketlere yönelik artan ilgi, İhvân ve Cemaat-i İslâmî çevrelerinden yapılan tercüme ve “yeni İslâmcı edebiyat”ın teşekkülü kadar, İmam Hatiplilerin kendilerini yayın dünyasından Diyanet'e “İslâmî camia”nın her tarafında göstermeleri de yeni dönemin başlıca tezahürlerinden sayılmalıdır. 1960'lardaki İslâmcılığın fıkıh literatürüne yansımaları çok gecikmez; Hayrettin Karaman'ın ilk fıkıh eserinin yayın yılı 1964'tür.

A. Hayrettin Karaman ve İctihada Çağrı

Karaman'ın İslâm hukuku alanında Türkiye'deki ilkleri temsil ettiğine dair yaygın bir kanaat vardır. Halbuki İslâm hukuku alanındaki ilk akademisyen, ilk doktora sahibi, ilk ilmî eser müellifi, Yüksek İslam'ın ilk fıkıh hocası gibi sıfatların hiçbirini Karaman için söz konusu değildir. Karaman'ın 1990'ların sonunda kazandığı yeni konumunu, hayatının erken safhalarına da şamil kılan bir yaklaşımın ürünü olan bu kanaat, 1960'lardan 1990'lara kadar onun fıkıh eserleri ile Türkiye'deki İslâmcı düşüncenin nasıl kesiştiğini görememektedir.

289 Abdülkadir Şener, *İslam Hukukununun Kaynaklarından Kıyas İstihsan ve İstislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1974.

290 Gerek *Tebliğler Dergisi*'nde yayınlanan kuruluş kararı metni, gerekse Yüksek İslam Enstitüsü'nün ilk yönetmeliği, bu kurumun Milli Eğitim ve Diyanet'in kadro ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra, “din bilginleri yetişmesine zemin hazırlamak”, “İslâm ilimleri alanında araştırmalarda bulunmak ve araştırma neticelerini yurt ve dünya ilim âlemine sunmak” amacını da içermektedir, bkz. Mustafa Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, *DİA*, c. 44, s. 48-49.

Her ne kadar İmam-Hatip'in veya Yüksek İslâm'ın ilk mezunu değilse de, Karaman adı "İmam-Hatip Nesli" ile özdeşleşmiş ve "Yüksek İslâm Enstitülerinin sembol ismi" haline gelmiştir.²⁹¹ İmam-Hatip liselerinin ilk mezunları arasında önder sima olarak temayüz eden Karaman, İsmail Kara'nın *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*'nde İmam-Hatip ve İlahiyat camiası içinden yer verdiği tek kişidir. Kara'ya göre Karaman'ın yazıları "kendisi kadar yakın geçmişten gelen bir çizgiyi ve çoğu meslektaşı birçok kişinin din-modernleşme konusundaki görüşlerini de anahatlarıyla" yansıtmaktadır.²⁹²

Karaman ilk İmam-Hatip mezunlarından oluşan ve bazıları daha sonra Türkiye'deki din hizmetleri ve din öğretimi kurumlarının kritik noktalarında bulunan yakınlarını bir müddet kadrocu bir mantıkla örgütlemiş²⁹³ ve bu sebeple önceleri sınırlı, ama etkili bir çevreyi temsil ediyorken, sonrasında İslâmcıların kahir ekseriyeti tarafından fetvalarının itibara alındığı ilmî otorite ve ardından Türkiye İslâmcılığının en etkili simalarından biri haline gelmiştir. Karaman'ın fıkıh eserlerini, hayatındaki bu aşamaları dikkate alarak, birbiriyle geçişliği olan üç döneme ayırmak gerekmektedir.

Kaleme aldığı fıkıh metinleri açısından Karaman'ın ilk dönemi 1964-1975 arasını kapsar ve "ictihada çağrı dönemi" olarak adlandırılabilir.²⁹⁴ İmam-Hatip Liselerinin ders kitabı ihtiyacını acilen karşılamak amacıyla kaleme aldığı *Fıkıh Usulü: İslam Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi* onun ilk fıkıh eseridir.²⁹⁵ İstanbul İmam-Hatip Lisesi'nde meslek dersi öğretmenini olduğu 1963-1964 yılları arasında hazırlanan bu metin, Karaman'ın gerek İmam-Hatip ve Yüksek İslam Enstitülerinin müfredat problemlerine, gerekse İslâmcı-muhafazakar çevrelerde İslâm ilimlerine karşı hızla artan ilgiye cevap verebilmek için, bazılarını Bekir Topaloğlu'yla (ö. 2016) beraber kaleme aldığı kitaplardan biridir.

İmam-Hatip müfredatının kısıtlarına göre kaleme alınmasının²⁹⁶ getirdiği eksiklikler bir yana, fıkıh usulünün klasik bab sistemini ana hatlarıyla aktaran eser, ictihad ve taklid meseleleriyle başlaması ve bid'at konusuyla sona ermesiyle

291 Ahmed Yaman, "Hayreddin Karaman Sadece Hayreddin Karaman Değildir!" <http://haber.stargazete.com/acikgorus/hayreddin-karaman-sadece-hayreddin-karaman-degildir/haber-896113> (1.10.2015).

292 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1994, c.3, s. 7.

293 Bkz. Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar*, 1-3 c., İstanbul: İz Yayıncılık 2008, c. 2, s. 94-95.

294 Uzunpostalcı, İslâm hukukunun yakın tarihine dair kaleme aldığı kısa makalesinde 1960'ların ortalarından itibaren Karaman adının ictihad tartışmasıyla beraber anıldığını gösteren önemli bir hatırasına yer verir, bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Cumhuriyet Döneminde İslâm Hukuku", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 3 [Prof. Dr. Hayreddin Karaman'a Armağan], s. 24-25.

295 Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usulü: İslam Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964.

296 Karaman, *Fıkıh Usulü*, s. II.

dikkat çeker. Bir ders kitabı olarak sınırlı hacmine rağmen, ictihad bahsinde Kemalpaşazade'nin *Tabakât*'i üzerine Mercanî'nin meşhur eleştirisine yer vermesi, son ana başlığı bid'ata tahsis etmesi ve bu kavrama dair atıfların Şâtübî ile başlayıp İbn Teymiyye ile bitmesi, yayınlandığı dönem göz önüne alındığında tepki çekmek için yeterli olmalıdır.²⁹⁷ Karaman her fıkıh mezhebinin tarihî birliğini eşit derecede kaynak olarak kabul edecek -dolayısıyla tahayyur ve telfike baş vurabilecek- ve modernleşme sürecinde hayli ilerlemiş toplumun ihtiyaçlarını dikkate alarak yeni ictihadlar yapacak bir fıkıh tasavvuruna çağırıyordu. *Fıkıh Usulî*'nde dile getirdiği bu çağırının muhtevasını birbirini tamamlayan dört eserle oluşturdu.

1971'de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü "Fıkıh ve Fıkıh Usulü dersi asistanı" olarak²⁹⁸ Tanci'nin danışmanlığında hazırladığı "İslam Hukukunda İctihad" başlıklı tezi, kendi fıkıh, ictihad ve mezheb tasavvurunun aslında hicretin ilk asırlarından farklı olmadığına işaret eder. İctihadın IV/IX. asra kadar tarihî seyirini konu alan tez çalışmasında, söz konusu dönemden modernleşmeye kadar devam eden "ictihad hareketindeki (...) gerileme"yi²⁹⁹ de müstakil bir bölüm halinde ele almak durumunda kalır. Böylelikle, ilk üç asırda tartışılmayan, ancak sonraki dönemlerin ictihad ve taklid tartışmalarında önemli unsurlar haline gelen meselelerini işleme imkanı bulur. Bu meseleler çerçevesinde ifade ettiği ictihad şurasının gerekliliği, ictihadın tecezziinin imkanı, gerekli şartları haiz telfikin cevazı gibi tercihleri modern İslâmcı literatürde sıkça dile getirilen görüşlerdir; ancak Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk defa akademik olarak serdedilmektedir. Tanci'nin başlıklandırma ve transliterasyon gibi teknik yönlerine katkı sağladığı³⁰⁰ anlaşılan eserin kaynak çeşitliliğinde Reşid Rıza'nın (ö. 1935) *Muhavere*'sindeki atıfların etkili olduğu görülmektedir.³⁰¹

Karaman, tez çalışmasını tamamlarken, bu çalışma esnasında dikkatini çeken ve fakat iddialarını doğrudan tezine aktarmadığı dört hacimli metni *İslam Hukukunda Mezhebler*³⁰² adıyla 1971'de yayımlar. Eserin ilk metnini İbn Teymiyye'nin meşhur *Ref'ul-Melâm* risalesinde mezhepler arasındaki ihtilafı hadisle amel açısından ele

297 Karaman, *a.g.e.*, s. 183-196. Karaman tepkilerin daha bu kitapta başladığını ifade eder, bkz. Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar*, c. 2, s. 29-31.

298 Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1975, s. 7.

299 Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 167.

300 Tanci'nin, Karaman'ın tezi üzerindeki emeği hakkında bkz. Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar*, c. 2, s. 78.

301 Füllânî'nin (ö. 1218/1803?) *İkazu'l-Himem*'i ve Muhammed b. Ali es-Sunusi'nin (ö. 1276/1859) *İkazu'l-Vesnân*'ı gibi son tecdid hareketlerine dair metinlere ulaşabilmiş ve kullanmış olması ayrı bir başarı olarak değerlendirilmelidir.

302 Hayreddin Karaman, İbn Teymiyye, Muhammed b. Abdilazîm, Şâh Veliyyullah, Prof. Senhûri, *İslam Hukukunda Mezhebler: İctihad, Taklif ve Telfik*, Hayrettin Karaman (ed.), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971.

aldığı kısım teşkil etmektedir. Sonraki üç metin ise tahayyur ve telfikin cevazına dair deliller getirirken Hanefî kaynaklarına atıf yapan ve Hanefî fukahası arasında da telfikin caiz ve vaki olduğuna işaret eden metinlerdir.³⁰³ Karaman bir sene sonra, 1972’de, *Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku* başlığıyla yeni bir tercüme derlemesi yayınladı.³⁰⁴ Derlemedeki Zerkâ (ö. 1999) ve Mahmasanî’ye ait metinler, İslâm hukukunun modern devletler için hukuk kaynağı olma kabiliyeti taşıdığını, ancak bu amaçla klasik fıkıh birikiminden yararlanırken, tahayyur ve telfik gibi yollara başvurulması gerektiğini vurgulamaktadır.³⁰⁵

Akseki’nin *Muhaveratü’l-Muslih ve’l-Mukallid*³⁰⁶ tercümesi yayın tarihinden altmış sene sonra, 1974’te, Karaman tarafından yeniden neşredilir.³⁰⁷ *İslam’da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* başlığını taşıyan eser Abduh-Rıza çizgisinin ictihadla ilgili iddia ve tekliflerinin yıllar boyunca çeşitli metinler içinde işlenmesinden sonra ulaştığı olgun seviyeyi temsil etmektedir. 1970’lerin başında Türkiye’de Reşid Rıza’nın temas ettiği meselelerden ve metinlerden haberdar kişi sayısı son derece sınırlıdır. Muhtemelen eserin muhtevasının Türkiye’deki İslam ilimleriyle meşgul kesim için fazlasıyla iddialı olduğu kanaati, kapakta Karaman’ın rolünün notlar ekleyerek sadeleştirmekten ibaret olduğunu özellikle belirtmeye sevk etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı *Muhavera* neşrinden bir yıl sonra Karaman’ın tezini yayınladı.³⁰⁸ Devrin şartlarına göre özenli ve yüksek kaliteli baskılarıyla dikkat çeken bu iki kitabın Diyanet tarafından yayınlanması, aşağıda temas edilecek ictihad ve mezhep eksenli tartışmanın tetikleyicilerinden biri olacaktır. Aynı yıl, 1975’te, *İslam Hukuk*

303 Bu metinlerden *el-Kavlu’s-Sedid* ‘in müellifi Muhammed b. Abdülazim b. Molla Ferruh el-Mekki ile ve *İkdu’l-Cid* ‘in müellifi Şah Velîyyullah ed-Dihlevî ictihad ve taklide dair nisbeten az sayıda Hanefî kitabiyatı içinde ilk akla gelen müellifler arasındadır. Sonuncu metin 1964’te Ezher Üniversitesi’nin öncülüğünde düzenlenen bir sempozyumda sunulmuştur. Müellifi Ahmed Ferac es-Senhuri teflisinde Hanefî literatüründe telfikin yerine önemli bir yer ayırmıştır.

304 Hayrettin Karaman, Prof. M. A. Zerka, Prof. S. el-Mahmasânî, İbn-i Emîn M. Esad, *Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku*, Hayreddin Karaman (ed.), İstanbul: İrfan Yayınları, 1972.

305 Zerka, Suriye ve Mısır medenî kanunlarının, Batılı mevzuatı tercüme yoluna alternatif olarak telfike ve farklı mezheplerden başvurarak, başarı elde ettiklerini belirtir, bkz. M. A. Zerka, “İslam Hukuk Sistemi”, *Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku*, Hayreddin Karaman (ed.), İstanbul: İrfan Yayınları 1972, s. 34, 39-40. Mahmasani ise “her şeyi silip süpüren bir medeniyet cerayamı önünde” yok olmamak için “kör taklidin kulübelerini yıkmak” gerektiğini vurgular, bkz. S. Mahmasânî, “Müslümanların Geri Kalmaları ve Kalkınmaları İçin İslâmın Muâsir İctimâî İhtiyaçları Tatmin Kabiliyeti”, *Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku*, Hayreddin Karaman (ed.), İstanbul: İrfan Yayınları 1972, s. 69.

306 Muhammed Reşid Rıza, *Muhaveratü’l-Muslih ve’l-Mukallid ve’l-Vahdetü’l-İslamiye*, Kahire: Matbaatü’l-Menar, 1324.

307 M. Reşid Rıza el-Hüseynî, *İslâm’da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri: Mezâhibin Telfiki ve İslâmın Bir Noktaya Cem’i*, trc. Ahmet Hamdi Akseki, nşr. Hayreddin Karaman, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.

308 Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.

Tarihî'nin yayınlanmasıyla birlikte, Karaman'ın çağrısını temellendirdiği metinler tamamlanmış olmaktadır.³⁰⁹ Karaman'ın modern İslâm hukuku tarihlerinin ilki ve en etkili olarak bilinen Hudarî Bek'in (ö. 1927) *Tarihu't-Teşri'i'l-İslami*'sini esas alarak³¹⁰ hazırladığı bu çalışması, İslâm tarihinin ve hususen fıkıh tarihinin seyrini ictihad-taklid ikiliği içinde yorumlamaktadır. Hudarî'de ifadesini bulan tasavvur Türkçede ilk defa Karaman tarafından ifade edilmiş değildir; pek çok İslâmcı müellifin metinlerinde çeşitli şekillerde ortaya çıkan bu tarih tasavvurunu, mesela Seyyid Bey ve İzmirli İsmail Hakkı'nın eserlerinde de rahatlıkla teşhis etmek mümkündür.³¹¹ Karaman'ın fıkıh tarihine, ictihad-taklid ikiliği noktasından bakmasının eserindeki dikkat çekici sonuçlarından biri, Leknevî'den el-Fâdil b. Âşûr'a kadar "son devir fukahâsı" olarak yer verdiği simaların fıkıh alanındaki katkılarını ictihada taraftar olup olmama açısından ele aldığı bölümdür.³¹²

Karaman'ın ictihad çağrısı, yukarıda adı geçen eserleri sayesinde Türkçede teorik bir zemine ve literatüre kavuşmuş olur.³¹³ Artık kendini onaylayan bir tarih yazımına ve fıkıh usulü diliyle inşa edilmiş bir muhtevaya sahip olan bu çağrının aslında sonradan ortaya çıkmadığı, bilakis hicretin ilk asırlarından itibaren dile getirildiği, modernite tarafından şekillendirilmediği, aksine klasik fıkıh usulünde yeri olduğu, yakın dönemin meşuk bir takım zevatı tarafından savunulmadığı, tam tersine otoritesinden şüphe edilmeyen birçok alim tarafından desteklendiği ima edilmektedir. Özellikle Karaman'ın bu dönemdeki tercüme ve edisyonları, ictihada çağrının bir yandan Türkiye'de yakın tarihin hürmetle anılan simala-

309 Karaman'ın aynı yıl *İslâm Hukuk Tarihi*'nde mezhep kavgalarına temas ederken verdiği malumata bazı yeni ayrıntılar ekleyerek sunduğu aşağıdaki makalesi de bu çerçevede zikredilebilir. Bkz. Hayreddin Karaman, "İslam Tarihinde Mezhep Kavgaları", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1975, c. 14, sy. 1, s. 47-51.

310 Karaman, Hudarî'nin hem şablonunu büyük ölçüde benimser, hem de özet mahiyetinde aldığı uzun alıntılara metinde yer verir. Mesela her iki eserde "Beşinci Bölüm" olarak nitelenen dönem, hicri IV. asrın başlarından başlamaktadır. Karaman'ın bölüm içindeki başlıklar, verdiği bilgiler, tespit ve yorumlar, atuf yapılan şahıs ve eser adları gibi noktalardan bakıldığında bir kısmının Hudarî'nin özeti olduğu, kısmen onun metni üzerine inşa edilmiş bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Krş. Muhammed Hudari Bek, *Tarihu't-Teşri'i'l-İslami*, Beyrut: Daru'l-Marife, 1997, 2. bsk., s. 195-222 ve Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975, s. 121-140.

311 Bkz. Erdem, "Fıkıh Tarihi", s. 101-102.

312 Seyyid Bey hakkında "telifik, tercih ve ictihadı müdafaa etmiştir", el-Fâdil b. Âşûr hakkında "ictihad ve taklid hakkında önemli bir tebliği vardır", Ebu'l-Hasen en-Nedvi hakkında "(...) isimli eserinde tercih, telifik ve ictihad yoluyla İslâm hukukunun inkişaf ettirilmesini müdafaa eden önemli bir bölüm vardır" gibi ifadeleri buna delil olarak gösterilebilir. Bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 206-219.

313 Söz konusu eserler, Karaman'ın hemen sonraki dönem eserleri kadar olmasa da, Türkçe fıkıh çalışmalarına hakim söylem, üslup ve lügatçeyi etkilemiştir. Mesela usul-ı fıkıh alimi (usuli) için "usulcü", "fakih" için "İslam hukukçusu" ifadelerinin ilk kullanıldığı metinlerden biri -muhtemelen ilki- *Fıkıh Usulü*'dür.

rının da kabul ettiği yerli bir yaklaşım olduğunu, diğer yandan çağdaş İslâm dünyasındaki umumî eğilim tarafından da benimsendiğini vurgulamaktadır. Karaman'ın ictihad, tahayyur ve telfik çağrısının zeminini inşa etmeye yönelik yayınları 1970'lerin ortasından itibaren hız keser. Bu tarihten itibaren Karaman söz konusu yayınlarına gösterilen tepkileri cevaplamaya çalışacak,³¹⁴ ancak tezlerini güçlendirecek yeni bir monografi kaleme almayacaktır.

B. 1970'lerin İctihad-Mezhep Tartışması

Karaman'ın ictihad ve mezhep anlayışı ile bu anlayışının sonucu olan bir takım fikhî görüşleri *Fıkıh Usulü'*nü yazdığı günlerden itibaren sert eleştirilere maruz kalmakla beraber, Diyanet'in hem *Muhavere* sadeleştirmesini, hem de *İslam Hukukunda İctihad'*ı ardarada yayınlamış olması, bu eleştirilerin Karaman'a ve onun üzerinden hem uluslararası İslâmcı düşünceye, hem de İmam-Hatiplere muhalif bir cephenin oluşumunu tetiklemiştir.³¹⁵ Zaman içinde hedef aldığı kişi ve kurumlar açısından yeknesaklığını koruyamayan bu tepkinin 1980'lere kadar kesintisiz bir şekilde hedefi olan tek şahıs Karaman'dır.

Bu dönemde Karaman'ı eleştirenlerin çok büyük bir kısmı İslam ilimleri hakkında iddia sahibi şu dört kesimden birine mensuptur: Süleymancılar, Işıkcılar, medrese bakiyesi müfredatı yaşatmaya çalışan çevreler ve Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) selefilîğe ve modern İslâm düşüncesine yönelik eleştirilerini Türkiye'ye taşıyan Ezher mezunları.³¹⁶ En hararetle neşriyat, İmam-Hatiplerin kurulmasıyla faaliyetlerinin anlam zeminini kaybetme tehlikesi yaşayan Süleymancılar

314 Hayreddin Karaman, *Zaruri Bir Cevap: İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri İsimli Esere Yapılan İtirazlara Cevaptır*, İstanbul: Feyiz Yayınları, 1976. Eser, 1970'lerin ikinci yarısında kaleme alınmış, bu tepkilere cevap niteliğindeki en kayda değer metindir.

315 Kitabın ilk baskısının Diyanet tarafından yayınlanmasıyla "adeta kıyametin koptuğunu" kaydeden Karaman'ın yıllar sonraki ifadeleri bile bu tepkilere ne kadar şaşırıldığını göstermektedir. Bkz. Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar*, 1-3 c., İstanbul: İz Yayıncılık, 2008, c. 2, s. 25 vd. Aynı yıllarda Musa Carullah'ın (ö. 1949) *Uzun Günlerde Ruze'*inin yayınlanmasının benzer tepkilerle karşılaşmamış olması, bu tepkilerin *İslam'da Birlik'in* içeriğinden ziyade, Karaman'ın ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi'nin temsil ettiklerine yönelik olduğunu gösterir. *Uzun Günlerde Ruze*, Yusuf Uralgiray (ö. 1986) gibi İslâmî ilimler çevresinden olmayan bir dil uzmanının şahsi gayretleriyle ve bir diyaspora derneğinin yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Carullah Bigi Musa b. Fatıma Tatari Türkistani Kazani, Musa Carullah, *Uzun Günlerde Ruze*, trc. Yusuf Uralgiray, Ankara: Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği, 1975.

316 Daha açık bir tablo ortaya çıkması uğruna yapılan yukarıdaki tasnifte geçişlilikler ve kesişmeler her zaman söz konusudur. Mesela Ahmet Davutoğlu'nun Süleymancılarla ilişkisi hakkında bkz. Mustafa Akkoca, "Nikah Meselesi", 01.12.2015, <http://www.oncevatan.com.tr/nikh-meselesi-6-makale,22550.html>. Sadrettin Yüksel'in başka mevzulardaki eserlerini asla basmayacak Fazilet Neşriyat'ın, Karaman aleyhinde kaleme aldığı eserini yayınlaması da bu çerçevede zikredilmelidir. Bkz. Sadreddin Yüksel, *İctihad Taklid Telfik ve Prof. Hamidullah'ın İki Eseri Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1975.

tarafından yapılır.³¹⁷ Barelviyye'yi fazlasıyla andıran tavır ve iddialara sahip Işıkçılar, eleştirilerinin eksenine “dinde reformculuk” kavramını yerleştirirler.³¹⁸ Medrese metinleri tedrisini yarı-gizli devam ettiren çevrelerin eleştirileri bu dönemde yeterince kağıda dökülmemiştir. Yine de gerek İstanbul'daki ders halkalarından yetişmiş kişiler, gerekse Karadeniz ve Şark medreselerinin önde gelenleri arasında Karaman'ın görüşlerine reddiye mahiyetinde eserler kaleme alanlar bulunmaktadır.³¹⁹ Karaman'a karşı en etkili ve uzun soluklu eleştiriler Kevserî'nin tavrını Türkiye'ye taşıyan ve çoğu Ezher'le ilişkili kişilerden gelmiştir. Kevserî'nin Abduh-Rıza çizgisi hakkında kaleme aldığı satırlar, Karaman'a uyarlanabildiği nispette hazır, işlenmiş ve Türkiye'deki İslamî ilimler camiası üzerinde hayli nüfuzlu malzeme sunmaktadır.³²⁰ Necip Fazıl Kısakürek (ö. 1983), milliyetçi-muhafazakar kitle üzerindeki “mutlak” otoritesine ve bu kitleye karşı üst perdeden konuşma imkanı tanıyan karizmasına halel geleceği endişesinden kaynaklanan hırçınlıkla, söz konusu eleştirileri sloganlaştırmış ve Karaman kadar, onun öne çıkardığı kavram ve şahısların da, bu kitle nezdinde menfi anlam kazanmasına katkıda bulunmuştur.³²¹

317 *Millî Fikir* ve *Ufuk* gibi süreli yayınlarda Mehmet Ali Demirbaş ve Abdülkerim Polat gibi kişilerin yazıları örnek verilebilir. [Yazar adı yok], *Laikliğin Yeşerttiği Fitne: Naylon Müçtehitler*, İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları 1977; Mehmed Ali Demirbaş, *Başlangıcından Bugüne Mezhepsizler*, Çorum: Millî Fikir Yayınları, 1978.

318 Hüseyin Hilmi Işık (ö. 2001) ve Faruk Meyan (:Süleyman Kuku) bu çevrenin en tanınan müellifleridir. Hüseyin Hilmi Işık, *Dinde Reformcular*, 6. bs., İstanbul: Işık Kitabevi, 1970; a.g.e., 13. bs., İstanbul: İhlas Vakfı, 1980; Muhammed Abdurrahman Silheti, *Mezhepsizlik ve Vehhabilik*, trc. A. Faruk Meyan, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1978.

319 Şark medreselerinden Sadrettin Yüksel (ö. 2004), İstanbul'da Gönenli Mehmet Efendi'nin (ö. 1991) kurslarında yetişmiş Enver Baytan (ö. 2016), tipik özelliklerini taşımaya da Karadeniz medreselerine mensup sayılabilecek Ali Fikri Yavuz (ö. 1992) Karaman'a reddiye kabilinden eserler vermişlerdir, bkz. Sadreddin Yüksel, *İctihad Taklid Telfik ve Prof. Hamidullah'ın İki Eseri Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1975; Enver Baytan, *Yeni İctihad Fikri ve Müçtehit Taslakları*, İstanbul: Baytan Kitabevi, 1975; Ali Fikri Yavuz, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri yahut Mezahibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i Adlı Kitap Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, 1976. Bu çerçevede kendine ait bir telifi olmasa da Karadeniz Medreselerinin önde gelen şahsiyetlerinden Dursun Nuri Feyzi Güven'i (ö. 1977) de zikretmek gerekmektedir.

320 Ahmet Davutoğlu (ö. 1983) bu çevrenin en meşhur ve Karaman'la en çok polemige giren simasıdır, bkz. Ahmet Davutoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, İstanbul: Bid'atlarla Mücadele Yayınları, 1974.

321 Necip Fazıl'ın söz konusu tavrı 1970'lerin başına kadar uzanır. *Türkiye'nin Manzarası*'nın 1968 baskısında bulunmayan Hamidullah ve İbn Teymiyye karşıtı yazılar 1973 baskısında yer almaktadır. Mesela bkz. Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, İstanbul: Toker Yayınları, 1968; a.g.e., İstanbul: Büyük Doğu Yayınları 1973, s. 113-118. Öz, hüsn-ü ta'file başvurarak, Necip Fazıl'ın öfkesinin ardında yatan bir sebebin de “Türkiye merkezlilik”teki ısrar olduğunu belirtmektedir, bkz. Asım Öz, “Necip Fazıl'ın Çağdaş Müslüman Düşünürlerle Hesaplaşması Üzerine”, *Necip Fazıl Kitabı: Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim*, Asım Öz, İsmail Kara, Aykut Ertuğrul (eds.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2015, s. 411.

Karaman'ı eleştiren metinler incelendiğinde, fıkıh ve fıkıh usulü meseleleriyle irtibatlarının hayrete düşürecek kadar az olduğu görülmektedir. Belediye nikahı ve altın alyans takmak gibi birkaç mesele dışında, binlerce sayfa tutan eleştiri metinlerinde bir furu fıkıh hükmüne rastlanmamaktadır. Metinler, müctehid, taklid, ictihad, telifik gibi fıkıh usulü terimlerinden geçilmemesine rağmen, herhangi bir usul meselesini derinlemesine ortaya koyma teşebbüsü de yoktur. Bu metinler, fıkıh ilmi açısından hayli çorak olmakla beraber, Türkiye Cumhuriyeti'nin İslâm ilimleri literatürü üzerinde söylem analizi yapmak isteyen bir araştırmacı için muhtemelen en verimli malzemeyi teşkil etmektedir.

Dinde reform, Karaman'ın çalışmaları hakkında muhaliflerinin en dikkat çeken nitelemesidir. Reform kelimesinin karşılığı olan "islâh" gerek modern Arap dünyasında, gerek İslâm ilimleri tarihinde olumlu anlamlara sahipken, reformun bu kadar meşûm telakkî edilmesinin ardında Cumhuriyet elitlerinin dini yeniden şekillendirme teşebbüslerinin hafızalarda bıraktığı iz yatmaktadır. Dinde reform sadece 1938 öncesi birkaç teşebbüsle sınırlı kalmamış, gündemdeki sıralaması zaman zaman değişse de, İslâmî hassasiyet sahipleri arasında bu husustaki endişeyi sürekli diri tutacak derecede hafızalarda yer etmiş bir tartışmadır.³²² Söz konusu hafıza, sadece Kemalist projenin din alanında tamamlanmadığını savunan laik elitlere karşı değil, aynı zamanda bu elitlerin işlerini kolaylaştıracak yorumlar üreten, bir kısmı eski Darülfünun çevresinden olan ilim erbabına karşı da müteyakkızdır.³²³ Bu noktadan bakıldığında, dinde reform ifadesini öne çıkartan Karaman muhalifleri, Cumhuriyet idaresinin reform teşebbüsüne karşı gelişmiş refleksi kullanmaktadır.

Karaman bu tartışmada fıkıh usulü diliyle konuşmanın kendisine ne kadar üstünlük sağladığının farkındadır. Zira dört sünnî fıkıh mezhebinden birine intisabın bağlayıcılığını ispatlamak, fıkıh usulünün kavram ve meseleleriyle mümkün değildir. Zaten usûl literatüründeki ictihad ve buna bağlı telifik, tahayyur gibi kavramlar etrafındaki tartışmalar, müesses fıkıh anlayışından ve mezhebin müftâ bihlerinden

322 Mesela Osman Nuri Çerman'ın 1956'da yayınladığı bir eserle tekrar hareketlenen tartışma ve 1960'a kadar ona karşı Kemal Edip Kürkçüoğlu'ndan Ali Fuad Başgil'e, Nurettin Topçu'dan Raif Ogan'a kadar muhafazakar-milliyetçi çevrelerin tepkisi hakkında bkz. Osman Nuri Çerman, *Dinde Reform*, İstanbul [İzgi Reklam ve Neşriyat Yurdu Matbaası], 1956; a.mlf., *Modern Türkiye İçin Din'de Reform*, (İstanbul: Tan Matbaası) 1958; Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Din'de Reform Mes'alesi*, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1957; Eşref Edib, Ali Fuad Başgil, Doçent Nureddin Topçu, İsmail Hami Danişmend, M. Raif Ogan, *Dinde Reformcular*, İstanbul: Sebilürreşad Neşriyatı, 1959.

323 Cumhuriyetten daha birkaç sene önce Abduh ve Vecdi tercümelerini okuyan çevrelerin, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren duruşunu nasıl değiştirdiği ve "dinde reform" anlamına gelebilecek görüşlere karşı nasıl hassas hale geldiğini *Sebilürreşad* dergisinin yayın çizgisi izlenerek takip edilebilir. Bu konuda bkz. Esther Debus, *Sebilürreşad: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, trc. Atilla Dirim, İstanbul: Libra Kitap, 2009, s. 118-124.

ayrılmanın meşru imkanlarını sunar. Üstelik Karaman ortak tarihe başvurarak, görüşlerinin *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd*'da dile getirilen görüşlerden farklı olmadığını, Mehmet Akif, Elmalılı ve Akseki gibi, tartışmanın taraflarının hürmetle yad ettiği yakın tarih simalarının fıkıh anlayışından ayrılmadığını vurgular.³²⁴ Bu kişilerin Karaman'ı destekleyebilecek görüşlerini ifade ettikleri dönem ile 1970'ler arasında kalan tarih paranteze alınırsa, Karaman'ın çalışmalarının aslında İslâmcı gündemi kaldığı yerden tekrar başlattığı³²⁵ söylenebilir.

Karaman'ın karşısında yer alan grupların Karaman'ın metinlerine dair endişeleri, Cumhuriyetin hafızalarda hâlâ taze olan dinde reform sabıkası dikkate alındığı takdirde kısmen anlaşılabilir. Bu grupların nazarında meşruiyeti ve akibeti hakkındaki soru işaretleri zail olmamış bir kurumun -İmam-Hatip'lerin- öncü siması, yayınladığı ilk eserden itibaren İbn Teymiyye, Şevkanî, ictihad, telifik, taassub gibi kelimelerle örülü metinler kaleme almaktadır. Üstelik örgütlü bir yapıyı idare ettiği rivayet edilen bu kişinin yakın çevresi, Türkiye'nin din öğretimi ve eğitimiyle ilgili bürokratik makamlarında kendini her geçen gün daha fazla hissettirmektedir.

İctihad-mezhep tartışmasında Karaman'ın karşısında yer alan grupların kendilerini nitelemek için en sık başvurdukları kavram Ehli Sünnet'tir. Buradaki "Ehli Sünnet" kelam tarihinde işlenen itikadî prensipleri değil, Cumhuriyet politikaları karşısında hayatta kalabilmek için kendi içine kapanmaktan başka çare bulamamış, muhafazakar dinî hayatın alışkanlıklarını ve reflekslerini temsil etmektedir. "Ehli Sünnet olmamak" nitelemesi, ictihad-mezhep tartışmalarıyla sınırlı kalmamış ve 1970'lerden günümüze kadar Kur'an meâli kaleme alanlardan İlahiyatların İslâm Felsefesi bölümlerine, İhvânü'l-Müslimîn'den Tebliğ Cemaati'ne, Seyyid Kutub'dan Hamidullah'a, söz konusu muhafazakâr tavrın şüphelendiği veya rahatsız olduğu hemen her şeye karşı kullanılmıştır.

Geleneğe dair kutuplaşmayı, yüklediği yeni anlamıyla "Ehli Sünnet olmak-olmamak" eksenini üzerine yerleştirmek, diğer ihtimaller dikkate alındığında, çok daha işe yarar görünmektedir. Zira Hanefî mezhebi, tatbik edilen dört mezhep, fıkıh, fıkıh usulü, İslâm ilimleri gibi kavramlar, muhalif çevreler tarafından Ehli Sünnet kadar rahat kullanılmayacaktır. Ehli Sünnet, Müslüman kamuoyunun zihninde kendisinden kısmen uzaklaşılması bile başlı başına korkutucu olan alanı temsil eder. Tarih, medeniyet, yerlilik, gelenek gibi kelimeler için henüz çok erkendir ve zaten muhalif gruplar için bir şey ifade etmemektedir. Hanefî mezhebi ya da bir fıkıh mezhebine intisab kavramlarının kullanılmış olması halinde, Karaman'ın karşılarına muteberliğinde ihtilaf olmayan Hanefî alimlerin hiç hoşlanmayacakları görüşlerini çıkartacağını tahmin etmek güç değildir.

1970'lerin ictihad-mezhep tartışmasını daha derinlemesine incelemek için, dönemin metinlerinin, dolayısıyla bu çalışmanın sınırlarının dışına çıkmak ge-

324 Karaman, *İslam Hukukunda Mezhebler*, s. 19-20.

325 Yasin Aktay, "Hayreddin Karaman", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, Yasin Aktay (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 359.

rekecektir. Özellikle söz konusu muhalif çevrelerin Karaman ile modern İslâm düşüncesi, İmam-Hatipler ve hatta Hamidullah gibi, Türkiye dışından gelmiş ve aslında bu tartışmanın hiçbir yerinde olmaması gereken kişiler arasında bağlantı kurup, yekpare bir cephe olarak görmeleri³²⁶ ancak, İslâmî cemaatlerin ve dinî hayat üzerindeki iktidar mücadelesinin yakın tarihi çerçevesinde incelenebilir. Burada en azından, yukarıda temas edilen muhalif kesimlerin dinle ilgili entelektüel ve bürokratik alanları hızla kaybettikleri ve İmam-Hatipler ile İslâm ilimlerini yüksek öğretim düzeyinde ele alan kurumlar karşısında “kenarda kalan”ları temsil ettikleri ifade edilmelidir.

Süleymancılar ve Işıkçılar muhalefetlerini, cemaat yapılarından ötürü, neredeyse hiç değiştirmeden sürdürdüler. Ancak bu iki cemaatin dışında kalan muhalif çevrelerde çok kısa süre içinde İmam-Hatip muhalefeti zayıfladı ve yavaş yavaş modern İslâm düşüncesi hakkında eklektik tavırlar geliştirildi. Zaten baştan beri bu muhalefet maddeleri hakkında aksi görüşler taşıyan medreseliler ve Ezherliler bulunuyordu.³²⁷ Karaman, tartışmanın odağında kalmaktan kurtulmasa da, aşağıda işleneceği üzere, bir yandan mesaisini daha farklı bir mecraya sevk etmesi, diğer yandan İslâm ilimlerinde, hususen fıkıh alanında kendisine “rahmet okutacak” iddialara sahip kişi ve hareketlerin ortaya çıkması, hakkındaki eleştirilerin 1980’lerde zayıflamasını sağladı.

C. Doktoralarda Yeni Eğilim

Erzurum’da Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’nin 1971’de açılması, İslâm ilimlerinin yüksek öğretim düzeyinde kurumlaşması açısından 1964-1982 arasındaki en önemli gelişmedir. Bu kurumda açılan doktora

326 Karaman’ın söz konusu tartışmalara cevap niteliğindeki ilk yazısı 1974’te *Oku* dergisinde yayınlanan bir mektuptur. Mektup, ictihad veya mezhep hakkında olmayıp, Hamidullah, Kutub ve Mevdudî savunusuna tahsis edilmiştir, bkz. Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş*, c. 3, s. 12. Aynı dönemde Karaman’ın yaklaşım ve tekliflerini paylaşan başka kişi ve çevreler de bulunmaktadır. Ancak bu kişi ve çevreler yoğun eleştirilere maruz kalmamışlardır. Mesela Malatyalı “Bilge Terzi” Çekmegil’in ictihad ve mezhebe yönelik yaklaşımı, fikir ve sanat yazıları içinde sadece bir cüz teşkil etmektedir. Fıkıh içinden konuşmayan Çekmegil, kendi görüşlerini desteklemek için klasik selefi ve modern Ortadoğulu İslâmî literatür yerine, *Dini Müceddidler*’den *Seadeti Ebedîyye*’ye kadar çeşitli kaynakları kullanır. Bkz. M. Said Çekmegil, *İbadet Anlayışımız*, Malatya: Sanih Kütüphanesi Yayınları, 1970. Daha önemlisi, Çekmegil muhtemel bir dinî iktidar odağını temsil etmemektedir. Karaman’ın talebesi Ahmet Gürtaş’ın eseri de bu noktada zikredilmelidir, bkz. Ahmet Gürtaş, *Mezhepsizlik Yayıgarası*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1977.

327 Akseki’nin talebesi olmuş, hem Diyanet, hem Yüksek İslam’da görev almış Ali Arslan Aydın (ö. 2009) ile Ankara İlahiyat ve Diyanet’te bulunmuş, Ebu Zehra’nın biyografik çalışmalarını Türkçeye kazandıran Osman Keskiöğlü’nün (ö. 1989) adları burada zikredilebilir. Abduh’un öğrencisi Yusuf Ziyaeddin Ersal (ö. 1961) ve Malatya müftüsü İsmail Hatip Erzen (ö. 1968) bu tartışma alevlenmeden önce vefat etmiştir. Mehmet Said Ertürk’ün (ö. 1990) de yayınlanmış eseri bulunmamaktadır. Bkz. Mehmet Çelen, *İlim ve Hareket Adamı Mehmet Said Ertürk*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013, s. 317.

programı, İslâm hukuku alanında ürün vermeye başladığı 1975'ten itibaren cazibe merkezi haline gelmiş ve söz konusu dönemde İslâm hukuku doktora-ralarının büyük çoğunluğu bu kurumda hazırlanmıştır.³²⁸ Nitekim 1975-1982 arasında Ankara'da tamamlanan doktora sayısı üç iken, Erzurum'da on dörde ulaşmıştır.³²⁹

Akademik İslâm hukuku çalışmaları için standartları belirleyen -tabiri caizse- “paradigmatik çevre” henüz oluşmadığı için, bu dönem metinlerinde akademik sıfatının, hatta ilmî araştırma kavramının sınırları hakkında tereddütler yaşandığı görülmektedir. Hamidullah, Okıç ve Tancı'nin gayri resmî tavsiyeleri ile Tuğ'un resmî danışmanlıklarının önemli katkılar sağladığı muhakkaktır; ancak adı geçen isimlerin tez çalışmaları için otoriter bir elit grup oluşturamadıkları fark edilmektedir.³³⁰ Dönemin doktora tez konuları incelendiğinde, bu durum açıkça görülebilir. Adı geçen hocaların şahıslarında ve eserlerinde temsil edilen, tarih, literatür veya coğrafya boyutlarına yoğunlaşmış, Batılı araştırmalarla irtibatlı, İslâm medeniyetinin fıkıh adı altındaki birikimini keşfetme hedefini önceleyen bir gündemin, dönemin tezleri üzerinde etkili olduğunu söylemek kolay değildir. Artık tez konularını belirleyen en önemli saik İslâmcılık olmuştur. Dönemin İslâmcı gündeminin ilk sıralarında yer alan sosyalizm ve kapitalizm “arasında” İslâm'ın nerede durduğu tartışmalarına dair izler doktora tezlerinde rahatlıkla tespit edilebilir. Milliyetçi-muhafazakar söyleme ve mazisindeki Komünizmle Mücadele Dernekleri gibi oluşumlara dışarıdan bakmaya başlayan dönemin İslâmcılığı, bir yandan Arap sosyalizminin şekillendirdiği ortamda yazılmış ideolojik metinlerin tercümelerini, diğer yandan alternatif ekonomik model üretme gayretlerini 1960'ların ortalarından itibaren konuşmaktadır. Yüksek öğrenim yıllarını bu gelişmelere şahit olarak geçiren dönemin doktora öğrencilerinin seçtiği konular çoğunlukla, ya mülkiyet hakkı, servet dağılımı, vergi, işçi-işveren ilişkisi gibi ekonomi-politiğe dair kavramlar ya da şirket ve selem gibi İslâm'ın alternatif ekonomik modeli

328 Bu dönemde İstanbul Üniversitesi'nde İslâm hukuku alanıyla ilgili hazırlanmış bir doktora tezi gözükmemektedir. Yusuf Kılıç, “al-Hatibu'l-Bağdadi ve Kitabuhu el-Fakih wa'l-mutafakkih” başlıklı doktora tezini 1978'de Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nde tamamlamıştır. Bkz. [Yayın Kurulu], “Kılıç Yusuf”, *Kayseri Ansiklopedisi*, İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. c. 4, s. 189.

329 Doktora yapmaları için 1960'ların ikinci yarısında Fransa'ya gönderilen Ankara İlahiyat mezunlarından biri olan Zahit Aksu'nun (ö. 2008) çalışması da burada zikredilmelidir. Roger Arnaldez'in (ö. 2006) yanında tezini tamamlamasının ardından Erzurum İslami İlimler'de görev alan Aksu, Osmanlı hukukuna yönelik ilgisini danışmanlığını yaptırdığı tezler üzerinden sürdürübilmiştir. Zahit Aksu, “Le Saykh al-Islam Abus-Suud et ses Fatwas en droit pénal”, Doktora tezi, Faculte des Lettres et des Sciences Humaines de Paris (Sorbonne), 1971.

330 Akşit ve Zümrüt'ün tezleri bu dönemde, spekülâtif düşüncenin ve vülgarize bilginin tefrik edilemediği metinlere örnek olabilir. Mustafa Cevat Akşit, “İslam Ceza Hukukunda İnsani Esaslar Üzerine Bir Deneme”, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1975; Osman Zümrüt, *İslamda Kamuoyu Oluşumu*, Ankara: Kazancı Yayınları, 1977.

için geliştirilmek istenen fıkıh babları hakkında olmuştur.³³¹ İslâm'da mülkiyet ve serveti konu alan tercüme eserlerin ardından Demir, "İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı" ve Demircioğlu "İslam Ekonomisinde Gelir Dağılımı" başlıklarını taşıyan tezlerini aynı yıl tamamlarlar.³³² M. Fıhr Şakfe'den (ö. 2010) Cemalettin Kaplan'a (ö. 1995) kadar birçok yazara ait işçi-işveren ilişkileri hakkında yayınlamış onlarca metnin ardından, Bardakoğlu "icâretu'l-âdemî" üzerinde yoğunlaşan doktorasını kaleme alır.³³³

D. Dönemin Çizgilerini Taşıyan Tercüme ve Neşirler

İslâm hukuku doktoralarının gündemini belirleyen tasavvur, 1960'ların ikinci yarısından itibaren gelişen İslâmcı söyleme dayanmaktadır. İki kutuplu dünyanın karşısına çıkartılmış, kısa vadedeki en başarılı İslâmcı cevap olan İslâm ekonomisi hakkında tercüme ardarda yayınlanırken, bu tercümelemlerden istifadeyle daha mütevazı ve yüzeysel telifler de kaleme alınmaktadır. 1966'da Mevdudî'nin (ö. 1979) *İktisat Nizamı ve Faiz'i*, 1967'de Kattan'ın (ö. 1999) *Mülkiyet Nizamı*, 1969'da Mannan'ın *Faizsiz Banka'sı* ve 1970'te Sıddıkî'nin *İslam Ekonomisinin Temelleri* tercüme edilir ve bunlara paralel olarak 1966'da Çekmegil (ö. 2004) *İktisat Anlayışımız'ı*, 1967'de Karakoç *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü'nü*, 1969'da Karagülle *İslamiyet ve Ekonomik Doktrinler'i* ve aynı yıl Zaim (ö. 2007) *Modern İktisat ve İslam'ı* yayımlar.³³⁴

İctihad ve mezhep tartışmasının bir boyutunu da tercüme faaliyetlerinin teşkil ettiği (ve hatta 1980'lere gelindiğinde tercümelemlerin daha etkin rol oynadığı) anlaşılmaktadır. Fıkıh mezheplerini bir arada sunan kitaplardan ilk tercümelemler, Karaman'ın ilk dönemine denk düşen yıllarda yayınlanır. Cezîrî'nin *el-Fıkıh*

331 Hakim rüzgarların kıyısında kalabilmiş tezlere örnek olarak İbrahim Kafi Dönmez'in çalışması gösterilebilir. Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1981.

332 Fahri Demir, "İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1979; Osman Eskicioğlu, "İslâm Ekonomisinde Gelir Dağılımı", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1979.

333 Muhammed Fehr Şakfa, *İslamda İş Ahkamı ve İşçi Hakları*, trc. İhsan Toksarı, İstanbul: Nida Yayınevi, 1968; Cemalettin Kaplan, *İslamda İşçi ve İşveren Münasebetleri*, 2. bs., Ankara: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu, 1972; Ali Bardakoğlu, "İslâm Hukukunda ve Modern Hukukta İcâre Akdi", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1982.

334 Seyyid Ebü'l-A'la Mevdudî, *İslam'da İktisat Nizamı: İnsanlığın İktisadi Meselesi ve İslamda Çözüm Şekli*, trc. Tüzün Demirel, Ankara: Hilal Yayınları, 1966; a.mlf., *Faiz*, trc. M. Hasan Beşer, İstanbul: Hilal Yayınları, 1966; Menna' Halil Kattan, *İslamda Mülkiyet Nizamı*, trc. Mustafa Varlı, Ankara: Hilal Yayınları, 1967; M. A. Mannan, *Faizsiz Banka*, Ankara: Ufuk Yayınları, 1969; Muhammed Necatullah Sıddıkî, *İslam Ekonomisinin Temelleri*, trc. Bahar Gürsan, İzmir: Akyay Kaynak Yayınları, 1970; M. Said Çekmegil, *İktisat Anlayışımız: İslamda İktisat*, Malatya: Sanih Kütüphanesi Yayınları, 1966; Sezai Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1967; Süleyman Karagülle, *İslamiyet ve Ekonomik Doktrinler*, İzmir: Kaynak Yayınları, 1969; Sabahaddin Zaim, *Modern İktisat ve İslam*, İstanbul: Milli Türk Talebe Birliği, 1969.

ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa'sı 1971'de, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-Müctehid'i* 1973'te, Hatîb Usmânî'nin *Rahmetü'l-Ümme'si* 1975'te çıkar.³³⁵ Karaman muhaliflerini desteklemek için yayınlanan tercümelere ise 1970'lerin ortalarından itibaren rastlanmaktadır. Bütî'nin (ö. 2013) meşhur *el-Lâmezhebiyye'sinin* tercümesi bu eserler arasında en çok ses getiren çalışma olmuştur.³³⁶

Hâlâ gayri resmî halkalarda tedris edilen birkaç mütûn istisna edilecek olursa, Osmanlı döneminde yaygın fıkıh metinlerinin tercüme ve neşrine dair bir gayrete rastlanmamaktadır. *Kuduri Muhtasarı*, *Mülteka*, *Muhtâr* ve bir müddet sonra *Gurer* bu dönemde tercüme edilir.³³⁷ Bu çalışmaların en önemli problemi, klasik metinlerin İslâm tarihindeki bir dönem, çevre ve telif geleneğini temsil ettiğini göz ardı ederek, hâlâ fetva kaynağı ve hatta ilmihal gibi kabul edilmeleridir. Bu anlayış, zaten kimi fıkıh, kimi Türkçe açısından kifayetsiz mütercimleri metinler üzerinde tahrife varan tasarruflar yapmaya sevk etmiştir. Hanefî metinlerini Cumhuriyet Türkiye'si için kullanışlı hale getirme gayretkeşliği, ortaya ne işe yaradığı meçhul, ama isminden dolayı satacağı garanti eserler çıkarmıştır.³³⁸ Dönemin son yıllarında

335 Abdurrahman el-Cezirî, Muhammed Biblâvî vd., *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, trc. Hasan Ege, İstanbul: Bahar Yayınevi, ts.; İbn Rüşd, Kadı Hafîdu İbn Rüşd Ebu Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid*, trc. Ahmed Meylani, İstanbul: Arslan Yayınları, 1973. Kitabın adının “*Çalışkanın Başlayış Noktası, Normal Çalışanın Son Haddi*” diye tercüme edilmesi, klasik eser tercümelerinin yakın tarihindeki en vahim hatalar arasında sayılmalıdır. Bu vehamet aynı zamanda mütercimin İbn Rüşd'ün dünyasına ne kadar nüfuz edebildiğini göstermektedir. Eş-Şeyh Muhammed b. Abdurrahman ed-Dîmeşki, *Kitabü'r-Rahme fi İhtilafî'l-Eimme*, trc. Muhammed Mahfuz Aksu, İstanbul: Arslan Yayınları, 1975.

336 Muhammed Said Ramazan el-Butî, *İslam Dini'ni Tehdid Eden En Korkunç Fitne Mezhepsizlik*, trc. Durmuş Ali Kayapınar, Konya: [Sebat Basımevi], 1976. Durmuş Ali Kayapınar, eseri sadece tercüme etmekle kalmamış, uzunca bir giriş ve dipnotlarla Butî-Elbânî tartışmasına dair olan bu metni Türkiye'deki tartışmaya uyarlamıştır. Kitabın arka kapağındaki “Türkiyede ve Dünyada Mezhepsizler Diyor ki:” başlığıyla kaydedilen parça, mütercimin eseri sadece Türkiye'ye uyarlamadığını, aynı zamanda Bütî'yi ve kitabını ne kadar suistimal ettiğini göstermektedir.

337 [Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebi Bekr], *Kuduri Metin ve Tercümesi: İbadat, Münakehat, Muamelat, Ukubat*, trc. Süleyman Fahir, İstanbul: Eser Kitabevi, 1967; İbrahîmi Halebî, *İzahlı Mülteka El Ebhur Tercümesi*, trc. Mustafa Uysal, Konya: Kanaat Matbaası, 1971; [Mavsilî], *İmam-ı A'zamın İçtihad ve Görüşleri: El-İhtiyar Metni el-Muhtâr lil-Fetva*, trc. Celal Yeniçeri, İstanbul: Şamil Yayınları, 1973; Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi: İslam Fıkıhı ve Hukuku*, trc. Arif Erkan, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979. Muzaffer Ozak (ö. 1985), Radovişli Hüseyin Hüsnü'nün Kudurî'nin sadece ibâdât kısmını ihtiva eden *Sual ve Cevaplı Kudûrî-i Şerif Tercümesi*'ni (İstanbul: 1329 h.) 1958'de latinize ederek yayınlamıştır, bkz. *Sualli-Cevaplı Kuduri-i Şerif Tercümesi*, nşr. Muzaffer Ozak, İstanbul: Ergin Kitabevi, 1958.

338 Kuduri mütercimi, muhtemelen yaşadığı dönemin Hanefî tatbikatına uymadığı için, bazı cümleleri kasıtlı olarak tercüme etmemiştir. Cuma ve cenaze namazlarına dair bölümlerdeki eksik tercüme için bkz. [Kudûrî], *Kuduri Metin ve Tercümesi*, s. 53-54, 62-63. *Mevkûfat*'tan ve meşhur meşihat fetvalarından iktibaslarla metni açıklamaya çalışan *Mülteka* mütercimi, sanki fıkıh terimlerini teşhis etmekte güçlük çekmektedir. Mütercimin nikahın bir “akit” olduğunu ifade eden cümleyi “O (Şer'î Nikah) bir düğümdür ki, ...” , *mevkuf* akdin teşekkülünü ifade eden cümleyi “... bağlı o||mak üzere durur” şeklinde tercüme etmesi ↔

neşredilen Serahsi'nin (ö. 483/1090[?]) *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*'inin hangi saiklerle Türkçeye kazandırıldığı sorusuna cevap bulmak hayli güçtür.³³⁹ "İslam Devletler Hukuku" başlığıyla yayınlanmasından yola çıkarak, dönemin "İslâm'da devlet düzeni, yapısı, idaresi, hukuku..." gibi adlara sahip metinlerinde tezahür eden ilgiye hitap etmek için çevrildiği söylenebilir.

Ortadoğu'da gelişen modern İslâm hukuku inşa çalışmalarına ait metinlerin tercümesi, dönemin en önemli gelişmeleri arasında sayılmalıdır. Türkiye Üdeh (ö. 1954), Hallâf (ö. 1956), M. Yusuf Musa (ö. 1963), Ebu Zehra (ö. 1974), Zeydân (ö. 2014) ve daha genç nesilden Karadâvi'nin çalışmalarıyla bu dönemde tanışır. Ancak bu yayınlar mütercimlerin kişisel ilgilerince belirlenmiş ve birbirleriyle irtibatsız bir manzara arzeder. Başta Mısır olmak üzere, Ortadoğu'da kurulmuş Arap devletleri için İslâmî hukuklar üretme tecrübesinin Türkiye'de tartışılmasını sağlamak gibi bir gündemleri yoktur. Nitekim bu dönemde ne Senhurî, ne Mahmasânî, ne de Zerkâ'nın bu tecrübeyi farklı kıvamlarda temsil eden kitapları tercüme edilmiştir. Ebu Zehra'nın bile ders kitabı ve kaynak eser olarak kullanılabilir çalışmaları yerine, biyografi dizisi çevrilmiştir. Üdeh'in *et-Teşrû'l-Cinâî*'sinin tercüme edilmiş olması bu eğilim karşısında bir istisna olarak görülebilse de, aslında farklı saiklerin etkisi söz konusudur.³⁴⁰

Söz konusu tercüme eğilimi Ankara İlahiyat ve Erzurum İslâmî İlimler'in ders kitabı ihtiyacının nasıl karşılanacağı problemine de bu dönemde çare olmuştur. Kılıçer'in 1969'daki M. Yusuf Musa tercümelerinin ardından³⁴¹ Koçyiğit (ö. 2011),

---

hakkında bkz. Halebî, *İzahlı Mülteka*, c.1, s. 326, 362-363. *Gurer* ile beraber *Dürer*'i de tercüme etme teşebbüsü, mütercimi şerhteki dil tahlillerini de Türkçeleştirmek zorunda bırakmıştır. "Harfi tercüme" gayretinin doğurduğu muğlaklıklara örnek olarak, metinde farz teriminin sınırlarını belirleyen cümlelerin "Yine onun fevt olması (kaçması) ile cevazı fevt olan şeye de farz denir" şeklinde tercümesi hakkında bkz. Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, c. 1, s. 13. Yeniçeri'nin tercümesi diğerlerine göre -biraz da *Muhtâr*'ın metin özellikleri sebebiyle daha başarılı gözükmektedir. bkz. [Mavsili], *İmam-ı A'zamın İctihad ve Görüşleri*, s. 89.

339 İmam [Muhammed b. Ebî Sehl es-] Serahsi, *Siyer-i Kebir: İslam Devletler Hukuku*, İstanbul: Evs Dağıtım Pazarlama, 1980.

340 Abdülkadir Udeh, *İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk*, trc. Akif Nuri [Bekir Karlığa], İstanbul: İhya Yayınları, 1976. Ancak bu tercümenin yapılmasında Üdeh'in Mısır hukuku özelinde modern hukuklar ile fıkıh arasında kurduğu ilişkilere dair tespitlerindeki başarı değil, İhvân liderlerinden biri olarak Nâsır tarafından idam edilmiş olması ve "ideolojik" kitaplarının Türkiye'deki İslâmî kamuoyu tarafından tanınıyor olması etkili olmuştur. Eserin tercümesi hakkında İlahiyat çevrelerinde eşine nadir rastlanan sertlikteki eleştiri yazısı hakkında bkz. Salih Akdemir, "A. Üdeh'in 'et-Teşrû'l-Cinâî el-İslâmî' Adlı Eseri Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, c. 28, s. 37-51.

341 M. Yusuf Musa, "Mal ve Bölümleri", trc. M. Esad Kılıçer, *Diyanet İlmî Dergi*, sy. 82-83 (1969), s. 79-82; a.mlf., "Mülkiyet ve Bölümleri", trc. M. Esad Kılıçer, *Diyanet İlmî Dergi*, sy. 86-87 (1969), s. 210-215; a.mlf., "İrtifak Hakları", trc. M. Esad Kılıçer, *Diyanet İlmî Dergi*, sy. 88-89 (1969), s. 272-277. Abdülkadir Şener'in aynı müelliften tercümesi bir sene önce yayınlanır, bkz. M. Yusuf Musa, "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma", trc. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1968, c. 16 (1968), s. 131-154.

Atay, Şener, Şafak ve Özcan (ö. 1986) fıkıh ilmine giriş, fıkıh tarihi ve fıkıh usulüne dair tercüme yayınlarlar. Koçyiğit *İslam Teşrii Tarihi* başlığıyla Hallâf'tan yaptığı tercüme yazdığı kısa girişte, fıkıh için “teşri” kelimesini kullanmanın meşruiyetini ele alır.³⁴² Modern Ortadoğu'nun İslâm hukuku literatüründeki hakim söylem, nassların bildirdiği hükümler ile hukukunun kaynakları arasında İslâm'ı da sayan modern devletin yasama organlarınınca üretilmiş kanunları teşri kelimesiyle eşitlemektedir.

Hallâf'ın fıkıh usulü eserini tercüme eden Atay, çalışmasının adını *İslam Hukuk Felsefesi* koyar.³⁴³ Kaleme aldığı hayli uzun girişte, mehirden 12 Mart Muhtırası'na kadar serbest çağrışımla sıralanmış birçok konuya yer veren Atay, fıkıh usulü terimlerini öztürkçeleştirmeye kalkarak, çalışmasını okunmaz hale getirmiştir. Atay'ın tercümesinde illet “neden”, muhkem “değişmez” olur; herhalde en cesur teşebbüsü de husûsa “özel” demesidir.³⁴⁴ Aynı yıl yayınlanan Şener'in Ebu Zehra tercümesi, en azından metin içindeki terimleri tercüme etmemiştir.³⁴⁵ Ama o da kitabının başlığını tercüme etmekten geri duramaz; fıkıh usulüne bulduğu karşılık “İslam hukuku metodolojisi”dir. Her iki eserin müellifleri de, fıkıh usulüne modern işlevler kazandırmak amacıyla, nassı anlamak için geliştirilmiş usûl kavramları hakkında Mısır kanunlarından örnek getirmektedir. Hem Atay hem -unun kadar olmasa da- Şener, bu mevzuat bilgilerinin Türk kanunlarındaki mukabillerini vermeye gayret eder. Çağdaş Ortadoğu literatüründe şeriat ile modern “teşri” kavramı arasındaki farkı muğlaklaştıran eğilim, Atay ve Şener'in tercümelerinde nass ile laik Türk kanunlarını eşitleyen teşebbüslere dönüşür. Birkaç sene sonra Irak'ın en tanınmış İslâm hukukçusu olan Zeydân'ın *İslam Hukukuna Giriş*'ini Ali Şafak ve ardından *Fıkıh (İslam Hukuku) Usulü*'nü Ruhi Özcan tercüme ederler.³⁴⁶ Kendi geliştirdiği transkripsiyonla terimleri Türkçeye aktaran Özcan, Zeydân'ın usûl kavramlarını Irak kanunlarına tatbik ettiği pasajların çoğunu hazfederek alır.

Oryantalist literatürden tercüme arasında bu dönemde en dikkati çeken çalışma, Schacht'ın *İslam Hukukuna Giriş*'idir.³⁴⁷ Mütercimler Schacht'ın uygunluk eseri olarak nitelenebilecek bu eserini Türkçeye çevirme gerekçelerini açıklarken, “derli toplu bir bilgi ve çok zengin bir bibliyografya” içerdiğini vurgular, ancak müellifin

342 Abdülvehhab Hallaf, *İslam Teşrii Tarihi*, trc. Talat Koçyiğit, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1970, s. 3-4.

343 Abdülvehhab Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, trc. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973.

344 Mahkum aleyh'i “hüküm giyen” ve nass'ı “kasıtlı söz” olarak tercüme eden Atay, bulduğu bu karşılıkların Türkçede hangi anlamlarda kullanıldığını da dert etmemiş gözükmektedir.

345 Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, trc. Abdülkadir Şener, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973.

346 Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş: Genel Hükümler ve Müesseseleri*, trc. Ali Şafak, İstanbul: Sırdış Yayınları, 1976; Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh (İslam Hukuku) Usulü*, trc. Ruhi Özcan, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1979.

347 Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, trc. Mehmet Dağ, Abdülkadir Şener, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977.

tezleri hakkında “ihtiyatlı” olunması gerektiğini de hatırlatma ihtiyacı hissederler.³⁴⁸ Tercümenin yayınlandığı yıllarda ses getirmemesini bir yandan dönemin çok farklı istikametteki atmosferi ve buna bağlı olarak oryantalist tezlerin gündemin alt sıralarına düşmesiyle, diğer yandan eserdeki tercüme hatalarıyla ilişkilendirmek mümkündür.³⁴⁹ Nitekim Schacht tercümesi'nin ardı gelmemiş, Coulson, Anderson başta olmak üzere, oryantalizmin diğer figürleri tercüme edilmemiştir.

Osmanlı modernleşmesinin fikhî birikimini gündeme getirmek, döneme hâkim rüzgarlar gözönüne alındığında, zaten yersiz bir beklenti olacaktır. İstisna kabilinden eserler arasında Büyük Haydar Efendi'nin *Usul*'ü ile Seyyid Bey'in *Hilafetin Mahiyeti*'nin okuma yanlışlarıyla hatırlanan neşirleri zikredilmelidir.³⁵⁰ Akaltun (ö. 2008) ve Düzdağ'ın Osmanlı fetva derlemeleri sonraki dönemlerde de görülen bir yayın türünün ilk örnekleridir. Kısmen sadeleştirme, kısmen transkripsiyon ürünü olan bu gibi çalışmalarda neşir metodu, fetva seçimindeki kıstas ve tasnif prensipleri belirsizdir.³⁵¹ Dönemin sonuna doğru (1978) yayınlanan Sungurbey'in Ömer Hilmi Efendi'den neşri Osmanlı muhalefatını aktarmak konusunda en başarılı adımlardan biri olarak kabul edilebilir.³⁵²

348 Abdülkadir Şener, Mehmet Dağ, “Çevirenlerin Önsözü”, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 3.

349 Schacht'ın *Mültekâ*'yı esas alarak yaptığı tasvirlerde orijinal terimleri de kaydetmesi mütercimler için kolaylık sağlamıştır. Ancak modern hukuk terimleriyle yaptığı tespitleri içeren satırlarında fıkıh terminolojisine göre parantez içi açıklamalar yer almadığı için, mütercimler isabetli karşılıklar bulmakta zorluk çekmişlerdir. Örneğin Schacht'ın kararı anlatmak için kullandığı risk “zarar verme” (s. 153), akdin sona ermesi için kullandığı extinction “ifa” (s. 155), haksız fiil anlamında kullandığı tort “cinayet” olarak (s. 160) tercüme edilmiştir.

350 Çevik'in iki kişinin yardımıyla yaptığı neşirindeki mesela “Mûsi” (Müvessa’), “Muziyk” (Mudayyak), “mısrat” (Musarrât) ifadeleri için bkz. Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, nşr. Mümin Çevik vdğ., İstanbul: Üçdal Neşriyat, ts. [1966], s. 63, 305. Menteş'in neşri hakkında mesela “Minhacı nuvi” (Minhacı Nevevî), “Süfyan-i Süri” (Süfyan es-Sevrî), ittikâkum” (Etkâkum), “Nesefi İnançları” (Akâid-i Nesefi) ve Batıniyye ve İmamiyye “partisî” ifadeleri için bkz. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyeti Şer'iyesi*, nşr. Suphi Menteş, İstanbul: [Menteş Matbaası], 1969, s. 8, 9, 19, 26, 27, 28, 39.

351 Nevzat Akaltun, *İslam Hukukunda Nikah, Evlenme, Talak, Yemine Ait Soru, Cevap ve Fetvalar*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970; a.mlf., *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1099 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975; a.mlf., *1392 Fetva Fetvaların Özü*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1975; a.mlf., *İslam Fıkhı ve Hukukuna Ait 1071 Fetva*, Ankara: Mevlana Kitabevi, 1976; Mehmed Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.

352 İsmet Sungurbey (ed.), *Eski Vakıfların Temel Kitabı: Giriş - Ahkamülevkaf - İkinci Meşrutiyette Çıkarılan Muvakkat Kanunlar - Vakıflar Kanunu ve İlgili Mevzuat - Sistematik ve Eleştirili Yargıtay ve Danıştay Kararları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1978. Eserin; 1. bölümünde Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâfî'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkaf* adlı eserinin İsmet Sungurbey tarafından yayına hazırlanan transkripsiyonlu metni, 2. bölümünde Vakıflar kanunu ve ilgili mevzuat, 3. bölümünde Yargıtay ve Danıştay kararları bulunmaktadır. Dış ve iç kapakta yer alan Karınabadizade Ömer Hilmi/İsmet Sungurbey isimleri kitabın müellifleri gibi gözükmele birlikte kitap muhtevasının tamamını temsil etmemektedir.

E. Mukayeseli İslam Hukuku

Mukayeseli İslam Hukuku'nun ilk cildinin neşri Karaman'ın çalışmaları açısından yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. Bu dönemde Karaman'ın ictihad çağrısına yönelik mesaisi, monografilerden kısa polemik yazılarına doğru evrilerek azalırken, fıkıhın muhtevasını modern hukuk diliyle ifade etme ve modern dünyanın getirdiği problemlerine çözüm üretme çabası öne çıkmaktadır. *Mukayeseli İslam Hukuku*'nun müteakip ciltlerinin yanı sıra, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri* (1975), "İslam Hukukuna Göre Alışverişte Vade Farkı" (1978), *Günlük Hayatta Helaller ve Haramlar* (1979), *İslam'da İşçi-İşveren Münasebetleri* (1981), *İslama göre Banka ve Sigorta* (1981) ile *Anahatlarıyla İslâm Hukuku* (1984) bu dönemde yayınlanır.

Karaman'ın İzmir Yüksek İslam Enstitüsü "fıkıh öğretmeni"yken hazırlamaya başladığı *Mukayeseli İslam Hukuku*, Cumhuriyet dönemi fıkıh literatürünün tarihinde dönüm noktası kabul edilebilecek eserler arasındadır. Eserin önemini hem uzun bir süre ders kitabı, hem de başvuru eseri sıfatıyla kendisine gösterilen teveccühten ziyade, Türkiye'nin yakın tarihinde fıkıhın geçirdiği değişimi temsil eden bir çalışma olmasında aramak gerekir. Karaman bu eserinde Cumhuriyet Türkiye'sinin hukuk sistematiğini esas alarak, fıkıhın mesailini yeni bir tasnif ve kavram haritasıyla ifade etmiştir.³⁵³ Modern Arap dünyasının Senhûrî, Mahmasânî, Hafif, Zehrâ, Sibâî (ö. 1964) ve Zerkâ gibi önde gelen İslâm hukukçuları tarafından özellikle 1950'lerde kaleme alınan eserler Karaman için model olmuştur. Adı geçen kişilerin çeşitli hukuk dalları hakkında Fransız hukukunu esas alarak ürettikleri "fıkıh dogmatikleri", *Mukayeseli İslâm Hukuku*'nun arka planını oluşturmaktadır. Karaman eserini kaleme aldığı yıllarda söz konusu tecrübenin olgunluk dönemini yaşadığı rahatlıkla söylenebilir. *Mukayeseli İslâm Hukuku* bu tecrübeye Türk hukukunu ve mahdut Türkçe fıkıh literatürünü de dahil ederek oluşturulmuş bir metindir. Mevduđi ile Yavuz Abadan'a (ö. 1967), Üdeh ile Sulhi Dönmezer'e (ö. 2004) aynı başlıklarda atıfta bulunan eser, modern hukukun temel alanlarını kapsamayı hedeflemiş olmasıyla, yukarıda adları geçen Ortadoğulu İslâm hukukçularının eserlerinden ayrılmaktadır.

Mukayeseli İslam Hukuku, Cumhuriyet Türkiye'sinde fıkıh çalışmalarının kavram, mesele ve dilinin değişmesinde öncü rol oynamıştır. Bu öncü rolü fark etmek için, *Mukayeseli İslam Hukuku* ile gerek Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmiyye*'si,

353 Karaman Türk hukuk sistematiğini fıkıha uygulamasının sebebini, modern hukukçuların İslâm hukukundan kolay yararlanabilmesi ve İslâm hukukunun daha geniş kitlelere hitap edebilmesi olarak kaydeder. Bkz. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul: İrfan Yayınevi 1974, s. 5. Mamafih bu ifade, Türkiye'de fıkıh çalışmanın meşruiyetine dair sürekli serdedilen, "mukayeseli hukuka katkı sağlamak" ve "hukuk tarihine ışık tutmak" gerekçeleri gibi, lafzına itibar edilmemesi gereken bir ifadedir. Neticede *Mukayeseli İslam Hukuku* gerek öğretim, gerek araştırma faaliyetlerinde Yüksek İslam ve İlahiyat çevresi tarafından kullanılmıştır.

gerekse 1974 öncesi telif edilen fıkıh araştırmaları arasında basit bir mukayese yapmak yeterli olacaktır. Eserin sonraki araştırmalar için yegane model olduğu söylenemez, ancak 1970'lerde ortaya çıkıp 1980'lerde kemal noktasını bulan paradigmatik dönüşümü en iyi ifade eden eser olduğu şüphesizdir. Yukarıda bahsedilen ictihad-mezhep tartışmasında ve onun ardından günümüze kadar Karaman'ın taraf olduğu fıkıh eksenli polemiklerde bu eserden bahsedilmemesi, yakın Türkiye tarihinde fikhî teemmülün derinlik derecesini göstermektedir.

F. Üçok'un Öğrencileri

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Türk hukuk tarihine dair kesintiye uğramadan devam eden akademik silsile, 1970'lerde dikkat çekici birkaç eser kaleme alır. Ahmet Mumcu'nun *Türk Hukuk Bibliyografyası*³⁵⁴ ilk matbaanın kurulmasından Harf Devrimi'ne kadar geçen iki yüz yıl içinde kaleme alınmış hukuk eserlerini bir araya getirmeyi hedeflemiş, ancak metodolojik hatalardan ötürü bu hedefinde başarılı olamamıştır. Muhtemelen yuvarlak bir rakam belirlemiş olmanın cazibesıyla çizilen araştırma sınırındaki hata bir yana, eser tasnifleri vehamet derecesinde tutarsız, hatta keyfidir.

Halil Cin'in *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*³⁵⁵ başlıklı eseri Türk hukuk tarihi çalışmalarının uzun süre muzdarip olduğu altyapı sıkıntılarını yansıtır. Cin'in kitabında Osmanlı hukukunu inceleyen bir eserden beklenmeyecek kadar çok sayıda Maliki mezhebine ve Kuzey Afrika'ya atuf olmasının sebebi, araştırmasının Fransızca kaynaklara dayanmasıdır. Osmanlı'ya tahsis ettiği kısmın eserde çok cüzi bir hacme sahip olması, fıkıh literatürünün ötesine geçerek, toplumsal gerçekliği bir şekilde yansıtan malzemelere inememiş olmaktan kaynaklanmaktadır.³⁵⁶

Üçok'un yukarıda temas edilen hukuk tarihi, Ahmet Mumcu ve ardından Gülnihal Bozkurt tarafından geliştirilerek, daha hacimli ve sistemli bir muhtevaya kavuşur. *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı* adını alan eserin³⁵⁷ ilk baskısının üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen, tasnifindeki tutarsızlıklar ve içeriğindeki basit tespit hataları giderilememiş ve eser İslâm hukuku hakkında toplu bir manzara ortaya koyamamıştır.³⁵⁸ Eserin süreç içinde ilmiliğini daha fazla kaybetmesinin ardında,

354 Ahmet Mumcu, Yaşar Karayalçın, *Türk Hukuk Bibliyografyası: Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Yayınlanmış Kitap ve Makaleler 1727-1928*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1972.

355 Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 2. bs., Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1988. Üçok'un danışmanlığında 1974'te tamamlanan çalışmanın ilk baskısı 1976'da yapılmıştır.

356 Eserin Osmanlı'ya dair kısmının (s. 281-310) çoğu (s. 292-310) *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* hakkındadır.

357 Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.

358 Eserde İslam hukuku başlığına verilen sınırlı hacim içinde Şevval ayında nikahlanmanın faziletinden veya feraizdeki Avliyye hesaplarından bahsetmek, derli toplu bir tasviriden uzaklığa örnek olarak verilebilir, bkz. Üçok, Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 87, 102 vd.

müelliflerinin fıkıh literatürüne dair -değil yurt dışını- Türkiye'deki gelişmeleri bile takip etmemeleri yatmaktadır.³⁵⁹

G. "Tartışmalı İlmî Toplantı"ların İlk Örnekleri

Çalışmalarını İslâmî ilimler alanına tahsis etmek üzere yola çıkmış ilk bağımsız kurumlaşma teşebbüslerinden İSAV'ın (İslami İlimler Araştırma Vakfı) 1976'da düzenlediği "tartışmalı ilmi toplantı"nın metinlerini içeren *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi*,³⁶⁰ 1982'den sonra yaygınlaşacak ilmî toplantı neşriyatının habercisidir. Eserin "tartışmalı ilmi toplantı" üst başlığıyla yayınlanmasında bir yandan sempozyum düzenlemek için gereken kadro, altyapı ve organizasyon kültürünün o yıllarda yetersiz oluşu, diğer yandan dinleyiciler de dahil olmak üzere, katılımcılardan aktif değerlendirme beklenen bir tür fetva meclisi fonksiyonunu bu toplantılara yüklemeye gayreti etkili olmuştur.³⁶¹ Bu ifadeyi taşıyan organizasyonları sürdüren İSAV, çağdaş fıkıh meselelerine dair günümüzdeki en istikrarlı ve zengin toplantı tecrübesini temsil etmektedir.

Karaman'ın vade farkı ve Ali Şafak'ın kar haddi hakkındaki tebliğleri ile bu metinlerin etrafında gelişen tartışmaları içeren eser, İslâmcı-muhafazakar ticaret çevrelerinde yaşanan bir dönüşümü yansıtmaktadır. Kıbrıs Harekatı ile aynı yıl (1974) yaşanan petrol krizinin ardından Türkiye'nin karşılaştığı yüksek enflasyon ortamı, ticaret adabını da değişime zorlamakta ve henüz ticarî ilişkilerin kapitalist standartlara teslim olmadığı küçük ölçekli işletmeleri vadeli ödeme tekliflerine daha farklı fiyat vermeye sevk etmektedir. Yeni şartların hem hâlâ ayakta kalabilen esnaf adabına, hem de "safkateyn" ve "riba" yasaklarına muhalefeti beraberinde getireceği endişesini, diğer muhafazakar çevreler kadar İSAV'ın kuruluşunda himmetleri olan tüccarlar da taşımaktadır.

V. 1982: Kitleleşen Üretim Başlaması

1980'li yıllarda bir yandan İslâm ilimlerinin akademik kurumlaşmasına dair gelişmeler, diğer yandan İslâmcılığın geçirdiği dönüşüm, fıkıh literatürü için yeni bir dönemin başladığına işaret etmektedir. 12 Eylül Darbesi'nin ardından yeniden şekillenen toplumsal şartlar, ticaretten medyaya, eğitimden yaşam tarzına kadar modern dünyada İslâmî olanı arama çabalarını yaygınlaştırmış ve öncesine göre çok daha görünür hale getirmiştir. Aşırı politize olmanın kısıtlamalarından kurtulan

359 Klasik oryantalist literatürün tasavvurları üzerine inşa edilen metnin 1970 sonrası baskılarında bile, İslam hukukuna dair Cumhuriyet dönemi eserlerinden sadece Bilmen'in *Hukuk-ı İslamiyye*'sine atıf vardır, bkz. Üçok, Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 132.

360 Önce -muhtemelen 1976'da- "Yıllık" adıyla ve ardından 1978'de mezkur başlıkla yayınlanmıştır. Hayreddin Karaman, Ali Şafak, *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1978.

361 Nitekim adı geçen toplantıda Ahmet Davutoğlu (ö. 1983), Emin Saraç, Salih Tuğ, Servet Armağan gibi zatlardan müzakereci olmadıkları ve soru sormadıkları halde, tebliğlerde savunulan fikhî görüşü değerlendirmeleri istenmiştir.

İslâmcılık, tezlerini önceki döneme nisbetle daha serinkanlı dile getirme ve daha yüksek entelektüel kalitede temellendirme ihtiyacıdır. Gerek İran Devrimi, gerekse Pakistan, Sudan ve Malezya'nın "İslamlaştırma" politikaları, modern devlet ve toplum içinde İslâm'ı var kılmayı mümkün gören İslâmcı vizyon için önemli bir cesaret kaynağı olmuştur. Arap milliyetçiliği karşısında sürekli yükselen Ortadoğulu İslâmcılığın kültürel üretimleri de bu vizyonu somutlaştıran malzemeler sağlamıştır.

Aynı yıllarda İslâm ilimlerinin yükseköğretim sistemi içindeki yeri ve imkanları açısından kritik öneme sahip düzenlemeler gerçekleştirilir. 1982'de Atatürk İslami İlimler Fakültesi ile Yüksek İslam Enstitüleri, İlahiyat Fakültelerine dönüştürülür³⁶² ve böylece kurumsal fonksiyonlarından biri de İslâm ilimleri alanında akademik metin üretimi olan yükseköğretim kurumlarının sayısı sekize yükselir. Bir sene sonra (1983) yeni bir İslâm ansiklopedisi hazırlamak için ilk adımlar atılır ve 1984'te İlahiyatlardaki yeni lisansüstü programlarının ilk ürünleri ortaya çıkar.

Fıkıh alanı için 1982'yle başlayan dönem, eser üretiminin kitlesel sıfatını rahatlıkla hak eden rakamlara ulaştığı dönemdir. Kılıçer'den Bardakoğlu'na kadar, 1957-1982 arasında yirmi bir doktora tezi hazırlanmışken, bu dönemde söz konusu rakamın üç katından fazla doktora tezi kaleme alınmıştır.³⁶³ Benzer bir artış, makale sayısı için de söz konusudur.³⁶⁴ Bu dönemde ilk defa ihdas edilen yüksek lisans programları 1984'ten itibaren ürün vermeye başlamış ve en yüksek rakama sahip akademik eser türü olma niteliğini günümüze kadar korumuştur. Daha önce tecrübe edilmemiş bir program türü olmasına rağmen,³⁶⁵ yaklaşık on beş yıl içinde, üç yüze yakın yüksek lisans tezinin tamamlanmış olması, ancak kitlesel üretime geçişin emarelerinden biri olarak yorumlanabilir.³⁶⁶ Söz konusu çalışmalara monografiler³⁶⁷ ve tercümelemler de eklenirse, 1982-1998 arasında yayınlanan fıkıh metni sayısı dokuz yüze ulaşmaktadır.

362 Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, c. 22, s. 71.

363 1983-1998 arası tamamlanan doktora tezlerinin sayısı 66'dır.

364 1949-1982 arası ilmi standartlara sahip kabul edilebilecek makale sayısı 90 civarındayken, 1983-1998 arasında yayınlanan makaleler 300'e yaklaşmaktadır.

365 Bazı kataloglarda 1982 öncesine ait gözükten iki yüksek lisans tezi, hatalı kaydedilmiştir, bkz. www.tez.yok.gov.tr (10.05.2017), tez no: 347010; İsmail E. Erünsal, Mustafa Birol Ülker, Fatih Çardaklı, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, s. 511, 512. Hasan Güleç'in "Arap Dili Hususiyetlerinin Fıkıh İhtilâflarındaki Rolü" adını taşıyan 1979 tarihli eseri, doktora tezidir. Beşir Gözübenli'nin "Ebu Yûsuf'un Kitâbu'l-Harâc'ı ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu'l-Emvâl'inin Mukayeseleri" adını taşıyan 1981 tarihli çalışması ise doktora semineri olarak hazırladığı bir metindir. Verdikleri bilgilerden dolayı Hasan Güleç ve Beşir Gözübenli'ye teşekkür ederim.

366 1984-1998 arası tamamlanan yüksek lisans tez sayısı 298'dir. İslâm hukuku yüksek lisans tezi ünvanına sahip ilk metinler Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, Mehmet Nuri Güler tarafından Marmara Üniversitesi'nde, Ali Kaya tarafından Uludağ Üniversitesi'nde kaleme alınmıştır.

367 Monografilere, az sayıdaki tekrar basımlar ve yayınlanan doktora tezleri de dahildir.

A. “İslam Hukukunda...” Çalışmalarının Hakimiyeti

1982 sonrası dönemin karakteristiğini belirleyen unsur, tabiri caizse, “fıkıhın alanını tanıma” gayretidir. Bu gayret bir yandan modern Türk hukuk sistematizmasının, diğer yandan klasik fıkıh bab tasnifine göre oluşturulmuş kavram listesinin konu olarak incelenmesi suretiyle, bir tür fıkıh haritası çıkarma şeklinde tezahür etmiştir. Söz konusu kavram listesini belirleyen başlıca kaynaklar Karaman'ın ve yukarıda bahsedilen Ortadoğulu İslâm hukukçularının eserleridir. Fıkıh literatüründe ve modern Türk hukukundaki temel alan ve başlıkların büyük çoğunluğu ilk defa bu dönemde çalışma konusu olmuştur. “İslâm hukukunda ...” veya “İslâm ... hukukunda ...” başlıklı tezler, bu anlayışın sonucu olarak, dönemin en yaygın metinleri haline gelir.³⁶⁸ “İslâm Hukukunda Akitler”, “İslam Hukukunda Vedâ”, “İslam Hukukunda Ariyet Akdi”, “İslam Hukukunda Rehin”, “İslâm Eşya Hukukunda Müşterek Mülkiyet”, “İslâm Muhakeme Usulünde Yemin”, “İslâm Aile Hukukunda Velâyet” sadece örnek olması için buraya kaydedilebilecek çalışmalardır. Bu başlık tipiyle, furu fıkıh bablarının tamamı ve Türk hukuk dogmatiklerindeki ana başlıkların çoğu İslâm hukuku çalışması olarak kaleme alınmıştır.

Araştırma konularının ilk defa Türkçe ve “İslâm hukuku açısından” dile getiriliyor olması, konuyu tanıtmaya hedefinin metin inşasındaki en belirleyici âmil olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu da doktora tezlerinden makalelere kadar, hangi türde olursa olsun, araştırma konularının anahatlarıyla tasvir edilmesini ve yeni gelişen Türkçe İslâm hukuku söylemiyle ifade edilmesini yeterli gören bir anlayışı doğurmuştur. Türkçede veya Türkiye’de ilk defa araştırıyor olmak, konunun tarihi ve sistematik düzeyde sınırlandırılmamış olmasının hoş görülmesini sağlamıştır.

“İslâm hukukunda ...” başlığı, aslında kategorik olarak, fıkıh literatürünün tamamını, fıkıh mezheplerinin hepsini, fıkıh tarihinin her boyutunu,- matbu ve mahtut- günümüze gelmiş her fıkıh metnini, fıkıhın var olduğu bütün coğrafyayı ve bu coğrafyada fıkıhın tatbik tecrübelerinin herbirini kapsama iddiasını taşımaktadır. Söz konusu başlığı taşıyan araştırmalardan beklenen, tabii ki böyle imkansız bir iddiayı gerçekleştirmeleri değildir. Hanefî mezhebi ağırlıkta olmak üzere, dört mezhebi temsil edebilecek hayli sınırlı sayıda eserden yararlanmış olmak yeterli kabul edilmiştir. Araştırmaların şablonu ise, aynı veya yakın konularda Ortadoğu’da kaleme alınmış ve çoğunlukla “*fil’fıkhi’l-İslami ve’l-kanunu’l-vaz’i*” başlığı taşıyan kitaplardır. Bu kitaplardaki modern Arap kanunlarına dair bilgiler kısaltılarak, yanlarına Türk hukukundan malumat eklenir. Konu tasnifleri, genellikle Türk doktrinlerindeki tasnif ile adı geçen Ortadoğulu eserlerdeki tasnifin arasının bulunmasıyla oluşturulur. Bu tasniften elde edilen alt başlıkların izi klasik fıkıh eserlerinden seçilmiş örneklerde aranır. İlk örneklerine 1980 öncesinde rastlanan bu tarz, 2000’lerde de sürecek ve günümüze kadar ulaşacaktır. Hâlâ

368 Bu dönemde hazırlanan toplam 364 yüksek lisans ve doktora tezinin en az 230’u “İslâm hukukunda”, “İslâm ... hukukunda” vb. başlıklara sahiptir.

günümüzde “İslâm hukukunda şufa”, “İslâm hukukunda diyet” gibi başlıklara sahip araştırmalar yapılmaktadır. Konunun genişliği, araştırmanın kendine has tezleri olmasına genellikle izin vermez. Zaman zaman rastlanan önemli tespitler ve konuya yapılan uluslararası düzeydeki katkılar bu geniş araştırma sahasını kapsama hedefi güden başlıklar arasında kaybolmuştur.

B. Fıkıh ve Hukukun Kesiştiği Alana Yöneliş

Yukarıda bahsedilen çalışma tarzının sonucu olarak, dönemin eserlerinin dörtte üçüne yakın kısmı modern Türk hukuk sistematığına ait bir başlığa sahiptir.³⁶⁹ Bu eserlerin çoğu konularının aynı zamanda furu fıkıh tasnifinde bir terim veya başlığa tekabül etmesini hedeflemiştir. “İslâm hukukunda hibe”, “İslâm hukukunda ikrâh” gibi konularda, fıkıh kitaplarında derli toplu bulunan malumat modern hukuk dogmatiklerinden alınan plana daha kolay dağıtılabilmektedir.

Bu dönemde en fazla eser muamelat alanında verilmiştir ve bu eserlerin büyük çoğunluğu modern hukuk tasnifine göre borçlar hukukuna dair konuları ele almaktadır. Borçlar hukuku, medenî hukuk geleneklerinde kritik bir önemi haizdir ve Ortadoğu’daki modern İslâm hukuku inşa tecrübelerinde de bu önemi göz önüne alan çalışmalar yapılmıştır. Nitekim İslâmî borç ve akit teorisi meydana getirmek Senhuri’den Zerka’ya kadar modern İslâm hukukunu şekillendiren büyük isimlerin çoğunun hedefi olmuştur. Öte yandan borçlar hukuku, ekonomik ilişkileri düzenleyen hukuk alanlarının temelini oluşturmaktadır. 1980’lerde yükselen İslâm ekonomisine katkıda bulunmak için en elverişli alan, o dönemde, İslâm hukuku alanı ve İlahiyatlardaki bu alanla aynı adı taşıyan birimler olarak kabul edilmektedir.

Eser sayıları dikkate alındığında muamelat alanını sırasıyla münakehat ve ukubatın takip etmesi sürpriz değildir. Ancak 1982 öncesi ile arasındaki artış oranları esas alınırsa fıkıh tasnifine göre ukubat ve ahkam-ı sultaniyye -hukuk tasnifine göre ceza ve anayasa hukuku kapsamına dahil- çalışmaları öne çıkmakta, münakehat alanı dönemsel artış ortalamasının gerisine düşmektedir.³⁷⁰ Modern değerlerle bağdaşmayan had cezalarının bu dönemde ilk defa İslâmcılara karşı sıkça gündeme getirilen bir argüman malzemesi olması, ukubat alanındaki artışın ardındaki başlıca sebeplerdendir. Bedene yönelik cezalandırmayı insanlık dışı gören bakış, kamuoyunu etkileyecek kadar taraftar bulmaya bu devirde başlamıştır. Öte yandan ukubat bâblarının, fıkıhın yaptırım (mezacir) alanını kuşatmaması, modern ceza hukuku karşısında İslâm hukuku adına yapılması gereken çok şey

369 Bu döneme ait 824 eserin 593’ü Türk hukuk sistematığı veya İslâm ekonomisi başlıkları altında tasnif edilebilir konulara sahiptir. Hem klasik fıkıh, hem de Türk hukuk terimlerine tekabül eden bir konuyu işleyen eser sayısı 416’dır.

370 Ukubat alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 1949-1982 arasında 4 iken, 1983-1999 arasında 74’e, ahkam-ı sultaniyye ise 17’den 70’e çıkmıştır. Münakehat alanındaki çalışmalar ise önceki dönemde 21 iken, bu dönemde 80’e ulaşmıştır. Hukuk tasnifine göre ise, ceza hukuku 6’dan 72’ye, anayasa hukuku 10’dan 55’e, aile hukuku ise 18’den 66’ya çıkmıştır.

olduğu fikrini uyandırmıştır. Ayrıca İran ve Pakistan başta olmak üzere, ceza hukuklarını İslâmleştirme teşebbüslerinin gündemde olduğu da hatırlanmalıdır. Bu dönemde çağdaş İslâm ülkelerine dair kaleme alınan tek doktora tezi, Pakistan ceza hukukunun İslâmleştirilmesi hakkındadır.³⁷¹ Dönemin İslâmcı idealinin merkez kavramının “İslâm devleti”, “İslâmi düzen”, “İslâm nizamı” gibi ifadelerle temsil edilen siyasî yapılanma olması, haliyle ahkam-ı sultaniyye mesailini ve anayasa hukuku başlıklarını ele alan eserlerin, ukubat ve muamelattan sonra en yüksek artış gösteren grubu oluşturmalarının ardındaki sebeptir. Türkiye'nin hangi “dâr”dan olduğu sorusundan silahlı devrimci mücadelenin Müslüman çoğunluğa sahip toplumlarda caiz olup olmamasına kadar, İslâmcı gündemin hararetli konuları, fıkıh çalışmalarına bey'at, zimmî hakları, İslâm devletler hukuku gibi başlıklara sahip onlarca çalışma için zemin teşkil etmiştir.

Modern hukuk ile fikhın kesiştiği alanın çalışıldığı gerçeği, bu alanın dışında kalan konulara göz atıldığında daha rahat fark edilecektir. Mesela modern hukukta yeri olmayan ibadat ve kerahiyat alanında doktora yapılmamıştır. Bu iki alandaki yüksek lisans çalışmalarının sayısı birkaç tane olduğu gibi, kaynak ve metodlarıyla fikhî sıfatını hak eden inceleme sayısı da yok denecek kadar azdır.³⁷² Aynı şekilde modern dünyayı ve devleti belirleyen şartlara binaen ihdas edilen hukuk alanları da hakkında en az metin üretilen başlıklardır. Deniz ticaret, kanunlar ihtilafı ve fikir ve sanat eserleri hukuku gibi modernitenin ihtiyaçları için teşkil edilmiş, dolayısıyla fıkıh literatüründe tekabülünün bulunmadığı alanlar hakkındaki çalışmalara bu dönemde nadiren rastlanır.

İslâm ekonomisi, gerek hakkındaki tercüme, gerek aşağıda temas edileceği üzere ilmî toplantı neşriyatı, gerekse lisansüstü tezleriyle dönemin en revaçtaki konularından biri olarak görünmektedir.³⁷³ Ancak başlıklarında ekonomi kavramının veya para, piyasa, finans gibi ekonomik terimlerin kullanıldığı bu çalışmaların çoğunun ekonomi ile ilişkisi yüzeyseldir. Aslında bir kısmı ekonomiden ziyade ticaret hukuku, geri kalanı ise borçlar hukuku çalışması kabul edilebilecek bu türden metinler sadece -fıkıhta kazandığı anlamlarıyla- riba ve garar terimleri üzerinden probleme yaklaşmaktadır.

Modern hukuk alanları açısından incelendiğinde dönemin muhakeme usul hukukunun beklenenden daha fazla, eşya hukukunun ise çok az rağbet görmüş

371 M. Kamil Yaşaroğlu, “Pakistan’da İslâm Ceza Hukukunun Kanunlaştırılması”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.

372 1983'ten 1999'a kadar ibadat alanında 2 yüksek lisans tezi ve çoğu fikhî inceleme niteliği taşıyıp taşımadığı hakkında soru işareti olan 9 monografi kaleme alınmıştır. Aynı dönemde kerahiyat alanında 2 yüksek lisans tezi ve 3'ü tesettür hakkında olmak üzere 4 monografi yazılmıştır.

373 Bu döneme ait İslam ekonomisi alanıyla doğrudan bağlantılı 76 eserden 18'i tercüme, 15'i yüksek lisans ve doktora tezidir.

olması dikkati çekmektedir.³⁷⁴ Muhakeme usul hukukunun bu kadar rağbet görmesinin ardında kadının şahitliği meselesini ve modern dünyada tatbik imkanı bulması muhtemel olmayan yemin gibi ispat vasıtalarını tartışma amacı yatmaktadır. Hakkında çok daha fazla çalışma yapılmış olması beklenen eşya hukuku, furu fıkıh bilgisinin yetmediği alanlardandır.³⁷⁵ Sosyal ontolojiden kelama kadar her iki medeniyetin düşünce gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmadan, eşya hukukuna dair nitelikli çalışma yapmak muhtemel değildir.

Eser adları dikkate alındığında, bu dönemde hazırlanmış metinlerin çoğunlukla kavram araştırması olduğu kanaatine ulaşmak mümkündür; ancak bu gibi araştırmaların aslında furu fıkıh tasnifi veya modern hukuk sistematigi içinde bir başlık olduğu burada bir kez daha vurgulanmalıdır. Hedeflenen, bu başlıklar altında ele alınmış konu ve meselelerin yukarıda bahsedilen şekilde kaleme alınmasıdır. Yoksa incelenen başlığa adını veren kavramın sistematik tahlilini veya anlam tarihini yazmak değildir. Fıkıh kavramlarının tarihi henüz yazılmamış, farklı telif gelenekleri içinde büründüğü eşkali gösteren karşılaştırmalı anlam haritaları henüz çıkartılmamıştır.

C. Modern Hukukun Dışında Kalanlar

Bir eseri, literatürü, şahsı veya müesseseyi merkeze alan metinlerin, bu dönemin fıkıh araştırması idealine uymadığı fark edilmektedir. Zira tarihî bir unsuru araştırmanın eksenine oturtmak, fıkıh ve hukuk alanının sistematigi içinden bir kavram veya mesele çalışmayı tercih etmemek anlamına gelmiş ve bu da fıkıhın “mutfağına girmemek” olarak değerlendirilmiştir.³⁷⁶ Söz konusu unsurlardan birini eksen olarak belirleyen çalışmalar içinde en yüksek yekunu yüksek lisans tezlerinin oluşturmasının ardında, henüz ilim hayatına yeni adım atmış, dolayısıyla “fıkıh çalışmak” için alt yapısı yeterince oluşmamış öğrencilere, sistematige ait bir kavramı tez konusu olarak vermeme eğilimi yatmaktadır. “..... hayatı ve .....adli eseri” veya “..... ve fıkhi görüşleri” gibi başlıklara sahip çalışmalar hazırlatmanın, yüksek lisans öğrencileri için daha uygun olduğu düşüncesi günümüze kadar ulaşan bir yaklaşımdır. Halbuki “hukukçuluğu”, “görüşleri”, fıkıh ilmindeki “yeri” gibi bir kişi veya eseri eksene almak çok daha etraflı alt yapı, bilgi birikimi ve tefakkuh gerektirir. Zira bir tarihî şahsiyetin “fıkhi görüşleri”ni veya eserin “yeri” ve “önemi”ni keşfedebilmek için, o görüş veya metindeki hangi unsurların ibdâ eseri olduğunu, geçmişinden nasıl farklılaştığını,

374 22’si yüksek lisans, 3’ü doktora tezi olmak üzere 32 muhakeme usul çalışması kaleme alınmıştır.

375 Eşya hukukuna dahil edilebilecek 1’i tercüme, 9 çalışma bulunmaktadır.

376 Bu dönemde herhangi bir eser, şahıs, literatür veya müesseseyi ele alan araştırmalara 162 çalışma dahil edilebilir. Bu çalışmaların 60’ı yüksek lisans, 55’i makale, 34’ü monografi ve 12’si doktora tezidir.

geleneğine ne tür katkılar sağladığını fark edebilmeyi gerektirir ki, bunun için de hem o kişiye kadar geçen, hem de ondan sonraki tarihe derinlemesine vâkıf olmak şarttır. Kısaca, günümüz açısından aslında en zor ve meydan okuyucu araştırma türlerinden biri, hazırlanabilecek en basit çalışma tarzını gerektirdiği zannıyla, yüksek lisans programlarında tez konusu olarak dağıtılmıştır. Makale türünde şahısları esas alan çalışmaların ortaya çıkmasındaki en büyük saik ise, Gazzali, İbn Rüşd, Ahmet Cevdet Paşa gibi belirli tarihî şahsiyetler adına yapılan sempozyumlardır.³⁷⁷

Dönemin yukarıda fıkıh alanını tanıma diye ifade edilen karakteristiği, tarihî boyuta sahip çalışmalar için de geçerlidir. Başta Karaman'ın *İslam Hukuk Tarihi* olmak üzere, Hudari, Yusuf Musa ve Hallaf tercümeleri³⁷⁸ gibi modern İslâm hukuk tarihi literatürünü oluşturan metinler İslâm medeniyetinin teşekkül sürecinden sonra gelen her dönemi giderek daha olumsuz niteliklere sahip bir çizgi şeklinde sunmalarına rağmen, tarihe ait bir unsuru eksen alan metinlerin İslâm medeniyetinin her dönemine eşite yakın bir şekilde dağıldığı anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Osmanlı dönemine dair çalışmaların sayıca daha erken dönemlerden -şartlı- şekilde- aşağı kalmaması, arşiv ve özellikle şeriye sicilleri üzerine yapılan tezlerden kaynaklanır.³⁸⁰ İslâm hukuku yüksek lisansı olarak şeriye sicili tanıtımı ve transliterasyonu yapan çalışmalar bu yekunun büyük kısmını teşkil etmektedir.³⁸¹ Osmanlı adli veya idarî kurumlarının arşiv malzemelerini İslâm hukuku çalışmasının konusu yapmak, bu alana dair bir araştırmanın asgarî sınırları hakkında bile henüz standartların oluşmadığına işaret etmektedir.

377 Bu sempozyumların başlıcaları “Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzali” (1988), “Molla Hüsrev Mehmet Efendi (1400-1480)” (1992), “İbni Rüşd” (1993), “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır” (1993), “Kemaleddin İbn-i Hümmam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği” (1993), “Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî” (1996), “İzmirli İsmail Hakkı” (1996), Ahmet Cevdet Paşa (1997) olarak sıralanabilir (Parantez içi tarihler, sempozyum kitaplarının yayın tarihidir).

378 Abdülvehhab Hallaf, *İslam Teshrii Tarihi*, trc. Talat Koçyiğit, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1970; M. Yusuf Musa, *Fıkh-ı İslam Tarihi*, trc. Ahmet Meylani, İstanbul: Arslan Yayınları, 1973; Hudari, Muhammed b. Afifi el-Bacuri, *İslam Hukuku Tarihi*, trc. Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1974.

379 Bu dönemde başlığı İslâm medeniyetinin teşekkül dönemine dair bir unsurla sınırlı eserlerin sayısı 50, Birinci Klasik çağla sınırlı olanların 48, İkinci Klasik çağla sınırlıların 37 ve modernleşme dönemine dair metinlerin sayısı 38 olarak tespit edilmiştir.

380 Tanzimat öncesi Osmanlı tarihine dair hazırlanan 66 metnin 4'ü doktora, 37'si yüksek lisans olup, bu çalışmalardan sadece 4'ü şeriye sicili çalışması değildir.

381 Özellikle Zahid Aksu'nun danışmanlığını yaptığı İslâm hukuku tezlerinde şeriye sicili çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Şeriye sicillerinin tanıtım veya transliterasyonunu İslâm hukuku tezi olarak kabul etme eğilimi, İnönü Üniversitesi dışında, Erciyes ve Selçuk üniversitelerinde de gözlenmektedir. Zahit Aksu'nun 1990'larda Adana Sicillerinden başlanmak üzere, şeriye sicillerinin özetini çıkartan bir kurulun başı olduğu hakkında bkz. Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 5 (2005), s. 199.

1982-1999 arasında fıkıhın alanını keşfe yönelik gayretler, henüz mezhepleri araştırma mevzuu olarak görmemektedir.³⁸² Keza, ne klasik İslâm coğrafyası ne modern İslâm ülkeleri, fıkıh hakkında kalem oynatanların ilgi alanına girebilmiştir.³⁸³ Borsa'dan tesettüre kadar pek çok konudaki eserde Türkiye özeli -bir şekilde- dikkate alınmakla beraber, bizzat Türkiye'nin toplumsal gerçeğini araştırmasının sınırı olarak kabul eden eserler de istisna kabilindedir.

D. İlmî Toplantı Yayınları

1980 öncesinde nadiren gerçekleşen ilmî toplantı organizasyonları İslâmî ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi fıkıhta da yaygın bir faaliyet kalemi haline dönüşmüştür. Yukarıda temas edildiği üzere, başlangıçta İSAV'ın öncülük ettiği sempozyum organizasyonları, zamanla diğer vakıfların ve İlahiyat fakültelerinin de paylaştığı bir tarz haline gelir. İslâm ilimlerinin akademiye döndüğü yıllarda Hamidullah'la beraber ilgi gören konferans, 1980 sonrasının diyalog ihtiyacını karşılamamaktadır. Atölye (veya çalıştay) kavramının İlahiyat çevrelerinde yaygınlaşması için 2000'li yılları beklemek gerekecektir. 1980'lerde altın çağını yaşayan paneller aslında sınırlı bir kavram veya problemin tartışılması için hayli elverişli faaliyetlerdir. Ancak dönemin ilgileri "İslâm'da kadın", "din ve devlet ilişkileri" ve "Şiilik" gibi, bu toplantı türünün ihata edemeyeceği kadar geniş kategoriler hakkındadır.

Bu dönemden itibaren, her seneye merkezî kavramı fıkıhın mevzuuna dahil olan en az bir sempozyum düşmektedir. Diğer yayınlarda olduğu gibi, ilmî toplantı yayınlarında da revaçtaki konu ekonomi ve özellikle finansman problemleridir.³⁸⁴ Toplantıların mekanı çoğunlukla İstanbul'dur, ancak döne-

382 Malîkî ve Hanbelî mezhebi hakkında araştırma yoktur. Şafîî mezhebine dair 1 yüksek lisans ve 1 doktora tezi vardır. Hanefî mezhebine dair otuz yakın çalışma yapılmış gözüküyorken, şahıs ve eser merkezli çalışmalar ile tercüme ve tahkikler çıkartıldığında geriye kalan çalışma sayısı beşi geçmemektedir. Caferî mezhebi hakkında 3 eser tespit edilmiştir ve bu üç eser de İSAV'ın aşağıda temas edilecek olan Şiilik sempozyumu için hazırlanan tebliğ metinleridir.

383 Klasik veya modern dönem İslâm coğrafyasından bir bölge veya ülkeyi esas alan istisna kabilinden şu çalışmalar gerçekleştirilmiştir: Nasrat, Mohammed Nagip, "Libya Kanunlarına Göre Nikah Akdi", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1988; Muharrem Kılıç, "Endülüs Emevî Devleti'nde Yargı ve İşleyişi (755-1031 M.)", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995; Seyfettin Erşahin, "Rusya Türklerinin Mecelle Hazırlama Girişimleri", *Ahmet Cevdet Paşa: Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1997, s. 361-369; Yaşaroğlu, "Pakistan'da İslâm Ceza Hukukunun Kanunlaştırılması".

384 "Türkiye'de Zekat Potansiyeli", "İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri", "Faizsiz Yeni Bir Banka Modeli", "İktisadi Kalkınma ve İslam", "Özel Finans Kurumları ve Türkiye Uygulaması", "Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları", "İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri", "Para Faiz ve İslam", "I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri", "İslam Ekonomisinde Yönelişler" başlıklı ilmî toplantıların metinleri yayma dönüştürülmüştür.

min sonuna doğru (1996) Konya'da düzenlenen *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*³⁸⁵ bu alandaki birikimi hülasa etmiştir. Organizasyonu destekleyen kuruluştan katılımcılara kadar İslâmcı ve muhafazakar çevrelerin 1980'lerin ortasından itibaren ticaret ve ekonomiye dair endişelerini, yaklaşımlarını, tekliflerini ve tecrübelerini özetleyen eser, özellikle faiz, sigorta ve finans başlıklarında Türkiye'deki fikhî tecrübenin Ortadoğu'dan farklılaşmaya başladığını göstermektedir.

Seferilik üzerinden ulaşım ve yerleşimde modern öncesi standartların anlamını, tesettür ve aile üzerinden modern toplumda Müslüman kadın bireyi tartışan toplantılar dönemin soru işaretlerini gösteren metinler olarak neşredilir.³⁸⁶

1990'ların son yarısında zirvesine ulaşan tarihselcilik tartışmaları,³⁸⁷ Fazlurrahman üzerinden geliştiği için fıkıhın konuşabileceği alan çok sınırlı olmuştur. Tarihselcilik, olabilecek en yanlış noktadan -vahyin tarihselliğinden- başladığından dolayı fıkıh disiplini bu tartışmalarda münfail konumdadır. Tarihselciliği eksen alan toplantı yayınlarında fikhî bakış açısıyla kaleme alınmış metinler bulunmakla beraber, bu metinler fıkıhın mesailini, istihlalarını, klasiklerini tarih içinde konumlandıran bir çabayı temsil etmemektedir.

F. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde Fıkıh

Hazırlık çalışmaları 1983'e kadar uzanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) ilk cildi 1988'de yayınlanır. Birinci versiyonu 2013 yılında tamamlanmış olmasına ve dolayısıyla yirmi beş senelik yayın sürecinin çoğu 2000'li yıllarda gerçekleşmesine rağmen, *DİA* 1980'lere ait bir projedir. Nitekim çeşitli siyasî, bürokratik, mâlî

385 Mehmet Bayyigit (ed.), Konya: Kombad Yayınları, 1997.

386 "İslamda Kılık - Kıyafet ve Örtünme" (1987, 2. bsk), "Seferilik ve Hükümleri" (1997), "Hz. Peygamber ve Aile Hayatı" (1989?), "Sosyal Hayatta Kadın" (1996), "İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi" (1996) başlıklı toplantılar örnek olarak verilebilir (Parantez içi rakamlar toplantı kitabının baskı tarihidir).

387 *I. Kur'an Sempozyumu: Tebliğler, Müzakereler 1-3 Nisan 1994*, nşr. Mehmet Akif Ersin vdğ. Ankara: Bilgi Vakfı, 1994; *1. Kur'an Haftası Sempozyumu: 03-05 Şubat 1995: Kur'an'ın Aydınlanışına Doğru*, nşr. Hüseyin Nazlıyıldırım vdğ., Ankara: Fecr Yayınevi, 1995; *II. Kur'an Haftası: Kur'an Sempozyumu 2-4 Şubat 1996*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996; *2. Kur'an Sempozyumu: Tebliğler, Müzakereler 4-5 Kasım 1995*, nşr. Mehmet Akif Ersin vdğ., Ankara: Bilgi Vakfı, 1996; *III. Kur'an Haftası: Kur'an Sempozyumu 13-19 Ocak 1997*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996; *İslam ve Modernizm: Fazlurrahman Tecrübesi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997; *Sünnetin Dindeki Yeri*, nşr. İsmail Lütfi Çakan, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997; *IV. Kur'an Haftası: Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 1998*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998; Ahmed Ağırakça (ed.), *Kur'an ve Sünnet Sempozyumu: 1-2 Kasım 1997 Bildiriler*, İstanbul: İrfan İlmî Araştırmalar ve İhtisas Vakfı, 1999; *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu Tebliğler ve Müzakereleri*, nşr. Muhammed Abay, İstanbul: Kur'an Araştırmaları Vakfı, Bayrak Yayınları, 2000; Abdülhamit Birışık (ed.), *Kur'an'ı Nasıl Anlamalıyız? Sempozyum Tebliği ve Müzakereleri*, 2. bs., Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı, 2005; Abdülhamit Birışık (ed.), *Kur'an-ı Anlamada Tarihsellik Sorunu: Tebliğler ve Müzakereleri*, 2. bs., Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı, 2005.

ve teknik gerekçelerle birkaç kez kritik değişiklikler yaşayan proje, madde listeleri, telif siparişleri, madde muhteva ve şekil özellikleri, üslubu ve edisyon basamakları açısından ilk cildi teşkil eden çizgilerini büyük ölçüde muhafaza etmiştir.

Adı “İslâm” olan bir ansiklopedi projesi kurmak, en azından madde listesi düzeyinde devrin ilgi ve önceliklerini bir kenara bırakmak anlamına geldiği için, *DİA* Türkiye’de fıkıh ilmine dair daha önce temas edilmemiş, hatta yayınlandıktan sonra bile birçok muhatabının niye üzerinde emek sarfedildiğine anlam veremediği yüzlerce kavram, şahıs, eser ve müesseseden ilk defa bahsetmiştir. Fıkıhta kalem oynatanların adını daha önce duymadıkları, hatta nisbesinin telaffuzundan bile emin olmadıkları şahıslardan, klasik devir eserlerinde sıkça rastlanmasına rağmen anlamı ve önemi üzerinde düşünülmemiş kavramlara kadar, uzun bir süre kimsenin kalem oynatmayacağı konular *DİA* sayesinde Türkçe literatürde kendine yer bulmuştur.

16.200 civarında maddeye sahip *DİA*’da fıkıh alanına tahsis edilen madde sayısı 1750’dir. *DİA*’nın madde siparişlerinde Türkiye’nin İslâm ilimleri -özellikle İlahiyat- camiasını kapsayıcı bir politika gütmesi hedef olarak belirlenmesine rağmen, kısa süre içinde bu hedefin gerçekçi olmadığı anlaşılmıştır. Diğer ilim dallarında olduğu gibi, fıkıhta da birçok madde için ya müellif bulunamamış ya da İSAM dışında hazırlanacak maddelerin redaksiyon ve ek telifi için çok büyük emek ve zaman maliyetinin ortaya çıkacağı fark edilmiştir. Bu sebeple “İbnü’l-Cellâb”dan “Meyyâre”ye, “Kulle”den “Hâdi ile’l-Hak”a, “Fetâvâ’l-Velvelâci”den “Mi’cen”e devrin İslâm ilimleri câmiasının ilgi alanına girmeyen yedi yüze yakın madde, İSAM’da tam zamanlı istihdam edilen az sayıdaki ilim adamı tarafından hazırlanmıştır.³⁸⁸ Mamafih *DİA*’daki fıkıh maddelerine rengini veren müellifler, akademik hayatlarını üniversitede sürdüren başka bir gruptur. “Yüksek İslam’ın ikinci nesli”ne mensup Ali Bardakoğlu, İbrahim Kafi Dönmez ve Mehmet Akif Aydın aynı zamanda hukuk eğitimi görmüş ve Yüksek İslam’ların İlahiyat’a dönüşümünün hemen öncesinde doktoralarını tamamlamışlardır.³⁸⁹ Bu üç ilim adamına Hacı Yunus Apaydın da dahil edilmelidir.³⁹⁰ Altında imzalarının bulunduğu madde sayısı İSAM’da istihdam edilen ilim adamlarına nazaran çok

388 Söz konusu uzmanlar tarafından telif edilen fıkıh maddelerinin sayısı 680’i aşmaktadır. Ahmet Özel 149, Cengiz Kallek 119, Ferhat Koca 84, Salim Öğüt 63, Saffet Köse 60, Şükrü Özen 47, M. Kâmil Yaşaroğlu 45 madde telif etmiş görünmektedir. Müellif hanesinde yurtiçi ve yurtdışındaki üniversitelere mensup akademisyenlerin adları bulunan birçok maddenin de aslında İSAM mensupları tarafından ya yeniden telif edildiği, ya da bambaşka bir içerik ve surete dönüştürüldüğü bilinen, ama *DİA*’nın selâmeti için pek dile getirilmek istenmeyen bir gerçektir.

389 Söz konusu üç ilim adamı Yüksek İslam Enstitüsü’nün kuruluşundan yaklaşık on beş sene sonra mezun olmuş (1974), aynı yıl veya müteakip bir-iki sene içinde hukuk lisansını tamamlamış ve 1981-1982 yıllarında İslam Hukuku doktoru ünvanını almışlardır.

390 Hacı Yunus Apaydın doğum tarihi itibarıyla mezkur üç ilim adamından yaklaşık on sene genç olmakla beraber, akademik kariyer itibarıyla aralarındaki yıl farkı çok daha azdır.

daha az olmasına rağmen,³⁹¹ *DİA*'daki fıkıh maddelerinin söylem, yaklaşım ve içerikleri üzerinde en çok bu dört akademisyen etkili olmuştur. Nitekim fikhî tefekkür (“İctihad”, “Re’y”, “Usul-i Fıkıh” vdğr), fıkıhın İslâm medeniyetindeki yeri (“Din”, “İslâm”), edille-i şeriyye (“Kitab”, “Haber-i Vahid”, “İcma”, “Kıyas”, “İstihsan”, “İstishab”, “Maslahat”, “Örf” vdğr.), hüküm (“Farz”, “Vacib”, “İnikad”, “Butlan”, “Sihhat”, “Fesad”, “Lüzum”, “Mevkuf” vdğr.), şahıs (“Şahıs”, “Kadın”, “Köle”), borçlar (“Borç”, “Deyn”, “Bey”, “İcare”, “Hibe”, “Kefalet”, “Muhayyerlik” vdğr.), yargı (“Şahit”, “İspat”, “Beyyine” vdğr.), ceza (“Haksız Fiil”, “Ceza”, “Had” vdğr.) ve ahkam-ı sultaniyye (“Anayasa”, “Siyaset-i Şer’iyye”, “İmamet” vdğr.) alanlarına dair temel kavramların büyük kısmı bu dört yazardan biri tarafından kaleme alınmıştır.

DİA maddeleri Türkiye’deki, hatta İslâm dünyasındaki, fıkıh çalışmalarının yönelimlerini, ilgi ve boşluklarını büyük ölçüde temsil etmektedir. Ansiklopedide kavram maddeleri kadar şahıs maddeleri bulunmakla beraber,³⁹² biyografik bilgilerin anlam kazanacağı kategoriler, mesela coğrafya esaslı oluşumlar, telif geleneklerine bağlı çevreler, dönemler, modern İslâm dünyasındaki uygulamalar ve birçok önemli klasik eser madde olarak yer almamaktadır.³⁹³

DİA fıkıh maddelerinin, Leiden ve Tahran’da yayınlanan ansiklopedilerin fıkıh maddeleri dışında, bir muadili daha vardır. Kuveyt’te yayınlanan ve modern Ortadoğu’nun fıkıh birikimini önemli ölçüde yansıtan *el-Mevsûatu’l-Fıkhiyye*³⁹⁴ ile mukayese edildiğinde, *DİA* fıkıh maddelerinin farklılığı ve nitelikleri daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bütün eksikliklerine rağmen, *DİA* fıkıh maddeleri İslâm medeniyetindeki her gelenek ve telif çizgisini ihata etmeyi -en azından- hedefler. Umumiyetle apolojetizme başvurmadan, fikhî modern dünya içinde anlamlandırmaya gayret eder ve bunu yaparken -çoğunlukla- hukukla eşitlemez. Tercümeyle ve iktibasa başvurmaz ve bu sebeple *el-Mevsûatu’l-Fıkhiyye* maddelerinin aksine- modern öncesine ait metinlerin muhtevasını küçük dokunuşlarla tekrar etme lüksüne sahip değildir; bu da daha dakik ve sorgulayıcı bir nazarın etkin olmasını sağlamıştır.

G. Karaman’ın Üçüncü Dönemi

Kuruluş çalışmalarında öncü rol oynadığı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), *DİA* projesiyle birleşme sürecindeyken Karaman, artık madde telifiyle uğraşma imkanını ortadan kaldıran yeni bir toplumsal mevki kazanmaya başlamıştır. Bu yüzden Karaman’ın *DİA*’ya katkısı ilk ciltlerle sınırlı kalır. Kaleme aldıkları

391 Adları geçen ilim adamlarının müellif olarak kaydedildiği madde sayısı 188’dir.

392 *DİA*’da fıkıh alanına dahil kabul edilen 813 kavram ve 783 şahıs maddesi bulunmaktadır.

393 Birçok önemli eserin madde başlığı olarak yer almamasında, *DİA*’yı belirli bir hacimde tutma endişesi de rol oynamıştır.

394 *el-Mevsûatü’l-fıkhiyye*, 1-45 c., Kuveyt: Vizaretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1980-2006.

arasında kendi duruşunu yansıttığı “Efgani” ve “Fıkıh” gibi maddelerin sayısı hayli azdır. 1980’lerin son yarısından itibaren Karaman, İslâmcılığın merkezî şahsiyetlerinden, hatta simgelerinden biri olarak temayüz eder; bir yandan laikçi toplum mühendisliğinin değirmenine su taşıyan İlahiyatçılar, diğer yandan yeni siyasî ve ekonomik ilişkilere fikhî karşılık bulmakta aciz kalan cemaat müftileri karşısındaki fetvaları onu İslâmcıların ana kitlesi nazarında en önemli fıkıh otoritesi haline getirmiştir.³⁹⁵ Fıkıh literatürüne katkıları da bu gelişmeye paralel olarak devam etmiştir. Nitekim hacmi giderek büyüyen *İslamın Işığında Günün Meseleleri ve Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar* onlarca baskı yaparken, süreli yayınlarda neşredilmiş yazılarından oluşan birçok eseri ortaya çıkmıştır. Buna mukabil 1980’lerin ilk yarısına kadar kaleme aldığı fıkıh eserlerinin çoğunun sadece tekrar basımları yapılır. Bu çerçevede Karaman’ın *Mukayeseli İslam Hukuku*’nu kısaltarak ders kitabı hacmine yaklaştırdığı *Anahatlarıyla İslam Hukuku*³⁹⁶ uzun yıllar İlahiyat fakültelerinde okutulmuştur.

H. Tercümeleler

1. 1980’lerin İlk Yarısı: Hanefî Klasikleri

1980’lerin ilk yarısındaki mufassal Hanefî eserlerini Türkçeye kazandırma gayretlerinin ilki ve en önemlisi İbn Abidin’in meşhur *Reddu’l-Muhtâr* hâşiyesinin tercümesidir.³⁹⁷ Proje Ahmed Davudoğlu isminin üzerine inşa edilir, onun kısa bir süre sonra vefatı üzerine tercüme Mehmet Savaş ve Mazhar Taşkesenlioğlu (ö. 1989) tarafından sürdürülür.³⁹⁸ Projenin sahibi Duran Kömürcü (ö. 2011) İbn Abidin’in son asır alimi olduğu, dolayısıyla eserinin fetva kaynaklarının “sonuncusu” olduğunu vurgularken,³⁹⁹ İran’ın batısında kalan Hanefî geleneği hakkında isabetli bir tespitte bulunmaktadır. İbn Abidin’in üstünlüğü, özellikle müteahhirîn dönemi metinlerini mukayeseli olarak değerlendirmesinde yatar. Eserin hâşiyeye olması, asıl metni takip zorunluluğundan kurtardığı için, İbn Âbidîn sadece katkıda bulunmak istediği noktalarda değerlendirmelerini kaydetmiştir. Kaynaklarından yaptığı iktibaslar, ifade ve kelime tercihlerini

395 Bkz. Yasin Aktay, “Hayreddin Karaman”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, Yasin Aktay (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 372-373.

396 Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, 1-3 c., İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984-1986.

397 İbn-i Âbidîn [İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımaşkî], *Reddü’l-Muhtar ale’d-Dürri’l-Muhtar*, trc. Ahmed Davudoğlu, Mehmet Savaş, Mazhar Taşkesenlioğlu, 1-17 c., İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982.

398 Üç mütercim de İlahiyat dışında kalmış İslam ilimleri camiasına mensuptur. Ancak medreseyi temsil etmemektedirler.

399 Duran Kömürcü, “Naşirin Önsözü”, İbn-i Âbidîn, *Reddü’l-Muhtar* içinde, c. 1, s. 5. Davudoğlu onun kadar serinkanlı değildir. İbn Abidin’in “bütün mufassal eserlerin bir hülasası mesabesinde” olduğunu vurguladıktan sonra “Bu eser her derde devâdır. Her evde bulunmalı ve mutlaka okunmalıdır” der, bkz. Ahmed Davudoğlu, “Mütercim Önsözü”, İbn-i Âbidîn, *Reddü’l-Muhtar* içinde, c. 1, s. 7, 8.

gösteren kısa aktarımlar ve telmihlerle örülü metni,⁴⁰⁰ hem kaynaklarının kullandığı ıstılahlar ve ifade kalıplarıyla, hem de bu kaynakları değerlendirmek için kendi geliştirdiği ıstılahlar ile inşa edilmiştir.⁴⁰¹ Haliyle sadece 1980'lerin okuyucu kitlesi için değil, fıkıh bilgisi ne kadar derin olursa olsun müteahhirin Hanefî literatürüne aşına olmayanlar için anlaşılması tek kelimeyle imkansız bir eserdir. İbn Abidin Hâşiyesi'ni herhangi bir dile tercüme teşebbüsü, anlamını büyük ölçüde kaybetmiş bir metin çıkartmaktan başka bir şekilde sonuçlanmayacak, mütercimnin bilgisinin derinliği veya üslup kabiliyeti, tercüme okunur kılamayacaktır.⁴⁰² Sonuçta bu projeden geriye kalan en önemli şey, eseri Türkçeye aktaran hocaların İbn Abidin mütercimi sıfatıyla kazandığı takdir olmuştur.

İbn Abidin'in ilk cildinin tercümesinden (1982) bir sene sonra iki Hanefî klasiği neşredilir. *İslam Fıkıhından Tahkikli ve Tahriçli El-Hidaye Tercemesi* metne bağlı kalmayan⁴⁰³ ve -belki de bu sebeple- zaman zaman cümle ve ibareleri atlayan bir çeviridir.⁴⁰⁴ Üstelik metnin eskidiğini düşünen mütercim, okuyucuya yaklaştırmak adına gayri ciddi ifadeler kullanmaktan çekinmez.⁴⁰⁵

*Mülteka Tercümesi Mevkûfat*⁴⁰⁶ fıkıh klasiklerini XX. yüzyıl okuyucusuna sunmadaki problemin Arapça metinlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Midillili Mevkufâtı Mehmed Efendi'nin XVII. yüzyıl Türkçesine aktardığı

400 Mesela: "Muhtar kavle göre gölün ölçümü kirbas arşınıyla yapılır. "Hidâye"de fetvanın buna göre olduğu bildirilmiş; "Dürer", "Zahiriyye", "Hülâsa" ve "Hızâne"de bu tercih edilmiştir. "el-Bahr" sahibi, "Haniyye" ve diğer kitaplarda mesâha arşını ile yapılacağı kaydedildiğini söylemiştir. Mesâha arşını yedi tutam olup her tutamda bir dik parmak vardır (yani beş parmak). "Muhit" ve "Kafi"de her zaman ve mekânın kendi arşını muteber olacağı beyan edilmiştir. "en-Nehr" sahibi "en münasibi de budur" demiştir." İbn-i Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, trc. Ahmed Davudoğlu, c. 1, s. 295.

401 Mesela: "Musannıf diyor ki ilh ..." Yani Minah'ta bu babın sonunda. Musannıfın Minah'taki ibaresinin nassı şöyledir (...) Bunda da düşünmek gerekir." Zahir olan şudur ki, musannıfın bu ikinci "bunda da düşünmek gerekir" sözünden muradı, şarihın henüz yukarıda zikrettiği sözüdür. Sen anla." İbn-i Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, trc. Mazhar Taşkesenlioğlu, c. 16, s. 158.

402 Dil tahlillerine dair bazı pasajların tercüme edilmemesi bu gerekçeye dayanmış olmalıdır.

403 Mütercim metne bağlı kalmayışını, onlarca şerh tarafından işlenen, hatta her bir zamirinin teker teker neye râci olduğunu ele almış birçok şârihe sahip *Hidaye*'nin "ifadesi bir hayli muğlak" olmasına bağlamaktadır. Merginani, Ebu'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr, *İslam Fıkıhından Tahkikli ve Tahriçli El-Hidaye Tercemesi*, trc. Ahmed Meylani, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001 [1. bs., 1983], c. 1, s. 15.

404 Mesela bkz. Merginani, *El-Hidaye Tercemesi*, c. 1 s. 249, 254.

405 Merginânî mukaddimesinde "Sayın okuyucu" diye hitap eder, "meşâyih"dan "fukaha arkadaşlarımız" diye bahseder. Metinde cünün "kafayı oynatmak", tavâf "Kâbe'nin etrafında tur yapmak" şeklinde tercüme edilmiştir, bkz. Merginani, *El-Hidaye Tercemesi*, c. 1, s. 20, 31, 305.

406 İbrahim Halebi, Mehmed Mevkufâtı, *Mülteka Tercümesi Mevkûfat*, sadeleştiren: Ahmed Davudoğlu; yayına hazırlayan: Zülkarneyn Tathılı, Şevket Gürel, İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1983.

Mülteka'l-Ebhur'u sadeleştirenler, dil bahisleri başta olmak üzere çeşitli pasajları hazfetmelerine rağmen,⁴⁰⁷ anlaşılır bir metin ortaya koyamamışlardır.⁴⁰⁸

1984'te ilk ciltleri çıkan *Fetâvâyi Hindîyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı*⁴⁰⁹ İbn Abidin Haşiyesi'ne nisbetle daha kolay bir metnin tercümesidir. Burhanpûri (ö. 1679) başkanlığındaki heyet, iktibas ettiği pasajları birbirlerine bağlayan değerlendirmelere çok az yer verdiği gibi, iktibaslar üzerinde de nisbeten daha az tasarrufta bulunmuşlardır. Buna rağmen eserin rahatlıkla aktarılması mümkün olan iktibas ve tercih üslubu tercümede kaybedilmiştir.⁴¹⁰ Hanefî fıkıh tarihine aşina olmadıkları anlaşılabilir mütercimler⁴¹¹ klasik metni tahrif pahasına güncelleme gayretkeşliğinden kurtulamazlar.⁴¹² Aynı vehamet bir sene sonra yayınlanan Babadâği'nin *Halebî Sağîr* tercümesi üzerine yapılan sadeleştirme çalışmasında da görülmektedir.⁴¹³

2. 1980'lerin Son Yarısı: Kaynaklara Dönüş

Modern İslâm düşüncesi tercümelemleri, kaynaklara dönüş fikrinin İslâmcı çevrelerde daha kolay hatırlanmasına yardımcı olmuştur. Meşrutiyet günlerinden beri İslâmci söylemin unsuru olan bu fikrin 1960'lardan itibaren yeniden tartışılması, kısa sürede modern dönem öncesi kökenlerini ve argümanlarını gündeme getirmiştir. 1980'lerin özellikle son yarısında peşpeşe yayınlanan İbn Teymiyye tercümelemleri bu gündemin ertelenmiş sonucudur. Dönemin Türkiye'sinde seleflik henüz düşünce ve hareket olarak bağımsız varlığından söz edilemeyecek kadar sınırlı düzeydedir.

407 İştikaka dair bilgilerle "bazı lüzumsuz kâideler ve fıkıhla alâkası olmayan izâhât"ın çikartıldığına dair bkz. Ahmed Davudoğlu, "Önsöz", *Mülteka Tercümesi Mevkûfat*, c. 1, s. 5.

408 Meselâ: "Selâm; selâm verme ma'nasına olduğu gibi, talâk da, boşama ma'nasına isimdir." Mevkufâtı, *Mülteka Tercümesi Mevkûfat*, c. 1, s. 525 ("Selâm" kelimesi gibi "Talâk" kelimesinin de, bu kelimelerin tefîl babına dönüştürülmüş hallerindeki anlamları taşıdığı hakkında) yahut "Ma'nâdan bir nev'î ile sâbit olmasının delili" (Edille-i şeriyeden bir metoda veya elfâz bahislerinden bir kurala dayalı ispat hakkında) bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 256. Keza, "süftece"nin hazfedilerek anlamının verilmesine mukabil, "cursun"un aynen bırakılması hakkında bkz. *a.g.e.*, c. 2, s. 94, 472.

409 [Burhanpûri vdğ.], *Fetâvâyi Hindîyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı*, trc. Mustafa Efe, nşr. İsmail Karakaya, Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., ts.

410 Meselâ eserde bir paragrafı aynen iktibas ile üzerinde tasarrufta bulunarak iktibası tefrik için kullanılan ifade kalıpları ve müfta bih olan ile olmayanı belirleyen üslup tercümede -karşılığı kolayca bulunabileceği halde- gösterilmemiştir.

411 İtâbiyye (: Attâbiyye), Şemnî (: Şumunnî), Bekâlî (: Bakkâlî) gibi yazılışların dizgi hatası olmadığı aşikardır. Bkz. [Burhanpûri vdğ.], *Fetâvâyi Hindîyye*, c. 1, s. 216, 243, 350. "es-Siyir Fimâ" ise es-Sayrafi olmalıdır, bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 568.

412 Pek çok metinde ihramdan çıkarken tıraş olma bahsinde karşılaşılan "nevra/nûra" kelimesinin "tırâş makinası" olarak tercüme edilmesi hakkında bkz. [Burhanpûri vdğ.], *Fetâvâyi Hindîyye*, c. 2, s. 137.

413 [Halebî, İbrâhim b. Muhammed], *Halebî-i Sağîr: Babadâği Tercümesi*, sadeleştiren: İsmail Karakaya, 2. bs., Ankara: Akçağ Basım, 1985. Meselâ, vaktin oluşmadığı yerde namaz meselesinde Halebî'nin ifadelerinin ardından "Nimet-i İslâm'da" diye devam eden pasaj için bkz. *a.g.e.*, s. 179-180.

Nakşî çevrelerin bile söylem düzeyinde benimsediği kaynaklara dönüş ideali dışında, ne devrin fıkıh anlayışına, ne Hanefî klasiklerinin peşpeşe yayınlanmasına karşı, aşağıdaki tercümeleri besleyecek derecede toplumsal tabanı olan bir tepkiden söz edilemez.⁴¹⁴

1985'te İbn Teymiyye'nin *Ref'ul-Melâm*'ı⁴¹⁵ ve *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*'si⁴¹⁶ yeniden tercüme edilir. *Mecmûu'l-Fetâvâ* bir sene sonra (1986) *İbn Teymiyye Külliyyatı* adıyla yayınlanmaya başlar,⁴¹⁷ ancak fıkıh ciltlerine gelmeden projeye son verilir. İbn Teymiyye ilgisi, Ebu Zehra'nın bu isimdeki biyografik eserinin ardarda yayınlanan iki farklı tercümesinde yansımaları bulur.⁴¹⁸ Bu tercümelerin ilki ile aynı yıl (1987) yayınlanan *İyiliği Emretmek Kötülüğünden Alıkoymak*'ın⁴¹⁹ metnini içeren daha geniş bir tercüme, iki sene sonra *Hisbe* adıyla çıkar.⁴²⁰ o

Fıkıh'ı-hadis olarak nitelenebilecek eserler de aynı süreçte neşredilir. İlk nesil İhvanu'l-Müslimîn önderlerinden Seyyid Sâbık'ın (ö. 2000) büyük ölçüde *Neylu'l-Evtâr*'a dayanan *Fıkıh'ı's-Sünne*'si, *İbn Teymiyye Külliyyatı*'nın ilk cildiyle aynı sene yayınlanır.⁴²¹ Sonraki yıl Bûtî'nin fıkıh'ı's-sünnelere alternatif olarak kaleme aldığı, mütercimlerinin de bu amaçla tercüme ettiği ve fakat söz konusu

414 Bu tercümelerin çoğu selefi hareketlerle ilgisi olmayan kişiler tarafından yayınlanmıştır. Hatta bazıları tercümelerinin İslâm ilimleri ve medeniyetine sırtını dönmek olarak algılanmaması gerektiğini sunuş yazılarında vurgulamak gereği hisseder. Mesela bkz. "Sunuş", *Fıkıh'ı's-Sünne: Ayet ve Hadislerle İslam İlmihali ve İslam Hukuku*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1986 s. XIV; [Ahmet Küçükkağaç], "Sunuş", *Hadislerle İbadet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 14.

415 İmam İbn Teymiyye [Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim], *İçtihad Nedir Müçtehid Kimdir?*, trc. M. Nuri Yılmaz, [İstanbul]: İhya Yayınları, 1985. Mütercim "Bişr'el-Müraysi" ve "ed' Drami"den bahsetmektedir, bkz. *a.g.e.*, s. 45. *Ref'ul-Melâm* daha önce Karaman'ın *İslam Hukukunda Mezhepler* başlıklı edisyonunda tercüme edilmiştir.

416 İbn Teymiyye, *Siyaset: es-Siyasetü's-Şer'iyye*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985. Eser daha önce *İslam'da İdare Edenler ve Edilenler* adıyla yayınlanmıştır, bkz. Ahmed İbn-i Abdu'l-Halim-i Harrani [İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim], *İslam'da İdare Edenler ve Edilenler*, trc. Kemal Solak, İstanbul: Şelale Yayınları, 1974.

417 İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 1-8 c., Edip Gönenç (ed.), İstanbul: Tevhid Yayınları, 1986.

418 Muhammed Ebu Zehre, *Şeyhülislam Ahmed İbn Teymiyye: Hayatı, Görüşleri, Fıkıhtaki Yeri, Usulü*, trc. Osman Keskiöğlü, İstanbul: Hilal Yayınları, 1987; Muhammed Ebu Zehre, *İmam İbn-i Teymiyye: Hayatı, Fikirleri, Eserleri, Çağı ve Fıkıhı*, trc. Nusrettin Bolelli, Vecdi Akyüz, Adil Bebek, Mehmet Erdoğan, Veli Kayhan, İstanbul: İslamoğlu Yayınları, 1988.

419 İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *İyiliği Emretmek Kötülüğünden Alıkoymak*, trc. Cemaleddin Sancar, İstanbul: [Bayrak Matbaacılık], 1987.

420 İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe: İyiliği Emretmek Kötülüğünden Alıkoymak*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

421 Seyyid Sabık, *Fıkıh'ı's-Sünne: Ayet ve Hadislerle İslam İlmihali ve İslam Hukuku*, trc. Tayyar Tekin, Ahmet Sarıoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 1986. Mütercimler eserdeki Hanefî mezhebine muhalif hükümlere işaret etme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Mesela bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 49, 146, 163.

literatürle aynı kapıya çıkan eseri *Fıkhu's-Sire*'nin ilk çevirisi yayınlanır.⁴²² Bir sene sonra üç yayınevının rekabet halinde hazırladıkları *Zâdu'l-Meâd* tercümeleri başlar.⁴²³ İbn Teymiyye'nin metinleri gerek orijinal diliyle, gerek tercümesiyle kaynaklara dönüş tartışması çerçevesinde kitlelere sunmak için yeterli tasnif ve kompozisyona sahip değildir. İbn Kayyim'in eserinin, en azından İbn Abidin'in veya *Hidaye*'nin karşısına çıkartılabilecek bir muhteva ve tasnifi vardır.

Zâdu'l-Meâd neşri devam ederken yayınına başlanan Said Havvâ'nın (ö. 1989) *el-Esas fi's-Sünne* adlı hacimli çalışması bölümler halinde farklı yayınevleri tarafından neşredilir.⁴²⁴ Eserin *Hadislerle İbadet Ansiklopedisi* başlığıyla tercüme edilen ibadât kısmında Havvâ, Şam diyarında daha ziyade Elbânî-Bütî ihtilafı olarak tezahür eden tartışmayı, ahkâm hadisleri ile fıkıh mezheplerinin ahkâmını bir arada sunarak aşmaya gayret etmiştir. Ancak bu, birbirinden farklı usûl, isnâd ve tarih anlayışlarının ürünlerini uzlaştırma çabası anlamına gelmektedir. Havvâ'nın çalışması ulaşılması imkansız bir hedefe sahiptir ve kısmen bu sebepten, kısmen yazarın eserine istediği kadar emek verememesinden dolayı yayınlandığında ses getiren bir eser olmamıştır.

3. Modern İslâm Hukukundan: Zuhaylî ve Zerkâ

Havvâ'nın en çok yararlandığı eser, Vehbe ez-Zuhaylî'nin (ö. 2015) *el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletuhu* adlı çalışmasıdır. Türkçeye Havvâ tercümeleriyle neredeyse eşzamanlı kazandırılan Zuhaylî'nin bu eseri, Emin Saraç'ın takriziyle yayınlanır.⁴²⁵ Benzeri projelere nisbetle daha titiz bir edisyonun ürünü olduğu anlaşılan tercüme, daha sonra günlük bir gazete tarafından kupon karşılığında ücretsiz dağıtıldığı için, dönemin en yaygın fıkıh tercümesi olur.

Zuhaylî modern İslâm hukuku inşa etmek için teorik zemin üreten eserler ile akademik standartlara göre klasik fıkıh bablarını tasvir eden monografileri özetleyerek bir araya toplamaya çalışmıştır. Hızlı metin üretmesini sağlayan bu çalışma tarzı, eklektik bir tasnif ve üslupla birleşince, ortaya ibadât ile başlayıp, medenî hukukun temel kavramlarına dair teorilerle devam eden, kamu hukukuna tahsis ettiği kısımda ukûbât ve muhâsamât bablarının yanı sıra ahkâm-ı sultaniye alanına dair modern literatürü de özetleyen bir eser ortaya çıkar. Modern dönemde işlevsiz kaldığını düşündüğü babları ve meseleleri çıkartan Zuhaylî'nin bölüm içi planları da, analitik

422 M. Said Ramazan el-Buti, *Fıkhu's-Sire: Peygamberimiz (SAV)in Uygulamasıyla İslam*, trc. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.

423 İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Zadü'l-Mead Resulullah'ın (s.a.v) Yolu*, trc. Şükrü Özen vd., İstanbul: İklim Yayınları, 1988; a.mlf., *Zadu'l-Mead: Rahmet Peygamberi ve Devleti*, trc. Muzaffer Can, İstanbul: Cantaş Yayınları, 1989; a.mlf., *Zadü'l-Mead: Rasulü Allah'ın Yaşadığı İslam*, trc. İbrahim Türklü vd., İstanbul: Pınar Yayınları, 1989.

424 Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsir*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1989; a.mlf., *el-Esas fi's-Sünne: Siyretün Nebeviyye*, Ziya Eryılmaz (ed.), trc. Abdurrahim Ali Ural vd., İstanbul: Aksa Yayın Pazarlama, 1991; a.mlf., *Hadislerle İbadet Ansiklopedisi: el-Esas fi's-Sünne*, trc. M.Hamdî Varol, Orhan Aktepe vd., İstanbul: Aksa Yayın Pazarlama, 1994.

425 Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 1-10 c., trc. Ahmet Efe vd., İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

tutarlıktan ziyade, çağdaş çalışmalardan elde ettiği bileşikleri temsil eder. Bölümlerin alt başlıklarında mezheplerin hükümleri mukayese edilmeden, çoğunlukla ayrı ayrı ele alınır. Bu açıdan Zuhaylî'nin eseri, Bilmen'in *Hukuk-ı İslâmiyye*'sinden daha yüksek bir tahlil çabasını temsil etmemektedir.

Zerkâ'nın "Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku" başlığıyla tercüme edilen *el-Fikhu'l-İslâmî fi Sevbihî'l-Cedîd*⁴²⁶ tercüme hatalarıyla hatırlanan bir çalışmadır. İlk bakışta metne sadakat uğruna manayı feda eden bir üslubun ürünü gibi gözükse de, aslında eseri ve eserin ele aldığı birçok meseleyi anlamamaktan kaynaklanan hatalarla meşbudur. Mütercim, hukukçu olmasına rağmen, ne Zerkâ'nın kavramları ile Türk hukuku arasında nasıl bir tekabüliyet kurulması gerektiği, ne de Türkçe İslâm hukuku çalışmalarında ne tür bir vokabüler geliştiği sorularını cevaplamak için gayret göstermediği açıktır.⁴²⁷ Zerkâ'nın Dımaşk Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesiye ders kitabı olarak kaleme aldığı eser, modern Arap devletlerinde İslâm hukuku inşa tecrübelerinin en önemli ürünlerindedir. *Mecelle*'nin merkezde olduğu bir hukuk kültürü içinde yetişmiş Zerkâ'nın metnini Osmanlı hukuk metinlerinden de yararlanarak tercüme edecek ehil bir kalem, Türkçe fıkıh literatürüne çok önemli bir katkı yapmış olurdu.

4. 1990'ların İlk Yarısı: Karaman'ın Müfredatı

1990'ların ilk yarısı Karaman'ın gündeme getirdiği metinlerin birbiri ardına yayınlanmasına şahit olur. Karaman'ın özellikle 1980'lerden itibaren eserlerinde, konuşmalarında ve derslerinde bazı fıkıh usulü metinlerini öne çıkarttığı görülmektedir. Bu kitapların bir kısmı makâsîd düşüncesinin en önemli metinleriyken, diğer kısmı mezhep eksenli meselelerde fakihe daha geniş serbestiyet tanıyacak görüşleri ihtiva eden eserlerdir. Artık İslâmcı çevrelerin başlıca otoritelerinden biri haline gelen Karaman'ın makâsîd düşüncesine katkıları açısından önemini vurguladığı metinler bu dönemde tercüme edilmeye başlar. Fıkıhın makâsîdu's-şerîa boyutu, ilk döneminden itibaren İslâmcı düşüncenin esaslı bir temasıdır. Modernitenin ürettiği meselelerin karşısına, mezhepleri literalist tarzda şerh ederek çıkamayacaklarını fark eden İslâmcı simalar makâsîd fikrini dile getiren klasikleri XX. asır daha başlamadan gündemlerine almışlardır.

Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1973) *İslam Hukuk Felsefesi: Gaye Problemi*⁴²⁸ adlı eseri bu çizginin ilk adımı sayılır. Karaman'ın ilk doktora öğrencileri tarafından tercüme edilen kitap, müellifin edebî yönü, özellikle kelime tercihleri göz önünde bulundurulup, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*'i dikkatle incelenmek suretiyle yeniden tercüme

426 Mustafa Ahmed Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, trc. Servet Armağan, 1-3 c., İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.

427 Mesela "vaz'î" kavramının "laik" olarak tercüme edilmesi hakkında bkz. Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla*, c. 2, s. 840 vd.

428 M. Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi: Gaye Problemi*, trc. Mehmet Erdogan, Vecdi Akyüz, İstanbul: İklim Yayınları, 1988.

edilmeyi hak etmektedir. İbn Âşûr'un eserinin ardından, Abduh'un okunmasını tavsiye ettiği, Musa Carullah'ın yeniden neşrettiği, Seyyid Bey'in övgüyle bahsettiği *el-Muvâfakât* tercüme edilir.⁴²⁹ Abduh'un yakın talebelerinden Abdullah Dirâz'ın (ö. 1932) hazırladığı neşri esas alan tercüme, Carullah'ın kendi neşri için kaleme aldığı mukaddimeyle beraber yayınlanır. Şâtübî tercümesi, fıkıh usulü klasiklerini günümüze aktarmak için Arapça ve fıkıh bilmenin yeterli olmadığını, esere klasik vasfı kazandıran farklılıkları, eserin ve muhtevasının sibâkını ve müellifin ifade tercihlerini yakından tanımak gerektiğini göstermektedir.⁴³⁰ Dört sene sonra yayınlanan *Huccetullâhi'l-Bâliğa* tercümesi de⁴³¹ aynı gerçeği işaretle, ne kadar başarılı olursa olsun klasik tercümelerinin İslâm ilimlerin günümüzde anlaşılması yönündeki katkısının çok sınırlı kalacağına delalet eder. Seyyid Sâbık'ın "Takdim"iyle⁴³² yayınlanan tercümede, klasik metin üzerinden günümüze temas etme alışkanlığının yansımaları görülür.⁴³³ Aynı yıl yayınlanan *el-Mustasfâ* tercümesinde⁴³⁴ ise, metnin karşılığını verememe endişesi, mütercimi ıstılahların ötesinde, fıkıh usulünün kendine has bir dile sahip olmasını temin eden yarı terimleşmiş kelimeleri ve ifade kalıplarını da bir ölçüde korumaya sevk etmiştir.

Karaman'ın her biri için takriz kaleme aldığı yukarıdaki dört tercümeyi bu dönemde takip eden başka çalışma olmaz. Fıkıh usulüne aşına okuyucunun bile anlamakta zorlandığı ve daha önemlisi, şöhretini duyduğu bu metinlerin niye bu kadar kritik olduğunun ve kendisine ne söylediğinin cevabını bulamadığı tercüme-lerden sonra İslâmcı kitleye hitap eden büyük yayınevlerinin benzer eserlere dair ilgisi zayıflar.⁴³⁵

429 Şatıbi, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati, *el-Muvafakat: İslami İlimler Metodolojisi*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

430 Klasik metinlerdeki bazı kelimelerin günümüz Türkçesinde kullanılıyor olması, mütercimleri bu gibi kelimelere dokunmadan bırakma noktasında cesaretlendirmektedir. Halbuki Türkçede bu kelimelerin neredeyse tamamı bir şekilde anlam değişikliğine uğramıştır. *el-Muvâfakât* tercümesinde bu tercüme alışkanlığının örnekleri görülmektedir. Şâtübî'nin kullandığı "haz", "mahal", "meşakkat", "iltifat" kelimelerine tercümede dokunulmaması hakkında mesela bkz. Şatıbi, *el-Muvafakat*, c. 1, s. 138, 189, 248, 336.

431 Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994. Eserin tercümesine daha önce birkaç kez teşebbüs edilmiştir. 1971 tarihli çeviri için bkz. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullahi'l-baliga : Allah'ın Apaçık delilleri*, trc. Ali Genceli, Ramazan Nazlı, İstanbul: Hilal Yayınları, 1971.

432 Seyyid Sâbık, "Takdim", *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, c. 1, s. xvii-xlviii.

433 Mesela bkz. Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, c. 1, s. 155. Mütercimin dipnotlarda şahsî pastoral tecrübelerini bile dile getirmekten çekinmeyen bir tarzı vardır. Çarpıcı bir örnek için bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 305.

434 Gazzali, Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, trc. Yunus Apaydın, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

435 Makasid fikhına yönelik çalışmalarıyla tanınan Taha Cabir Alvani'nin (ö. 2016) özet fıkıh usulü de bu dönemde tercüme edilmiştir. Taha Câbir Alvâni, *Fıkıh Usulü: İslam Fikhını Araştırma ve Kavrama Yöntemi*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Koba Yayınları, 1992.

Karaman'ın mezhep birikimini nasslar ışığında yeniden değerlendirmek ve buna bağlı olarak mezhep sınırlarını tartışmakla irtibatlı olarak gündeme getirdiği eserler ise, yukarıdaki klasikler kadar tercüme imkanı bulamaz. *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* başlığını taşıyan tercüme edisyon bir istisna olarak kaydedilmelidir.⁴³⁶

Şabân'ın *İslâm Hukuk İlminin Esasları* adıyla tercüme edilen fıkıh usulü⁴³⁷ İlahiyatların ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzere 1990'da yayınlanır.⁴³⁸ Bu amaca yönelik olarak sadece ıstılahlar değil, tanımlar, dil bahislerine dair örnekler, delil olarak serdedilen ayet ve hadisler tercüme edilmeden aktarılmıştır. Titiz bir tercüme ürünü olan eser, fıkıh usulünün nasıl Türkçeleştirileceği konusunda model haline gelir. 1970'lerin fıkıh usulü tercümelerine nisbetle çok daha uygun içeriği ve mütercimın Türkçe ifadelendirmedeki hassasiyeti, eserin İlahiyatlarda çeyrek asırdan fazla bir süre ders kitabı olarak kullanılmasının ardında yatan başlıca sebeplerdir.

I. İki İlmihal

Akyüz dört mezhebin birikimini yansıtmaya çalıştığı *Mukayeseli İbadetler İlmihali*⁴³⁹ adlı eserinde her malumatı olabildiğince maddeleştirerek kaydetmektedir. Her bir önermeyi, hiyerarşik listeler içinde ayrı bir birim olarak sunmayı hedeflemesi, eseri tablo ve şemalarla dolu, alışlageldik ilmihal metninden farklı bir görünüme büründürmüştür. Eser hukuk sistematığına göre ibadetleri işlemeyi hedeflemiştir. Sanki hukukî işleme, özellikle akitlere dair Türkçe bir hukuk eserinin içindekiler bölümündeki bir işlemin adı silinmiş ve yerine ibadetler yerleştirilmiştir.⁴⁴⁰ Sonunda bin sekiz yüz küsür sayfalık dev bir hacim ortaya çıkar. Eser, bir ferî meseleye dört mezhep literatürünü yansıtmak ve her bir ayrıntıya dair mezhepleri temsil ettiği farzedilen bilgiyi mukayese edilmeye hazır hale dönüştürmek için metodoloji geliştirmenin zaruri olduğunu gösterir.

436 Şükrü Özen (ed.), *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması: Şah Velîyyullah Dehlevî, Süyutî, Nablusî, Şeyh Davud, Siddık Hasan Han*, trc. Şükrü Özen, 2. bs., İstanbul: Pınar Yayınları, 1987.

437 Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları: Usulü'l-Fıkh*, trc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990.

438 Mütercim fıkıh usulü kavramı hakkında, metodoloji ve felsefe kelimelerinin isabetsizliğine karşılık "hukuk ilminin esasları" nı tercih eder.

439 Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali: İslam Fıkıhında İbadetler*, 1-4 c., İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

440 İbadetleri hukukî işlemler olarak tasnif teşebbüsü "Namaz Hukukunun Sistem İçindeki Yeri", "Namaz Hukukunun Diğer Hukuk Dallarıyla İlgisi" ve "Namazın Tarafları" gibi başlıklarda gözlenebilir. Hele "Namazın Alacaklısı" başlığı bu teşebbüsün en ilginç örneği olmalıdır. Bkz. Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, c. 1, s. 81, 82, 101.

Türkiye Diyanet Vakfı'nın hazırlattığı *İlmihal*⁴⁴¹ Akyüz'ün çalışmasının karşı kutbunu temsil eder. Fıkha ait bölümlerde Bardakoğlu ve Apaydın'ın katkılarının ağırlıkta olduğu eser, hükümlerin ardındaki hikmet, gaye ve akli öne çıkartırken, bazı şekli kayıtları ve herkesin karşılaşmayacağı meseleler hakkındaki ayrıntıları azaltmayı hedeflemiştir. Şekli kayıtlar, burada, ibadetlerin sahih olarak, sünnete ve ihtiyata uygun ifası için fakihlerin getirdiği standartlar içinde, tarihî unsurlar gözetilerek teşkil edilmiş olanlarını ifade etmektedir. Eser, on zirâ' karelik havz-ı kebir, dirhem miktarı galiz necaset gibi unsurlara dayanarak üretilen hükümler listesi yerine, söz konusu unsurların işlevini ve dayanaklarını ifade etmeyi hedeflemektedir; ancak bu hedefine uygun düzenlemeleri her başlık altında aynı derecede gerçekleştirdiğini söylemek zordur.⁴⁴² Zira tabiatı gereği Müslüman bireyin şahsî inisiyatifine bırakılması mümkün olmayan başlık ve meselelerde ya eski standartlara dayalı hükümler bâki kalacak ya da eşya, insan ve toplum hakkında yeniden sayısız tanımlar yapılması gerekecektir. Fakir, borçlu, uzak, güvenli, fâhiş, yesîr, şehir, menfaat ....ilh. fikhî hükmün dayandığı nitelik ve gerçekliklerin yeniden tanımlanması için, ilmi araştırmalar kadar, hatta onlardan önce, toplumların İslâmî olanı uygulama cehdi sonucunda gelişecek ortak telakkilere ihtiyaç vardır. Hanefî ilmihallerindeki iç tasnifi, tarif ve telakkileri büyük ölçüde muhafaza eden eser, çeşitli İlahiyatlarda yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu tercihin ardında, klasik ilmihal kitaplarındaki hükmün, ifadenin veya yaklaşımın gerekçesini ve “makuliyetini” dile getirmek için sınıfa sürekli apolojetik izahlar yapmak zorunda kalan hocaların bunalımı yatmaktadır.

J. Hukuk Fakültesinde Fıkıh

1982'den itibaren yeni Hukuk fakültelerinde Türk Hukuk Tarihi anabilim dallarının muhafazakarlık, milliyetçilik veya İslâmcılığın farklı tonlarını benimsemiş kadrolarla kurulması ve daha sonra lisans programlarındaki seçmeli derslerden biri olarak İslâm hukukunun getirilmesi, fıkıh araştırmaları için -İlahiyat dışında- yeni bir kapıyı aralamıştır. Bu tarihten sonra Türk hukuk tarihinin gelişim çizgisi Marmara Hukuk Tarihi'nin kurucu hocası olan Aydın'ın eserleri üzerinden takip edilebilir. Aydın'ın 1985'te yayınlanan *İslâm Osmanlı Aile Hukuku* eserinde Osmanlı klasik dönemine tahsis edilmiş kısım “İslâm” ve modernleşme dönemi arasına sıkışmış, hayli dar bir bölümdür.⁴⁴³ Çünkü

441 Ali Bardakoğlu, H. Yunus Apaydın vdğ., *İlmihal*, 1-2 c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.

442 Mesela “kuyular” bahsindeki kuyudaki hayvan leşinin hacmine bağlı olarak boşaltılması gereken kova sayıları listesine yer verilmemiş, bu uygulamanın hangi prensip ve hükümlerden kaynaklandığı anlatılmamıştır. Bkz. Bardakoğlu, Apaydın vdğ., *İlmihal*, c. 1, s. 192-193. Buna karşılık, “necaset” bahsinde Hanefî mezhebinin galiz-hafif ayrımı işlenir ve galiz necasetin dirhem miktarının günümüzde kaç grama tekabül ettiğine temas edilir. Bkz. Bardakoğlu, Apaydın vdğ., *İlmihal*, c. 1, s. 191.

443 Mehmed Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1985, s. 83-124.

bölümün alt başlıkları hakkında Osmanlı'ya has, ama meşhur fıkıh klasiklerinde yer almayan malumat yetersizdir. Mamafih bu sınırlı hacim, Türk hukuk tarihi alanının sınırlarını çizmek ve fıkıhla arasındaki farkı gösterebilmek için önemli bir adımdır. Aydın bu bölümde nikah akdine getirilen ilave şekil şartları veya bazı tefrik türleri gibi, fıkıh kitaplarında yer almayan ancak fıkıh mesaili üzerine inşa edilmiş uygulama örnekleriyle ilgilenir. Aynı eseri geliştirerek otuz sene sonra yayınladığında,⁴⁴⁴ fikhî çerçeveyi sunan ilk bölüm kalkmış, buna bağlı olarak başlıktaki “İslâm” kelimesi hafzedilmiş ve klasik Osmanlı dönemi, eserin yarısına ulaşan bir hacme sahip olmuştur. Bu bölümde münâkehât bablarına dair verilen bilgiler hayli azalmış ve ağırlıklı atıf kaynağı şeriye sicilleri olmuştur. Aydın'ın 1995'te yayınlanan ve birçok baskı yapan *Türk Hukuk Tarihi*'nde yer verdiği İslâm ve Osmanlı hukuku bölümlerinde de benzer bir gelişme sürecini takip etmek mümkündür.⁴⁴⁵

1986'dan itibaren tarih yazımı açısından kritik hatalarla dolu birçok eser üreten⁴⁴⁶ Akgündüz'ün hukuk tarihi anlayışının altında fıkıh eserindeki bilgi ile tarihî vakıa arasında ayniyet olması gerektiğine dair bir ön kabul yatmaktadır. Üçok-Mumcu çizgisini her fırsatta yanlışlama gayretinin görüldüğü *Türk-İslam Hukuk Tarihi*'nde Karahanlılardan Tanzimat'a kadar “resmi mezhep” olan Hanefî mezhebine ait fıkıh eserlerine “en az tedvin edilmiş kanunlar kadar itibar” edildiği, bazı istisnalar dışında özel hukuk alanında Hanefî fıkının “aynen” uygulandığı, kamu hukukunda ise fıkıhta belirlenmiş prensiplere bağlı kalındığı vurgulanır.⁴⁴⁷ Fıkıh kitabında yer almayan her bir mer'î kural veya uygulama hakkında Akgündüz'ün elindeki tek açıklama fıkın ululeme bıraktığı boşluğun dönemin ricali tarafından doldurulduğudur.

Presentist bakış açısıyla, hızlıca kaleme alınmış derlemelerinin ilki olan *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*'nda⁴⁴⁸ modern hukukun ana başlıklarına göre tasnif ettiği çeşitli mevzuat metinlerini bir araya getiren Akgündüz, katı bir seçme kıstası uygulamadan aldığı metinlerle eserinin hacmini birkaç kat artırırken, mezkur yaklaşımından vazgeçmediğini gösteren açıklamalara yer verir.⁴⁴⁹

444 M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

445 Krş. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk tarihi*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1995; 13. bsk, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2015.

446 Bkz. Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı: Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Ankara: Hitabevi, 2014, s. 201-202, 217-220.

447 Ahmet Akgündüz, Halil Cin, *Türk-İslam Hukuk Tarihi: Kamu Hukuku*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1990, c. 1, s. 101-102.

448 Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1986.

449 “[Ş]er'i şerifin % 85 yahut 80”, ululeme havale edilen kısmın % 15-20 olduğu hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Kamu Hukuku (Anayasa - İdare - Ceza - Usul - Vergi - Devletler Umumi)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011, c. 1, s. 6.; a.mlf., *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Özel Hukuk*, 1-2 c., İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

1960'lardan itibaren İslâm hukukuna dair eserler kaleme alan Hatemi,⁴⁵⁰ İstanbul Hukuk'ta seçmeli İslâm hukuku derslerinin uzun uğraşlar sonunda -1993'te- ders programına eklenmesi üzerine *İslam Hukuku Dersleri*'ni⁴⁵¹ hazırlar. Eser ilk bakışta fıkıh usulünden tüzel kişiliğe, hilafetten nikaha kadar kısaca değindiği başlıklarda Caferi mezhebiyle -hatta bazı yerlerde İran kanunlarıyla-Sünnî fikhını mukayese eden bir çalışma gibi gözükse de, gerçekte yazarın fikhî ve tarihî hatalarla dolu, indî yorumlarını içermektedir.

Akademik mesaisinde İslâm hukukuna yer veren hukukçulardan biri olan Armağan'ın bu alandaki ilk telif çalışması muhtemelen *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*'dir.⁴⁵² Armağan'ın bu eserdeki hedefi, 1982 Anayasası'nın anayasal hak ve hürriyetlere getirdiği anlayışın İslâm hukuku tarafından benimsendiğini ispatlamaktır.⁴⁵³ Anayasadaki kooperatifçiliği geliştirmekten toplanti ve gösteri yürüyüşü hakkına kadar her başlığın izini İslâm hukukunda arayan bu çalışma, yazarın iddiasına göre Diyanet İşleri tarafından talep edilmiştir.⁴⁵⁴

VI. 1999: Usûle Teveccüh

A. "Medeniyet"i Hatırlamak

1980'lerin ilk yıllarından itibaren başlayan dönemin fârik alametleri 2000'li yıllara yaklaştıkça kaybolmaya başlar. Aşağıda temas edilecek bazı çizgileri devam etse de, 2000'li yılların arifesinde bu dönemin son bulduğunu söylemek isabetli olacaktır. Fıkıh literatürünün yeni bir eşikte olduğunu haber veren ilk kritik gelişme "28 Şubat Süreci" olarak adlandırılan siyasi ve bürokratik karar ve uygulamalardır.⁴⁵⁵ İslamcılığın kitlesel hale dönüşen tezahürlerini eski Kemalist

450 1968 yılında "İslam Hukuku ile Mukayeseli Olarak Vakıf Kurma İşleri" konulu teziyle doktor unvanını alan Hatemi, 1970'lerin başında dönemin İslamcı tercümelelerinden yararlanarak "olması gereken İslâm devleti"nin yapısını araştırır. Hüseyin Hatemi, *İslam Hukuku'nda Devlet Yapısı*, İstanbul: Hareket Yayınları, 1970, s. 74.

451 Hüseyin Hatemi, *İslam Hukuku Dersleri*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994.

452 Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

453 Armağan'ın İslâm hukuku adına kaleme aldığı satırlar tam da 12 Eylül rejiminin arzuladığı cümlelerdir. Armağan İslâm hukukunda devletleştirilmenin caiz, ama devletin bütün sanayi ve ticarî tesislere el koymasının caiz olmadığını, grev hakkının bulunmadığını, şura amaçlı parlamento kurmanın gerekli, ama siyasi parti kurmanın zorunlu olmadığını belirtir. Bkz. Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s. 177, 179, 185, 211, 213.

454 Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s. 8. Armağan'ın 12 Eylül Anayasasına kabul oyu vermeleri için Risale-i Nur cemaatini ikna süreci ile söz konusu eserin telifi hususunda Diyanet İşleri Başkanıyla görüşmesi aynı günlere rast gelmiştir. Nitekim bu iki olay müellifin hatıralarında aynı sürecin parçası olarak peşpeşe anlatılır. Bkz. Servet Armağan, *İlme Adanmış Bir Ömür: Bir Zamanlar Rektördüm*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003, s. 199-200.

455 Hazırlanması 28 Şubat'ı gerçekleştiren irade tarafından teşvik edilen *İslam Gerçeği* adlı eserde işlenen konuların yarısından fazlası fıkıh hakkındadır. 28 Şubat'ın habercisi sayılan eserin öncüllerinden biri şeriat ve fikhın İslâm tarihi boyunca yanlış anlaşılırdığına dairdir. Bkz. Hüseyin Atay vdğ., *İslâm Gerçeği*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s. 42-48.

reflekslerle kaldırma azminin İslâm ilimlerine dair metinler üreten kurum ve çevrelere de uğraması, beklenen ama etkisini nisbeten geç gösteren bir gelişme olmuştur. Temel İslam Bilimleri'ne tahsis edilen öğretim üyesi kontenjanlarından İslâmcı vakıfların denetlenmesine kadar çok çeşitli boyutlarda tezahür eden bu kısıtlayıcı karar ve uygulamaların etkileri, döneme adını veren tarihin üzerinden kabaca bir sene geçtikten sonra tezahür etmeye başlar.

1990'ların sonundaki değişimin yegane sebebi olarak, fıkıh metnlerinin ortaya çıkmasını mümkün kılan şartlara dışarıdan yapılan müdahaleleri göstermek eksik bir tespit olmanın ötesinde, bu metinleri kaleme alanlara karşı haksızlık anlamına gelecektir. Kontenjan, program açma, yükseltme kriterleri ve kadro tahsisi gibi yüksek öğretim hayatının yapısal unsurları üzerinde gözlenen siyasî ve bürokratik inisiyatifler, mesela, tez sayılarındaki azalma ve artışları açıklayabilse de, fıkıh çalışmalarındaki aşağıda temas edilecek dönüşümleri açıklamakta yetersiz kalır.

1990'ların sonu, modern devleti model alan İslâmcılığın en azından söylem düzeyinde kuvvetini kaybettiği zamandır. İslâmcı ilgi ve söylemin bu yıllarda geçirdiği dönüşümün ardında modernite eleştirileri ve modern ulus devleti merkeze alan anlayışın İran ve Pakistan gibi örneklerinde gözlenen tıkanma yatmaktadır. İslâmcılık 2000'lere varmadan hızlıca "devlet"i bir kenara bırakıp "medeniyet"i benimser. "Anayasamız Kur'ân"dan "kadim medeniyetimizin değerleri"ne geçiş, İslâmcılıktaki bu dönüşümü temsil etmektedir. Bu süreç içinde fıkıh alanında tez yazmayı gelecekteki İslâmî devlet düzeni için hukuk kitabı hazırlama faaliyeti olarak gören kişilerin sayısı da azalır. Fıkıh alanında önceki döneme nisbetle daha fazla usûl ve tarih, daha az borçlar ve ceza hukuku çalışması görülür. Tarihi boyunca fikhî var kılan akli ve tecrübeyi anlama çabası daha çok revaç bulur; fikihtan modern yargımın uygulayacağı kıvamda normlar elde etme çabası devam etse de popülerliğini yitirir.

B. Siyasetin Rakamlara Etkisi

28 Şubat Süreci'ne bağlı kararların ve idarî tasarrufların etkileri, 2000'e girmeden önce bariz olarak fark edilmeye başlamıştır. Mesela hazırlık süreci birkaç yılı nadiren aşan yüksek lisans tezlerindeki artış, 1998-2000 arasında önce sekteye uğramış, sonra 1995'te ulaştığı rakamın ardında kalmıştır.⁴⁵⁶ Aynı eğilim makale sayısında da görülür; 1999'da gerileyen makale sayısı 2000'e gelindiğinde dört yıl öncesinin rakamlarının da altına düşer.⁴⁵⁷ Daha uzun soluklu çalışma gerektiren doktora tezlerindeki azalmanın ulaştığı dip seviye 2002'de kendini gösterir.⁴⁵⁸ Üstelik yukarıdaki türlerin dışında kalan neşriyata dair rakamlar incelendiğinde

456 1995'te 43'e ulaşan yüksek lisans tezleri, 1998 ve 1999'da 35'e ve 2000'de 33'e inmiştir.

457 1998'de 62'ye ulaşan makale sayısı 2000'de 42'ye gerilemiştir.

458 1999'da 15 rakamına ulaşan doktora tezleri, 2002'de 7'ye gerilemiştir.

28 Şubat Süreci'nin akademik hayata ait resmî imkanları kısıtlamaktan ibaret olmadığı rahatlıkla görülecektir. 1997'den sonra azalmaya başlayan fıkıh neşriyatı 2000'e gelindiğinde, on sene öncesinin, 1990'ların başındaki rakamların gerisinde kalmıştır. Bu tespit, popüler ilgilere hitap eden ve ilmî kıstaslara riayet etme endişesi olmayan metinler dahil edildiğinde de değişmemektedir. 28 Şubat öncesinde ulaşılan rakamlardan daha büyüklerini görebilmek için yüksek lisans ve makalelerde 2002'yi, doktora tezlerinde 2007'yi beklemek gerekecektir.⁴⁵⁹ Bu tarih, 28 Şubat sürecinin sona ermekle kalmayıp, İlahiyat fakültelerine dair siyasî iradenin de tamamen farklı bir istikamete yöneldiğine işaret eder.⁴⁶⁰

Siyasî iradenin yeni sahibi olan Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetlerinin İlahiyat fakültelerinin sayılarını artırmaya yönelik politikası, 2012'de zirveye ulaşan bir ivmeyle, her ile İlahiyat fakültesi açma politikasına dönüşmüştür. 1987'de dokuz olan İlahiyat fakültesi sayısı bu satırların yazıldığı tarihte doksanı aşmış bulunmaktadır. Ancak kurum sayısındaki artış, haliyle henüz literatüre yansımış değildir. Lisans programlarının ve program kontenjanlarının artışı, olsa olsa, son birkaç yıldır gözlenen ders kitabı yazımındaki artışı etkilemiş olmalıdır.

Türkiye'de nüfus, öğretim düzeyi ve yüksek öğretim kurumlarının çoğalmasıyla doğrudan irtibatlı olarak entelektüel kültür ürünlerinin artan sayısı, İslâm ilimleri ve hususen fıkıh alanına da yansımıştır. 1999-2015 arasında hazırlanan ve yayınlanan eserlerin, bu çalışmanın başlangıç noktası olan 1928'den itibaren yayınlanan eserlerin % 65'inden fazlasını teşkil etmiş olması, fıkıha özel bir gelişmenin eseri olmayıp, Türkçe kültür ürünlerinin artışından bağımsız bir gelişme değildir.⁴⁶¹

1999-2015 arası fıkıh literatürüne dahil edilebilecek metinler türlerine göre tasnif edildiğinde, bürokratik düzenlemelerin söz konusu türler arasındaki nisbeti değiştirdiği fark edilmektedir.⁴⁶² Yüksek lisans tezlerinin toplam eser sayısındaki oranı ciddi bir değişim göstermezken, yeni açılan doktora programları ve mevcut programların artan kontenjanları sebebiyle doktora tezlerinin oranında artış kaydedilmiştir. Esas dikkat çekici gelişme ise önceki dönemdeki oranlarına nisbetle, makaleler artarken monografilerin azalmasıdır.⁴⁶³ Bu değişimin başlıca

459 2002 yılında yüksek lisans tezlerinde 1995'in rakamı (43) aşılarak 48'e, makalelerde 1998'in rakamı (62) aşılarak 67'ye ulaşılmıştır. 1999'da tamamlanan doktora tezleri sayısı (15) 2007'e kadar aşılammıştır. Söz konusu sene tamamlanan doktora tezlerinin sayısı 21'dir.

460 İlahiyat fakültelerindeki nicelik artışını farklı açılardan gösteren veriler için bkz. Mehmet Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü: 1997-2012*, İstanbul: İlke İlim Kültür Eğitim Derneği, 2012.

461 1999-2015 arası doktora, yüksek lisans, makale, (matbu) monografi ve ilmî toplantı yayını 2683 olarak tespit edilmiştir.

462 1999-2015 arasında 218 doktora tezi, 836 yüksek lisans tezi, 1198 makale ve 431 monografi kaleme alınmıştır.

463 Döneme ait eserlerin % 8'i doktora, % 44'ü makale, % 31'i yüksek lisans ve % 16'sı monografidir. 1982-1998 arasındaki eserlerin % 6'sı doktora, % 36'sı makale, % 31'i yüksek lisans tezi ve % 25'i monografi olarak tespit edilmiştir.

sebebi olarak yüksek öğretim sisteminin atama ve yükseltme kriterlerinde makale türünde eser yayınlamaya kritik önem veren kararların alınması zikredilebilir. Öte yandan İslâmcı-muhafazakar okur kitlesinin giderek İslâm ilimlerine dair araştırmalara ilgisini yitirmesi ve üstelik bu dönemde hazırlanan monografilerin daha spesifik konulara sahip olması fıkıh araştırmalarının kitap kisvesinde yayın imkanını kısıtlamıştır. Nitekim bu dönemde İslâm ilimlerine dair birçok araştırma eseri kamuoyuna hitap etmeyen, akademik kurum, vakıf veya derneklere ait -hatta bazıları sadece mezkur yükseltme kriterlerini yerine getirmiş olmak için kurulmuş- yayınevlerince ve çok sınırlı sayıda neşredilmiştir.

C. İtibar Kazananlar, Gözden Düşenler

Dönemin tartışmasız en çok teveccüh gören alanı fıkıh usulüdür. Usul çalışması olarak nitelenebilecek eserler, ardından gelen dört alanın (münâkehât, muâmelât, ibâdât, ukûbât) toplamından fazladır.⁴⁶⁴ 1982-1998 dönemindeki muâmelâtın yerini alan fıkıh usulü, artış oranları dikkate alındığında da ön sıradadır.⁴⁶⁵ Fıkıh usulünü münâkehât çalışmaları takip eder. Kadın-erkek ilişkilerine dair, fıkıhın tasvir ettiği hayatın temelindeki kavram ve kuralların çoğu bu dönemde tartışılması gereken başlıklar olarak telakki edilmiştir. Aile ilişkilerini değiştirmeye zorlayan gündem maddeleri de eklenince, önceki dönemde artış ortalamasının altında kalan münâkehât bu dönemde en fazla revaç gören alanlardan biri olmuştur.⁴⁶⁶

Muâmelât, münâkehâtтан sonra en çok sayıda esere sahip alan olmakla beraber, önceki döneme göre artış itibarıyla en düşük alanlardan biri haline gelmiştir. Kıta Avrupası hukuklarına benzer bir İslâm borçlar hukuku üretme eğilimindeki düşüş, muâmelât alanındaki bu azalmanın yakın sebebidir.⁴⁶⁷ İbâdât alanı, muamelattan daha az sayıda çalışmaya konu olmakla birlikte, önceki döneme göre artış hızı itibarıyla muâmelât ve münâkehâtın önüne geçer.⁴⁶⁸ İslâm hukuku bölümlerinde modern hukukun mümasili konu çalışma anlayışı zayıfladıkça, ibâdât alanına dair çalışmaların önü açılmaktadır. Bu dönemde ilk defa ibâdâta dair doktora kaleme alınmıştır. Modern çağda devlet-İslâm ilişkileriyle irtibatlı olan anadilde ibadet, ru'yeti hilal ve Cuma namazı gibi konular ile bu dönemde varlıklarını hissettiren Selefî ve Caferî neşriyat, ibâdât alanındaki artışın sebepleri arasındadır. Ukûbât

464 Bu dönemde fıkıh usulüne dahil edilebilecek 662 eser tespit edilmiştir.

465 Hikmet-i teşri ve külli kaidelere dair çalışmaların sayısı 1982-1998 arası birkaç taneyken, bu dönemde onlu basamaklara ulaşmıştır. Bu sebeple, söz konusu iki alt literatür kapsamındaki eser sayısı artış oranı, fıkıh usulü çalışmalarındaki artışa göre daha yüksek gözükmektedir. Ancak bu iki alan her iki dönemde de hakkında en az çalışma yapılan alanlardan olmuştur.

466 1982-1998 arası münâkehât alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 82 olarak tespit edilmişken, bu dönemde rakam 241'dir.

467 Bu döneme ait muâmelât çalışmaları 215, önceki döneme ait eser sayısı ise 167 olarak tespit edilmiştir.

468 Bu döneme ait ibâdât çalışmalarının sayısı 186 olarak tespit edilmişken, 1982-1998 arası dönemde rakam 54'tür.

alanına dahil edilebilecek çalışmaların sayısı da ibâdât çalışmalarına yakın olmakla beraber, önceki dönemle mukayese edildiğinde, artış hızı itibariyle ibadâtın arkasında kaldığı görülür.⁴⁶⁹ Ukûbât çalışmalarında kürtaj, evli kişinin zinası ve irtidat suçlarına verilen cezalar gibi, seküler hayatı benimsemiş Müslümanları fıkıh açısından niteleme gayretinin yansımaları olan konular öne çıkmaktadır. İbâdat gibi, daha önce çok ilgi gösterilmeyen bir alan olan kerâhiyyâta dair bu dönemde hem akademik metinlerin sayısı artar, hem de ilk doktoralar kaleme alınır.⁴⁷⁰ Dönemin öne çıkan konusu, aşağıda temas edileceği üzere, helal gıdadır.

1982 sonrasının yükselen yıldızı olan ahkâm-ı sultâniyye, bu dönemde en az artış oranına sahip olan olmuştur.⁴⁷¹ İslâmcılığın merkezî ilgisindeki değişimin en bariz etkisini bu alanda görebilmek mümkündür.⁴⁷² Muhâsamât da eski revacını kaybeder,⁴⁷³ mamafih kadının şahitliği ve modern hukukta yer almayan ispat vasıtaları yine araştırma konusu olmaya devam etmektedir. Ayrıca bu dönemde fıkıhın alt literatürleri olarak nitelenebilecek küllî kaide, hisbe, şurut gibi başlıklar, haklarında doktora yapılabilecek alanlar olarak görülmeye başlamış ve yapılan araştırmalarda önemli artışlar kaydedilmiştir.⁴⁷⁴

D. Yarı Bağımsız Alanlar ve Yeni Uzmanlıklar

Bu dönemde fıkıha ait olduğu kabul edilen bazı ilgi alanları, kendine özgü kaynakları olan başlıklardan giderek yarı bağımsız uzmanlıklara doğru evrilir. Konularının çok büyük kısmını finans ve bankacılık hizmetlerinin teşkil ettiği İslâm ekonomisi, söz konusu değişimi ilk tecrübe eden alandır. İslâm ekonomisine has merkezlerin ve lisansüstü programların açılması ve bu alanla sınırlı çeşitli ilmi toplantıların düzenlenmesi söz konusu değişimi güçlendirmektedir. İslâm ekonomisi ile İslâm hukuku alanları arasındaki ilişkilerde gözlenen belirsizlikler, yakın gelecekte disiplinler bir krize yol açacak şekilde artmaktadır. Fıkıh ilmi dahilinde bilgi üretmek üzere eğitim almış kişilerin modern toplumsal problemleri nasıl ele alacakları henüz tartışılmadığı için, söz konusu kriz İslâm ekonomisiyle de sınırlı kalmayacak gibi gözükmektedir.

469 Ukûbât alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 1999-2015 arası 183, 1982-1998 arası 74'tür.

470 1982-1998 arası kerâhiyyât alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 27 olarak tespit edilmişken, bu dönemde rakam 77'dir.

471 Ahkâm-ı sultâniyye alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 1982-1998 arasında 70, 1999-2015 arasında 133 olarak tespit edilmiştir.

472 Özgür Kavak'ın editörü olduğu Siyaseti Yeniden Düşünmek serisi, dönemin bu alandaki en önemli yayın girişimidir. İbn Cemâa'nın (ö. 733/ 1333) *Adl'e Boyun Eğmek*'i ile başlayan seri, istikrarlı bir şekilde İslâm siyaset düşüncesinin klasiklerini ve ilgili araştırmaları yayınlamaya devam etmektedir. Bkz. Bedreddin İbn Cemâa, *Adle Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

473 1982-1998 arası muhâsamât alanına dahil edilebilecek çalışma sayısı 32 olarak tespit edilmişken, bu dönemde rakam 59'dur.

474 Bu dönemde şurût, hisbe, hikmet-i teşri, fetvâ adabı ve usûlü, küllî kaideler ve furûk hakkında toplam 68 eser kaleme alınmıştır.

Finans ve bankacılık gibi, tıp ve gıda teknolojisinin ortaya çıkardığı problemler de, hızla yarı bağımsız alanlar olarak belirmeye başlamıştır. Şer'î esaslara göre hayvan kesimi tartışması, eti yenen-yenmeyen hayvanlara, “katkı maddeleri” ne ve nihayetinde “helal gıda”ya dönüşür. Modern tüketim alışkanlıklarının yaygınlaşmasıyla beraber anlam kaymasına uğrayan helal gıda⁴⁷⁵ hakkındaki literatür -Türk hükümetlerinin de desteklediği- dünya çapında bir sektöre dönüştükten sonra, hızla gelişmiştir. İlahiyat camiasının itinayla uzak tutulduğu anlaşılan 2008'deki Helal Gıda Konferansı'ndan sonra, İslâm hukuku anabilim dalının altıncı “koordinasyon toplantısı” ve ardından Diyanet İşleri'nin dördüncü “güncel meseleler istişare toplantısı” bu kavrama hasredilir.⁴⁷⁶ Çağdaş tıp uygulamalarını tartışan fıkıh metinlerinin ilk örnekleri de aynı dönemde yayımlanır.⁴⁷⁷

Helal gıda ve tıp metinleri, fıkıh adına konuşan kişinin genel kültürüne, ansiklopedik bilgilere veya bilimlerin uzmanları tarafından -disiplin dışındakilere yönelik hazırlanan- basitleştirilmiş tasvirlerle dayanarak inceleme yapabileceği alanın giderek daraldığına işaret etmektedir. Mesele hakkında bilgi sahibi olmak ve o bilgiyi fikhî araştırmada kullanmak, meseleyi tartışan modern disiplinin içindeki farklı tasavvurlar, metodolojiler ve ekoller hakkında tercih sahibi olmadan imkansız hale gelmektedir. Helal gıda literatüründe daha rahat gözlenebilen bu gerçeklik,⁴⁷⁸ fıkıh hakkında kalem oynatanlarca kendi disiplinlerinin öz malı olarak kabul edilen başlıklar için de geçerli olmaya başlamıştır.

475 Büyüközer'in 1986'daki ilk baskısından itibaren geniş ilgi gören *Gıda Raporu* adlı eseri helal gıdaya dair ilk çalışmalarındandır, bkz. Hüseyin Kami Büyüközer, *Gıda Raporu: Yediklerimiz, İçtiklerimiz Helal mi ? Haram mı ?*, 2. bs., İstanbul: Nizam Yayınevi, 1994. Eser yeni gıda teknolojilerine karşı Müslümanları tüketmemeye çağırırken (bkz. *a.g.e.*, s. 172-174), süreç içinde ketçaptan yüz bakım kremlerine kadar çeşitli tüketim ürünlerine helal sertifikası veren bir kurumun temelini oluşturmuştur.

476 Metin Karabaşoğlu (ed.), *1. Uluslararası Helal Gıda Konferansı*, İstanbul: Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalandırma Derneği (GİMDES), 2008; Ali Kaya, Abdurrahim Kozalı, M. Salih Kumaş (ed.), *VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslam Fıkıhı Açısından Helal Gıda "Gıdalardaki Katkı Maddeleri" Sempozyumu: Bildiriler*, Bursa: Emin Yayınları, 2009; *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı IV: Günümüzde Helâl*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, 2011.

477 Ürdün Tabipler Sendikası'nın hazırladığı eserden tercüme edilen *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?* (trc. Salih Uçan, İstanbul: Bilge Yayınları, 2003) bu alandaki ilk kitap olmalıdır. Ayrıca bkz. Ahmet Ekşi, *İslam Tıp Hukuku: Çağdaş Tıp Problemlerine İslam'ın Getirdiği Hukuki Çözümler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011; Hakan Ertin (ed.), *Tıp ve Fetva: Tıbbi Konularda Fetva Verirken Bilgi Edinme Usulleri*, İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı (ISAR), 2012; Hakan Ertin, Merve Özdemir (ed.), *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Tıbbi, Dini ve Etik Sorunlar*, İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı (ISAR), 2013.

478 Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından 2011'de düzenlenen bir toplantıda, genetiği değiştirilmiş gıdalar ele alınırken gelişen tartışma, aydınlatıcı bir örnek olabilir. bkz. *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IV: Günümüzde Helal Gıda*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013, s. 105-180.

E. Fıkıh Üzerine Teemmül

Modern dünyada fıkıh ilminin varlığını ve fıkıh namına üretilenleri sorgulayan yaklaşımların literatüre yansması bu dönemde gerçekleşmiştir. Özellikle, fıkıh ile modern akademya içinde bu ilmi temsil ettiği kabul edilen İslâm hukukunun ilişkisini tartışan metinler, fıkıh üzerine teemmül eden bakış açısının gelişmekte olduğunun işareti sayılmalıdır. Söz konusu çalışmalar fıkıhın İslâm hukukuna indirgenemeyeceğini ve İslâm hukuku adını taşıyan modern akademik disiplinin mevzu, mesail, metodoloji ve dil gibi esaslı noktalarda fıktan farklılaştığının artık kabul edilmesi gerektiğini vurgular.⁴⁷⁹ Bu düşüncenin etkisiyle fıkıh kelimesinin kullanım sıklığı artar ve bu kelime İslâm hukukunu yerinden edemese de, akademik metinlerde daha görünür hale gelir.⁴⁸⁰

Modern dönemde İslâm hukuku adını taşıyan entelektüel tecrübenin, akademide muteber bir araştırma konusu haline gelmesi de söz konusu teemmülün neticesidir. Nitekim bu çerçevede Batı, Ortadoğu ve Türkiye ölçeklerinde, modern İslâm hukuku çalışmalarının haritasının çıkartılmasına yönelik ciddi adımlar atılır.⁴⁸¹ Türkiye’de bir yandan Batı dillerinde üretilen metinlere ulaşma ve nüfuz etmenin önündeki engellerin büyük ölçüde kalkması, diğer yandan Batılı İslâm araştırmalarının girdiği ağır özeleştirici sürecinin yakından takip edilmesi, bu literatüre yönelik daha dakik bir yaklaşımın gelişmesini sağlar. Artık Batılı metinleri değerlendirirken oryantalizm hakkında -bir zamanlar bolca kullanılmış- müspet veya menfi kişilere başvuran araştırmaların devri kapanmaktadır. Keza, Ortadoğu’da modern İslâm hukukunu inşa eden öncü şahsiyetler, sadece tercüme edilecek veya kaynak gösterilecek kitapların müellifleri olarak değil, aynı

479 Çoğu doktoralarını 2000’lerin başında tamamlamış Mürteza Bedir (1999), Talip Türcan (2000), Eyyüp Said Kaya (2001), Sami Erdem (2002) tarafından farklı açılardan dile getirilen bu tez hakkında bkz. Murteza Bedir, “Fıkıh to Law: Secularization through Curriculum”, *Islamic Law and Society*, 11:3 (2004), 378-401; Eyyüp Said Kaya, “Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri”, *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri*, İstanbul: İSAM Yay., 2007, s. 151 –163; Erdem, “Fıkıh Tarihi”, s. 85-105; Talip Türcan, “Fıkıh ve Hukuk -İslam Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, sy. 24 (2012), s. 19-25. Şentürk’ün sosyal bilimler ile fıkıhı mukayese eden çalışması, bu düşüncenin literatüre yansıdığı ilk örnek sayılmalıdır. Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim : Türkiye ve Mısır Örneği*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

480 Mesela Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*’inde, 2008’de Ankara’da düzenlenen V. İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Koordinasyon Toplantısı’nın açılış konuşmasında Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu’nun “İslam hukuku” tabirini eleştirilmesi ve tekrar “fıkıha dönülmesi gereği”nden bahsetmesi üzerine, eserinin adı olarak İslâm hukuku yerine fıkıhı tercih ettiğini belirtir. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 3. bs., İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi (DEM), 2013, s. 11.

481 Aşağıda temas edilecek *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*’nin 4. (2004) sayısını Batılı İslâm hukuku uzmanlarına ayırması, İslâm hukukçuları Batılı metinleri kendi araştırmalarının mevzuu haline getirebildiğinin işaretlerinden sayılmalıdır.

zamanda fıkıh araştırmalarının mevzuu olarak telakki edilmeye başlamıştır.⁴⁸² Türkiye'deki fıkıh tecrübesine dair öncü adımlar da bu süreçte ortaya çıkar. Bu öncü rolleri dikkate alınarak akademik kalite problemleri hoş görülebilecek birkaç yüksek lisans tezi ve sempozyum metinleri dışında, Cumhuriyet Türkiye'sinin fıkıh tarihini ele alan araştırma son derece azdır. Türkiye'de hazırlanmış İslâm hukuku doktora tezlerinin listesini sunan Aybakan'ın çalışması, modernite karşısında fıkıhın geçirdiği dönüşümün tartışılmasını önceleyen yaklaşım ile fıkıh modern hukukun sistematiğine aktarmaya çalışan yaklaşımı, farklı gruplara ait ve rekabet halinde olan iki söylem şeklinde sunmaktadır.⁴⁸³ Çilingir ve Eser'in *Türkiye'de İslam Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)* başlıklı çalışması ise geniş kapsamlı bir kataloglama denemesidir.⁴⁸⁴

482 Arap dünyasındaki kanunlaştırma tecrübeleri gibi, İslâm ülkelerinde modern hukukun kurumlaşmasına dair çalışmalar da aynı gelişmenin neticeleridir. Bu çalışmalara örnek olarak bkz. Muhammed Hamidullah Ağırakça, "19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011; M. K. Abdussamet Bakaloğlu, "Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Bunlar Üzerinde Osmanlı Tesirleri", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*'nin, 6. (2005) sayısını "Son Asır İslam Hukukçuları" başlığı altında M. Kadri Paşa'dan M. Marûf Devâlibî'ye kadar modern İslâm hukukunu şekillendiren simalara tahsis etmesi burada kaydedilmelidir.

483 Aybakan fıkıh hakkında "büyük ve küçük ölçekli" olarak nitelediği iki söylem oluştuğunu, büyük ölçekli söylemin medeniyet, paradigma, değerler sistemi, anlam haritası, dünya sistemi gibi kelimelere sıkça başvururken, fıkıhın modern hukuk diliyle ifade edilmesini hatalı bulduğunu ifade eder. Aybakan, fıkıh hakkında yetersiz bilgilerini mezkur kelimelerden oluşan söylemle gizlemeye çalıştığını düşündüğü ilk grubun, "küçük ölçekli" söyleme sahip diye nitelediği ikinci grup tarafından realiteden uzak, hatta ütöplast olarak nitelendirildiğini belirtir. Türkçe fıkıh literatürü incelendiğinde Aybakan'ın bu ayrımına denk düşecek kadar keskin bir söylem ve çevre farklılığının bulunduğundan söz etmek zordur. Bkz. Bilal Aybakan, "Some Observations on Islamic Legal Studies in Turkey", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31 (2006), s. 133-162.

484 Hamdi Çilingir, M. Salih Eser, *Türkiye'de İslam Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014. Çilingir ve Eser'in emek mahsulü çalışması, kataloglamanın kapsamı hakkında hangi kıstasların uygulanacağına dair yeterli teorik vuzuha ulaşmadan hazırlanmış izlenimini uyandırmaktadır. Maalesef bu çalışma, kapağında ifade edildiği gibi "İslam hukuku çalışmaları"nın değil, belirli kelimelerin taranması suretiyle elde edilmiş listelerde yer almış her türlü metni toplayan bir eser olmuştur. Nitekim eserden rastgele seçilen –ve imlalarına dokunulmadan alıntılanan- aşağıdaki örnekler, fıkıhın sınırlarına dair kıstas eksikliğini göstermektedir: "Karaman, Hayreddin, *Bir Varmış Bir Yokmuş*, I-III, İstanbul: İz Yayıncılık 2008; Güney, Muhittin. *Hilafete Kadar Ömer bin Hattab*, Yüksek Lisans, Ankara: AÜ, 2001, s. 83; Çetin Kamile, Sevim Alkan, "Sicill-i Osmani'de Yer Alan Ispartalı İlim Adamları, Devlet Adamları ve Şeyhler", Konya: TAD, 30 (2011), 387-408; Oral, M. Zeki, "Konya'da Sırçalı Medrese (23 resim ve 6 planla birlikte)", Ankara: Belleten, 25/99 (1961), 355-396; İpşirli, Mehmet, "Üsküdar'da Medfun Şeyhülislam", *Üsküdar Sempozyumu IV*, (İstanbul, 3-5 Kasım 2006), ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007, s. 445-472; Bulgur, Durmuş, "Pakistan'da Mevdudi Eleştirisi", *Mevdudi: Hayatı, Görüşleri ve Eserleri* (Doğumunun 100. Yılı Anısına Mevdudi Günleri, Bursa, 2004), ed. Abdülhamit Birışık, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 141-230; Arpacı, Mücahit, "Yaygın Din Eğitimi Yöneticisi Olarak Müftülerin Yeterlik Düzeyleri", Doktora, Ankara: AÜ, 2009, s. 213."

F. Derinleşme ve Çeşitlilik

Araştırmasını belirli bir coğrafya, dönem, müessesese veya literatür ile sınırlayan fıkıh eserlerinin bu dönemde artması, fıkıh çalışmalarının ölçeğinin giderek daraldığını gösteren olumlu bir işaret olarak yorumlanmalıdır. Mezhep esaslı çalışmaların çoğalması da, bu eğilimin bir parçasını teşkil etmektedir. İslâm medeniyetine ait bir açıklama birimi olarak mezhep, bir konunun sınırlarının çizilmesi için en anlamlı kıstaslardan birini sağlar. Mezhep eksenli çalışmaların ortaya çıkmasına paralel olarak, fıkıh tarihi ve mezhep kavramı hakkında erken İslâmcı söylemdeki menfi görüşler de giderek yok olmaya başlar.⁴⁸⁵ Aynı süreçte mezhepli olmanın İslâm tarihindeki anlamını keşfetmeye çalışan⁴⁸⁶ ve mezhep esaslı düşünmenin günümüz fıkıhına da çözüm olabileceğini gündeme getiren⁴⁸⁷ metinler ortaya çıkar.

Fıkıh araştırmalarının konularını çerçeveleyen mezheplerin başında Hanefî mezhebinin gelmesi şaşırtıcı değildir. Hanefî mezhebinin tarihi veya literatürüyle sınırlı çalışmalar önceki dönemde ortaya çıkmaya başlamakla beraber, 1998 sonrasında etkileyici bir artış göstermiştir.⁴⁸⁸ Türkiye’de mensupları bulunmayan Malikî, Hanbelî, Zeydî mezhepleriyle irtibatlı yayınlar ilk defa bu dönemde araştırma konusu olmuştur.⁴⁸⁹ Ancak mezhepleri kendi tarih ve literatürleri içinde incelemenin bu dönemde bile henüz yaygın ve “yeterince makbul” bir tercih olmadığı görülmektedir. İbn Rüşd ve Şâtübî dışında Malikîlik, İbn Teymiyye ve Tûfî dışında Hanbelîlik, Zeyd b. Ali ve Şevkânî dışında Zeydîlik çalışmalarının sayısı, akademik metin üretim artışı göz önüne alındığında son derece yetersizdir.⁴⁹⁰

485 Mesela fıkıh kitaplarının modern hukukla mukayese edildiğinde sistematikten uzak ve fantastik meselelerle dolu olduğu iddiasını reddeden ilginç bir eleştiri için bkz. Ali Bardakoğlu, “(I. Oturum Müzakereler)”, *İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Yunus Vehbi Yavuz (ed.), Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 53.

486 Mesela bkz. Eyyüp Said Kaya, “Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlal”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; İbrahim Kafi Dönmez, “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, c. 1, sy. 1 (2004), s. 35-48.

487 Bkz. H. Yunus Apaydın, “Fıkıhın Yenileşmesi ve Ekol Sistematiği”, *İslam Fıkıhının Dinamizmi*, Yunus Vehbi Yavuz (ed.), s. 71-76.

488 1982 öncesinde, Hanefî fakihlerinden birini ele alan 2 araştırma bulunmaktadır. 1982 sonrasında Hanefî mezhebini çalışma sınırlarından biri olarak belirlemiş eser sayısı 24 iken, 1999-2015 arasında 157’dir.

489 İbn Rüşd, İbn Teymiyye, İbn Hazm, Şevkanî gibi şahsiyetler hakkında önceki dönemlerde de çalışmaların olduğu doğrudur. Ancak bu ve benzeri isimler, söz konusu mezheplerin mensupları olarak değil, modern dönemde kendilerine atfedilen önem ve meşhur oldukları görüş ve eserleri üzerinden incelenmiştir. Şâtübî’nin maslahat, İbn Teymiyye’nin icthad hakkındaki görüşlerini ele almak, -sırasıyla- Malikî ve Hanbelî mezhepleri hakkında kalem oynatmak anlamına gelmemektedir. Kaldı ki, bu gibi çalışmalar da, 1999 öncesinde yok mesabesindedir.

490 İbadilik ve Zahirilik hakkında birer çalışma tespit edilmiştir.

Hanefî mezhebinden sonra en çok çalışmanın Şafîî mezhebi hakkında yapılmış olması, öncelikle Türkiye demografisiyle ilgilidir. Zaman zaman alevlenen demokratikleşme hamleleri ve Kürt meselesiyle irtibatlı politikalar, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yerel kültürün kaynaklarının yüksek sesle dile getirilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede Şark medreseleri ve İslâmî Kürt edebiyatı gibi, Şafîî mezhebi de gündeme getirilmiştir.⁴⁹¹ Yerel kültüre açılmak isteyen üniversitelerin destekleri bir yandan, bu mezhebe dair Türkçe literatürün uzun bir süre ilmihal neşriyatının ötesine geçememesi sebebiyle bakir bir alan olması diğer yandan, 2000'li yıllarda Şafîî eksenli çalışmalarda büyük bir artış meydana getirmiştir.⁴⁹² Şafîî⁴⁹³ ve Âmidî⁴⁹⁴ üzerine Diyarbakır'da düzenlenen sempozyumlar ve birbiri ardına yayınlanan Şafîî klasiklerinden tercümelemler bu ilginin en önemli tezahürleridir.

Fazlurrahman ve Ebu Zeyd'in Şafîî hakkındaki görüşlerinin tetiklediği kısa soluklu tartışma da bu noktada hatırlanmalıdır. Schacht'ın tezinin adı geçen yazarlarca yeniden dile getirildiği metinler üzerinden gelişen tartışma diğer gündem maddelerinin gölgesinde kalmıştır.⁴⁹⁵

Türkiye'de mensupları bulunan bir başka mezhep olarak Caferîliğe yönelik ilginin arttığından bahsetmek zordur. İran'ın Mecma'ü'l-Âlemî li't-Takrîb'i kurmasından üç sene sonra, 1993'te, İstanbul'da düzenlenen şilik sempozyumunda⁴⁹⁶ gözlenen ilgi hızla sönmüştür. Caferîlerin günlük dinî hayatlarına yönelik tercümelemler bir kenara koyulduğunda, mut'a nikahını ele alan birkaç metin ile Caferî kökenli uluslararası öğrencilere yaptırılan tezlerden başka bu

491 Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir'in Şafîî mezhebi ve Kürtler arasındaki ilişkiye dair Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu'ndaki konuşması için bkz. <http://www.yuksekovahaber.com.tr/haber/diyarbakirda-imam-safii-tartisildi-30385.htm> (01.05.2017).

492 Şafîî mezhebiyle ilgili olarak (1971'de neşredilmiş, Şafîî'nin hayatı hakkında bir risale dışında) 1982 öncesinde bir araştırmaya rastlanmamıştır. 1982 sonrasında 2 akademik metin hazırlanmıştır ki, Selahattin Kıyıcı'nın 1985'te hazırladığı doktora tezi bu araştırmalardan biridir. Selahattin Kıyıcı, "Muhammed el-Ezherî Hayatı ve ez-Zâhir fî Garîbi Elfazı'l-İmami'-Şafîî Adlı Eserinin Metin Tetkiki", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985. 1982 sonrası 3'ü tercüme 5 eser Şafîî mezhebiyle irtibatlı bir konuyu ele alan yayınlanmışken, 1999 sonrasında tercümelemlerle beraber bu sayı 45'e yükselmiştir.

493 Mehmet Bilen (ed.), *Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu*, İstanbul: Kent Işıkları, 2012.

494 Ahmet Erkol vdğ. (eds.), *Uluslararası Seyfüddin Amidî Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

495 Tartışmanın muhtevası ve tarafları şu iki eserde teşhis edilebilir: M. Hayri Kırbasoğlu (ed.), *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şafîî'nin Rolü*, Ankara: Kitabiyat, 2000; Mehmet Mahfuz Söylemez, Mustafa Özağaç (ed.), *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kısacasında İmam Şafîî*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

496 *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şilik Sempozyumu: 13-15 Şubat 1993*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993.

mezhebe dair ilmî eser son derece azdır.⁴⁹⁷ Diyanet İşleri'nin Türkiye'de yaşayan her mezhebe yönelik yayın politikasının parçası olarak hazırlanan *Caferî İlmihali*⁴⁹⁸ bir merci-i taklid tarafından kaleme alınmamış -veya onaylanmamış- ve humusa zekat gibi müstakil bir bölüm ayırmamış olduğundan dolayı, sadece bu mezhep hakkında bilgi edinmek isteyen Sünniler için Türkçe giriş kitabı ihtiyacını karşılayabilmiştir.

İslâm ilimleri tarihinin kabaca IV/X. - VII/XIII. asırlarını kapsayan Birinci Klasik çağına ait araştırmalar, tarihî dönemlere göre yapılan tasnifte, en yüksek artışın kaydedildiği grubu teşkil etmektedir. Ardından klasiğin öncesini ifade eden Teşekkül Dönemiyle irtibatlı çalışmalar gelmektedir.⁴⁹⁹ “Şafii’de icma”, “İbn Hazm’da selem akdi” gibi, bir şahısla tahsis edilmiş eserler -1982 sonrasında olduğu gibi, 1998 sonrasında da- kaleme alınmaya devam etmiştir. Ancak bu dönemde “*Hidaye*’de bağy”, “*Muvafakat*’ta sünnet” gibi bir klasiği eksen alan araştırmalardaki artış dikkat çekicidir. VIII/ XVI. asırdan Batılılaşma hareketlerine kadar süren İkinci Klasik çağına ait eserlerde de önemli bir artış görülmekle beraber, bu artışta tahkik, tenkitli neşir, transliterasyon, biyografi, eser tanıtımı gibi çalışma türlerinin payı vardır.⁵⁰⁰ Osmanlı dönemini de kapsayan İkinci Klasik hakkında, kavram ve mesele eksenli çalışma hayli azdır. Zira bu dönemin fıkını keşfetmek için hangi soruların sorulacağı henüz bilinmemektedir; tabiri caizse “ibdâ”ın nerede olduğuna dair bir ufka ulaşılammıştır.

Cumhuriyet Türkiye’siyle ilişkili metinler -yukarıda temas edildiği üzere- bu dönemin artık bir araştırma başlığı olarak kabul edildiğini ifade eder.⁵⁰¹ Aynı gelişme modern İslâm ülkeleri hakkında da geçerlidir.⁵⁰² Ancak araştırmacıların yakın tarih,

497 Caferi fikhına dair “yerli” bir araştırmacı tarafından hazırlanmış nadir eserlerden biri olarak bkz. Mustafa Hayta, “Klasik Dönem Şii-İmâmî Fıkıh Usulü Anlayışı”, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

498 Mehmet Keskin, *Caferi İlmihali*, 2. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.

499 Başlığı Birinci Klasik çağına ait bir unsurla sınırlı eserlerin sayısı 1982-1998 arasında 48 iken, bu dönemde 249 olarak tespit edilmiştir. Teşekkül dönemi için bu rakamlar, 1982-1998 arasında 50, 1999-2014 arasında 193 olarak belirlenmiştir.

500 Başlığı İkinci Klasik çağına ait bir unsurla sınırlı eserler 1982-1998 arasında 79 iken, 1999-2014 arasında 262 olarak belirlenmiştir. Bu eserlerin 78’i neşir, tahkik, transliterasyon veya sicil çalışmasıdır.

501 1982-1998 arasında Cumhuriyet Türkiye’sindeki bir kişi, eser veya kurumu ele almış çalışma sayısı ise 3 iken, bu dönemde 32 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmalar yakın dönem fıkıh tarihi içinde değerlendirilecek unsurları konu edinmektedir. Fıkıhın toplumsal tezahürlerini, fıkıhla çağdaş Türk toplumu arasındaki ilişkiyi, “yaşayan fıkıh” incelemek henüz araştırma konusu olarak benimsenmemiştir. Nevin Meriç’in çalışmaları yukarıdaki cümlelerin istisnası ve bu alanın öncülleri kabul edilebilir: Nevin Meriç, *Gündelik Hayat ve Fetvalar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004; a.mlf., *Fetva Sorularında Değişen Kadın Yaşamı*, İstanbul: Elest Yayınları, 2004; a.mlf., *Modernleşme, Sekülerleşme ve Protestanlaşma Sürecinde Değişen Kent-te Dini Hayat ve Fetva Soruları*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.

502 Çağdaş İslam ülkeleri hakkında 1982-1998 arasında 5 metin yayınlanmışken, bu dönemde ilgili eser sayısı 41’e çıkmıştır.

tarikh yazımı, sosyal bilim ve -halkı Arapça konuşmayan ülkeler için- dildeki altyapı eksikliklerinden dolayı, çağdaş İslâm toplumlarının fıkıh tecrübelerine dair Türkçe birikim çok zayıf kalmıştır.⁵⁰³ Üstelik çağdaş dünyadaki fikhî tecrübeyi çalışmak için zaruri teorik çerçeve ve metodoloji henüz tartışma konusu bile olmamıştır. Modern öncesi coğrafi bölgelere odaklanmanın da yeterince itibar görmeyen bir araştırma boyutu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tarihteki kültür havzalarını dikkate alan az sayıdaki çalışmada Endülüs ve Maveraünnehir öne çıkar. Hind, Malay, Sahra Afrikası'na dair çalışmaların başladığını söylemek ise yersiz bir iyimserlik olacaktır. Tez kataloglarında İslâm ülkelerini veya kültürel havzaları konu alan onlarca çalışma yapılmış olması yukarıdaki tespitlerle çelişmemektedir. Çünkü bu çalışmaların ardında, lisansüstü eğitim almak üzere Türkiye'ye gelmiş yabancı uyruklu öğrencilere, kendi bölge veya ülkeleri hakkında tez hazırlama eğilimi yatmaktadır. Bu eğilimin sonucu olarak, danışmanları -hatta bazı örneklerde Türkiye'deki fıkıh erbabından hiç kimse- tarafından ulaşılamayan konularda, kontrol edilemeyen metinler kaleme alınmıştır. Akademik kalitesi hakkında ciddi soru işaretleri bulunan bu çalışmalar, bazı Batı üniversiteleri için söylenegelen *bon pour l'orient* uygulamasının Türkiye'de de var olduğuna işaret etmektedir.

G. İlmî Toplantı Yayınları

Dönemin ilmî toplantı organizasyonlarında iki gelişme dikkat çeker. İlahiyatların İslâm hukuku anabilim dallarındaki akademisyenlerin biraraya geldiği koordinasyon toplantıları başlar ve önceleri atölye, sonraları çok kez çalıştay adı verilen, ama kolektif bir üretimi hedefleyen ilim meclislerinden ziyade “dinleyiciye kapalı sempozyum” anlamına gelen organizasyonlar revaç bulur.

Toplantı metinleri içinde en büyük grubu fıkıhın varlığını, kaynaklarını, akıl yürütmesini ve işlevini sorgulayan yayınlar oluşturmaktadır. Fazlurrahmanlı tarihselcilik tartışması altın çağını artık geride bırakmış, ancak bu tartışmanın Türkiye'de çıkmasını tetikleyen şartlar ve sorular baki kalmıştır. Üstelik çağdaş dünyada fıkıhın kazanması gereken muhtevaya yönelik, -makasid fikhî, azınlıklar fikhî, modern sefilik, Kur'ân İslâmî gibi- yeterince tartışılmamış başka iddia ve telakkiler vardır. Toplantı metinlerine yansıdığı üzere, kimse halden razı değildir ve çağdaş İslâm toplumlarında kendilerine çeşitli derecelerde yer bulmuş tezlerin sadra şifa olmadığının da farkındadır. 2000'lerin ilk yıllarındaki gündem hakkında en zengin ipuçlarına sahip metinlerden biri, *İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız?*

503 Modern İslâm toplumlarına dair üç farklı tecrübeyi inceleyen İsmail Yalçın, Mehmet Ali Yargı ve Tuncay Başoğlu'nun çalışmaları öncü metinler olarak burada zikredilmelidir. İsmail Yalçın, *Modern Bir Devlette İslam Hukuku Uygulamaları: Türkiye Malezya Olur mu? Mahatkhir Dönemi 1981-2003*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009; Tuncay Başoğlu, *Filistin Hukuk Sistemi: Dini Mahkemeler*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2010; Mehmet Ali Yargı, *Suudi Arabistan'da Yargı Sistemi*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.

başlıklı toplantıya aittir.⁵⁰⁴ Karaman'ın ifadesiyle “son elli yılın fıkıhçıları”nın⁵⁰⁵ temsil edildiği toplantıda fıkıh içinde bulunduğu duruma sürükleyen “hata”nın, fıkıh tarihinin belirli dönemlerinde, fıkıhın fıkıh usulü ile ilişkisinde, fıkıh usulünün gelişiminde, fıkıh usulünün bizzat kendisinde, fıkıhın nasslarla ilişkisinde, nihayetinde bir ilim olarak fıkıhta olduğunu öne süren görüşler dile getirilir. Çoğu doktorasını 1990'ların ilk yarısında tamamlamış simaların da faal olarak katıldığı toplantının ilerleyen oturumlarda hilaf meclisine dönüştüğü ve resmîlikten uzak, duygusal bir atmosferde sona erdiği fark edilmektedir.⁵⁰⁶ Birkaç ay sonra düzenlenen *İslam Fıkıhının Dinamizmi*⁵⁰⁷ de bu toplantının ikmâli kabilindedir. Toplantı kitabı iki yaklaşımı içermesiyle öne çıkmaktadır. Bunlardan biri, mezhep esaslı düşünmenin imkanlarını gündeme getirirken, diğeri fıkıh ile fıkıhın üzerinde konuştuğu “olgu” arasındaki etkileşimin tek taraflı olmadığına, dolayısıyla modern tartışan fıkıhın moderniteden mutlaka etkilenmeyeceğine dikkat çeker.⁵⁰⁸ Aynı yıl (2003) *İslami İlimlerde Metodoloji Meselesi* üst başlıklı çalıştaylar dizisinin bir parçası olarak düzenlenen “Fıkıhta Usul Meselesi”nde, fıkıh usulünün herhangi bir işlevi yerine Batılı yorum yöntemlerinin ikame edilemeyeceği vurgulanır.⁵⁰⁹ Ardından İlahiyat fakültelerindeki İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı mensuplarına yönelik ilk “koordinasyon toplantısı” düzenlenir.⁵¹⁰ Bu toplantıdaki konuşmalar-lisans programındaki İslâm hukuku derslerine dair tartışma dışında- yukarıda temas edilen toplantıların muhtevasını tekrar eder. 2004'ten itibaren her sene

504 Yunus Vehbi Yavuz (ed.), *İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız? Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006. 2002'de Bursa'da düzenlenen toplantı başlığındaki semantik hata hakkında bkz. İbrahim Kafi Dönmez, “(I. Oturumun Müzakeresi)”, *a.g.e.*, s. 41.

505 Hayreddin Karaman, “(III. Oturum Müzakereleri)”, *İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız? Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006. s. 244.

506 *İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız?* Karaman'ın İslam hukukçuları arasındaki mevkiini gösteren nadir metinlerdendir. Karaman müzakerelerinde zaman zaman azarlayan bir baba tavrıyla konuşur ve son sözü söyler. Metinde derli toplu ifade etmemiş olmakla beraber, Karaman klasik fıkıh usulünün günümüz için de yeterli çözüm sunduğunu savunmaktadır.

507 Yunus Vehbi Yavuz (ed.), *İslam Fıkıhının Dinamizmi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006.

508 H. Yunus Apaydın, “Fıkıhın Yenileşmesi ve Ekol Sistematiği”, *İslâm Fıkıhının Dinamizmi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Yunus Vehbi Yavuz (ed.), Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 71-76; Ali Bardakoğlu, “Fıkıhın Yenileşmesinde Metin - Olgu İlişkisi”, *İslâm Fıkıhının Dinamizmi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Yunus Vehbi Yavuz (ed.), Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 51-57.

509 Görgün'ün bu minval üzere kaleme aldığı metinler, dönemin hermeneutik rüzgarına karşı duranlar için önemli bir destek sağlamıştır. Mesela bkz. Tahsin Görgün, “Yeni” Anlama ve Yorumlama Yöntemlerinin Fıkıh Usulüne Göre Durumu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi I*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 675-698.

510 Ferhat Koca, Kaşif Hamdi Okur (eds.), *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı Ve İslam Hukuk Usulünün Problemleri Sempozyumu Çorum 14-15 Mayıs 2004: Bildiriler*, Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.

düzenlenen koordinasyon toplantıları, iki sene hariç, bir yandan aynı verimliliği sürdüremediği, diğer yandan ortak bir editörlük mekanizmasına sahip olmadığı için yayına dönüşmemiştir.⁵¹¹

2005'teki *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri* sempozyumunda fıkıhın moderniteyle ilişkisinin sorgulanması, bu alana dair araştırmalar için öncelikli adım olarak sunulur.⁵¹² *İslami İlimlerde Metodoloji Meselesi* üst başlığı altında 2008'de düzenlenen çalıştay, fıkıh usulünün bir istilahına tahsis edilmiş ilk ilmî toplantı organizasyonu olup, istihvanın modern problemler karşısında çözüm üreten bir imkan olup olmadığını tartışmayı hedeflemiştir.⁵¹³ Ertesi sene düzenlenen *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, 1990'ların sonundan itibaren usûl tartışmalarında değişen vurguları ve yeni tartışma başlıklarını yansıtır.⁵¹⁴

İlmî toplantı yayınlarında birkaç başlığın 1980'lerden beri gündemdeki yerini koruduğu fark edilmektedir. Dönemin artan münakehât çalışmalarına paralel olarak evlilik, organizasyonundan kaynaklanan problemler dolayısıyla hac, devletin sosyal güvenlik fonksiyonu ile anılmaktan kurtulamayan zekat ve -başta sukûk olmak üzere- yeni finans türleri ve mübadele aracı işlemlerini konuşmak üzere faiz hakkında toplantılar düzenlenir ve metinleri yayınlanır.⁵¹⁵ İnsan hakları, çevre,

511 2007'de İzmir'de ve 2009'da Bursa'da gerçekleştirilen koordinasyon toplantıları yayına dönüşebilmiştir. Hüseyin Esen, Hadi Sofuoğlu, Ayşe Elmalı (eds.), *İlahiyat Fakülteleri IV. İslam Hukuku Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı ve "Özürli Olduğu Tespit Edilen Ceninin Alınması" Sempozyumu*, İzmir: Tıbyan Yayıncılık: 2008; Ali Kaya, Abdurrahim Kozalı, M. Salih Kumaş (eds.), *VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslam Fıkıhı Açısından Helal Gıda "Gıdalardaki Katkı Maddeleri" Sempozyumu Bildiriler*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

512 *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007. Ardından Ankara'da düzenlenen I. İslami İlimlerde Terminoloji Sorunu başlıklı sempozyumun devamı gelmemiştir. Abdulhamit Birşık, Ömer Açıkgöz, Fatih Yavuz (eds.), *I. İslami İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu: 15-16 Haziran 2006 Ankara* [İslami İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu, Ankara: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı, 2006.

513 Seyit Ali Tüz vdğ (eds.), *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usul Mes'alesi: İstihvan - Metin Tenkidi - Tebliğ Metodolojisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009. Aynı projenin 2014'te düzenlenen beşinci toplantısı da İslâm ilimlerinin teşekkül dönemini, bir şahıs veya çevreyi esas almadan, bir dönem sıfatıyla tartışması sebebiyle başka bir ilki temsil etmektedir. İlyas Çelebi (ed.), *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usul: Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

514 Cengiz Kallek (ed.), *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

515 Seyit Ali Tüz vdğ. (eds.), *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), 2012; Mehmet Bulut (ed.), *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu: Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007; Bedreddin Çetiner (ed.), *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'an ve Sünnet-* ➤

engellilik, toplumsal cinsiyet, çoğulculuk, gelenek gibi disiplinler arası sosyal bilim kavramlarına İslâmî yaklaşımlar getirmek üzere düzenlenen toplantı yayınlarında da fikhî temsil eden metinlerin bulunduğu görülür. Bu gibi toplantıların planını umumiyetle kavramın analitik unsurları veya güncel problemleri değil, İlahiyatlardaki akademik yapılanma belirler. Toplantıların konusu, “Kurân’da..., Sünnette..., İslâm hukukunda...” gibi sıralamalarla ele alındığı için, söz konusu kavramlara dair fikhî adına kaleme alınmış onlarca metin ortaya çıkmıştır.⁵¹⁶ Şahısları konu alan sempozyumlar da benzer bir vesile teşkil etmiştir.⁵¹⁷

H. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi

1998 sonrası fikhî literatürüne dair en önemli kurumsal gelişme *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*’nin kuruluşudur. 2003’te Saffet Köse’nin öncülüğünde Konya merkezli bir vakıf tarafından yayına başlayan dergi, İslâm ilimlerinden birine hasredilmiş akademik dergilerde pek rastlanmayan bir istikrara sahip olmuştur. Türkiye’deki İslâm hukuku anabilim dallarının ilgilerini ve üretimlerini başarıyla yansıtan dergi, makalelerin yanı sıra, bu alana dair kitap eleştirilerine, koordinasyon toplantıları ve sempozyum haberlerine, röportajlara ve vefeyât yazılarına da yer verir. İslâm hukukundaki gelişmeleri yansıtabilme amacıyla bazen standart dışı metinler de yayınlayan⁵¹⁸ dergi yönetiminin, editöryal aşamalarda inisiyatifini makalelerin yayınlanmasından yana kullanan bir anlayışa sahip olması, müellif hinterlandını geniş tutabilmesini sağlamıştır.

I. Tercümeleler

Tercüme çalışmalarının bariz şekilde hız kestiği dönemde makale tercümelerinin oranı, kitaplar aleyhine artış gösterir. Umumiyetle akademisyenlerin şahsî ilgileri sebebiyle yapılan makale tercümelerinde Batılı metinlerin oranı da

---

te Zekat: Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2008; Halit Çalış (ed.), *Fikhî Açından Finans ve Altın İşlemleri: Tebliğ ve Müzakereler*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2012.

516 Mesela bkz. Tevhit Ayengin (ed.), *İnsan Hakları ve Din: Sempozyum Bildiriler*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010; Fahri Kayadibi (ed.), *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu: Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008; Mehmet Mazak (ed.), *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012; M. Faruk Bayraktar (ed.), *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet: Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2012.

517 Ebu Hanife (2005), Kevseri (2007), Hamidullah (2007), Molla Fenari (2010), Vani Mehmed Efendi (2011), Serahsi (2013), Gazzali (2011, 2014), Molla Hüsrev (2013), Bedruddin el-Ayni (2013), Maturidi (2014), Elmalılı Hamdi Yazır (2015), Şeyhülislam Feyzullah Efendi (2015) hakkında düzenlenen toplantılar örnek verilebilir. Parantez içindeki tarihler, toplantı kitabının yayın tarihleridir.

518 Mesela bkz. Mehmet Erdoğan, “İslam ve Yerellik: Yerelliğin Fikhî Temellendirmesi Olarak Örf”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 9, s. 11-24; Ali Bardakoğlu, “Fikhî Özelinde Dini Bilgi ve Günümüzde İslam Algısı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2015, sy. 25, s. 11-52.

önceki döneme göre çok daha yüksektir.⁵¹⁹ İslâmcı ve muhafazakar kitleye hitap eden büyük yaynevleri fıkıh tercümelerine eskisi kadar ilgiyle yaklaşmazken, bu alanda cemaatlerin kendi mensuplarına yönelik kurdukları yaynevleri daha çok öne çıkmaktadır. Apolitik selefilere Caferî gruplara, Hizbüttahrir'den eksantrik iddialara sahip küçük Nakşî topluluklarına kadar, Türkiye'de dinî iddia sahibi pek çok çevrenin artık kendine ait yaynevleri bulunmaktadır ve bu yayınların bir kısmı da fıkıha dairedir. Söz konusu yaynevleri hayli sınırlı çevrelere yönelik çalıştıkları için, yayınladıkları birçok önemli fıkıh tercümesi bu eserlerin önemlerine uygun bir makes bulamamıştır.

1. Klasikler

Modern öncesi döneme ait tercüme arasında yer alan dört kapsamlı projenin ikisi Hanefî, ikisi Şafî mezhebine ait eserler hakkındadır. Serahsi'nin *el-Mebsût*'unun tercümesi 2008'de, Akşit'in proje yönetimi ve edisyonuyla, -indeksleme tekniğine uymayan Fihrist cildiyle beraber- otuz bir cilt halinde yayınlanır.⁵²⁰ *el-Mebsût* henüz tahkiki yapılmamış bir eserdir ve matbu nüshası hatalarla doludur. Hanefî mezhebi için hayati öneme sahip oluşunu sağlayan özellikleri, kendine halef ve selef olan metinlerin tarihi içinde anlaşılabilir.⁵²¹ Eserin üzerinden geçen asırlar boyunca Hanefî mezhebinin gelişimi durmamış; muhteva, dil ve tasnif açısından daha ileri noktaları temsil eden metinler kaleme alınırken, mesele haritası ve müftâ bih listeleri de değişmiştir. Buna rağmen, V/ XI. asrın son yarısında, Maveraünnehir'de, imlâ tarihiyle kağıda dökülmüş dev bir eserin niye Türkçeye tercüme edildiğini anlatan satırlar Türkiye'de Hanefî klasikleri yayınlamaya atfedilen role ışık tutar. Bu tercüme projesinin amacı, editörün ifadesiyle "günümüzde ortaya atılan ilginç" fikirlere karşı "ehl-i sünnet alimlerinin bilimsel açıklamaları"nı ortaya koymaktır.⁵²² Halbuki *el-Mebsût* ve benzeri kaynaklar "halkımızın temiz dini duygularını" koruyacak bilgiler kadar, "bulandıracak" görüşler ve ayrıntıları da içermektedir. Terimleri Türkçeleştirme hatasına, maalesef, bu tercüme projesi de düşmüştür. Muhtemelen eserin birçok kişi arasında paylaşılarak tercüme ettirilmesinden dolayı hangi terimlerin

519 1982-1998 arası 171 tercümenin 59'u, 1999-2015 arası 238 tercümenin 133'ü makaledir. Telif ve tercüme metinlerden edisyon ve antoloji çalışmalarına istisna kabilinden rastlanmasa, alandaki çalışma ve metin üretme kültürünü aydınlatan bir ipucudur. Bu istisnai eserlerden olan Yaman'ın edisyonu için bkz. Ahmet Yaman (ed.), *Makasid ve İctihad: İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*, İstanbul: Yediveren Kitap, 2002.

520 Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, *Mebcut*, Mustafa Cevat Akşit (ed.), İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.

521 Akşit *el-Mebsût*'u överken tarihî vakıya ve klasik fıkıh eserinin tabiatına muhalif ifadeler kullanmaktan kendini alamaz: "el-Mebcut, İslâm hukukunda, yer verdiği bütün görüşler hakkında tarafsız ve sistemli bir analiz yapan ilk eserdir", bkz. Mustafa Cevat Akşit, "Önsöz", Serahsî, *Mebcut* içinde, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008, c. 1, s. XVIII.

522 Akşit, "Önsöz", *Mebcut*, c. 1, s. XIX.

tercüme edileceği ve terim karşılıklarının ne olacağı hususlarında insicam da sağlanamamıştır.⁵²³

Hatib eş-Şirbini'nin (ö. 977/1570) *Muğni'l-Muhtac*'ının tercümesi -yukarıda temas edilen- Şafii mezhebine yönelik ilginin arttığı yıllara denk gelmektedir.⁵²⁴ Mütercim Duman, şerhe konu olan eserin, şerhin ve bu arada şârihin iktibasları, hâmiş ve zeyilleri gibi farklı düzeylerdeki metinlerin birlikte aktığı klasik eserlerin nasıl tercüme edilmesi gerektiği hususunda başarılı çözümler geliştirmiştir. Bu çalışma, klasik eseri anlamlı kılan diğer metinlerin teşkil ettiği dünyaya muttali ve önceki çalışmaları sayesinde ifadelerin birden çok katmana sahip anlam zenginliğinin farkında olan bir nazarın tercüme kalitesini -ve işlevini- ne kadar artırdığına güzel bir örnektir.

Şâfiliğe yönelik ilginin rüzganyla, Şirbini'den iki sene sonra (2011) ilk cildi yayınlanan İmam Şâfiî'nin *el-Umm* tercümesi⁵²⁵ Şirbini'de ulaşılan başarıyı yakalayamamıştır. Zira *el-Umm* herşeyden önce, klasik fıkıh terminolojisinin henüz oluşmadığı devirde tedvin edilmiş, içinde birden fazla kişinin konuştuğu, telif dönemi öncesine ait bir metindir. Üstelik şair ve dil ustası olan İmam Şafii'nin imalı, telmihli, yer yer veciz dilini yansıtmaktadır. Bu gibi arkaik eserlerin her bir meselesi üzerine uzun açıklamalar kaleme almadan yapılacak tercüme okuyucu için anlamsız kalmaya mahkumdur.

2012'de H. Yunus Apaydın'ın editörlüğünde ardarda yayınlanan Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420) tercüme henüz tahkikleri yapılmadığı gibi, matbu nüshaları da bulunmayan metinlere dayanır. *Camiu'l-Fusûleyn*, *Letâifu'l-İşârât* ve *et-Teshîl* tercümelerinin esas farklılığı Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmış olmalarıdır.⁵²⁶ Daha önce edebî veya tarihî özellikleri dolayısıyla birkaç yayın yapılmış olsa da,⁵²⁷ bu tercüme fıkıh eseri olmak sıfatıyla kültür bürokrasisinin yayınladığı ilk eserler sayılmalıdır. İstihlamların korunduğu tercümede, Türkçeleştirme standartları açısından farklı mütercimlere ait bölümler arasında dikkat çekici farklılıklar

523 Mesela *atiyye* kalırken *itk* "özgür kalma" olur; *sarf*'a dokunulmamışken *kesb* "çalışıp kazanma" olur; *fâsid* bazen "bozuk", bazen "geçersiz" diye tercüme edilir; bazı yerlerde *ikrah* kullanılır, bazı yerlerde "zorlama", bazen de "baskı", bkz. Serahsi, *Mebcut*, c. 7, s. 124; c. 9, s. 173; c. 12, s. 94, 175; c. 14, s. 1; c. 21, s. 158; c. 24, s. 56, 104; c. 30, s. 320.

524 Hatib eş-Şirbini, *Delilleriyle Büyük Şafii Fıkıhı Muğni'l-Muhtac: Minhacü't-Talibin Şerhi*, trc. Soner Duman, İstanbul: Mirac Yayınları, 2009.

525 İmam Şafii, *El-Umm: Şafii Fıkıh Külliyyatı*, trc. Musa Özdemir vdğ., İstanbul: Buruc Yayınları, 2011.

526 Şeyh Bedreddin, *Camiu'l-Fusuleyn: Yargılama Usulüne Dair*, trc. Hacı Yunus Apaydın vdğ., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012; a.mlf., *Fıkıh Ekolleri Arasındaki Tartışmalı Konuların İncelikleri*, trc. Hacı Yunus Apaydın vdğ., Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012; a.mlf., *et-Teshîl Şerhu Letâifu'l-İşarat: Letâifu'l-İşarat Şerhi*, trc. Hacı Yunus Apaydın vdğ., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.

527 Mesela Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Nesefi, *Nazmi'l-Hilafiyat Tercümesi: Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, haz. A. Azmi Bilgin, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.

yoktur.⁵²⁸ Ancak muhataplarınca malum kabul edilen meselelere işaretler, yoğun ve katmanlı atıflar ve iktibaslarla örülü bu kitaplarda kimin konuştuğu, hangi metnin nerede devreye girdiğini gösteren bir tercüme tarzı geliştirilmemiştir. Şeyh Bedreddin'in Alevî ve sol çevrelerce benimsenmiş olması, Osmanlı fıkına ait onca meşhur metin varken niye söz konusu kitapların seçildiği sorusuna cevap olabilir. Bakanlık “Şeriat propogandası” ithamına uğramadan fıkıh kitabı tercüme ettirmek için en uygun müellifi bulmuş, üstelik tedbiri elden bırakmayıp, tercümeleleri “Bilimin ve Felsefenin Doğulu Öncüleri” dizisinden yayımlayarak bu ithamı kendisinden iyice uzaklaştırmak istemiştir.

1990'ların son yarısında Karaman'ın sıkça atıfta bulunduğu eserler cümlesinden tercüme edilmesi beklenen İzz b. Abdisselam'ın (ö. 660/1262) *İhkâm*'ı ve Şâtübî'nin *İ'tisâm*'ı yaklaşık on yıl gecikmeyle yayınlanır.⁵²⁹ Her iki tercüme de okuyucuyu metne yaklaştıracak açıklamalardan mahrumdur. Karâfî'nin (ö. 684/1285) fikhî hükmün toplumsaldaki tezahürünün farklı boyutlarını tahlil ettiği eseri olan *İhkâm*'ı da⁵³⁰ bu noktada zikretmek isabetli olacaktır. Muakkad pasajların anlaşılabilirliğini sağlamak için dipnotlarda orijinal metne yer vermeye çalışan tercüme, fıkıh alanında çift dilli yayının klasikler için bir çare olarak yeterince değerlendirilmediğini göstermektedir.

2. Modern İslâm Hukuku: Hafif ve Karadavi

Ebu Zehra ve Hallâf ile aynı nesle mensup Ali el-Hafif'in (ö. 1978) Kahire Hukuk Fakültesi'ne başlayan öğrenciler için⁵³¹ fikhın muâmelât bablarını anlattığı *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku* başlıklı eseri de gecikmiş yayınlardandır.⁵³² Tercümenin tamamlandığı dönem, tam da fıkıh kitapları yayınlama modasının geçmeye başladığı zamana denk gelmiştir.⁵³³ Ders notlarına dayanan eser, muadillerine nisbetle daha az sistematik olduğu için mütercim bölümleri yeniden tasnif etmek, bazı anlatımları

528 Tercümelere yazdığı takdimlerde mütercimlerinden şikayet eden Apaydın'ın metni ağır bir redaksiyondan geçirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Hacı Yunus Apaydın, “Sunuş”, *Camii'l-Fusuleyn*, s. 29, 31.

529 İzzeddin ibn Abdüsselam, *İslami Hükümlerin Esas ve Hükümleri*, trc. Süleyman Kaya, Soner Duman, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006; İmam eş-Şatibi, *el-İ'tisam: Bid'atler Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem*, trc. Ahmet İyibildiren, Mustafa Özcan, 2. bs., Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2009.

530 el-Karafi, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, *İhkam: Fetvaların Ahkamdan, Kadı ve Devlet Başkanı Tasarruflarından Ayrılması Üstüne*, trc. Yüksel Macit, Malatya: Nehir Kitapevi, 2015.

531 Rahmi Yaran, “Çevirenden Notlar”, *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2009, s. 19.

532 Ali el-Hafif, *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku*, trc. Rahmi Yaran, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2009.

533 Mütercim on yıl boyunca İslâmci kitleye hitap eden yayınevleri tarafından reddedilmesinin hikayesine eserin başında yer verir, bkz. Yaran, “Çevirenden Notlar”, s. 19-21.

maddeleştirmek ve konu özetlerini bir araya toplamak ihtiyacı hissetmiştir. Bu ve benzeri olumsuz özelliklerine rağmen, eserin tercümesi hususunda mütercim kadar, çevresindeki diğer bazı İslâm hukukçularının da ısrarcı olmalarının sebebi, muamelat konularını -akitlerin oluşumu, sonuçları, sona ermesi gibi- basit bir iç plan çerçevesinde, ama klasik bab başlıklarını muhafaza ederek tasvir etmesidir. Gerek Zerkâ ve Karaman'ın, gerekse Zuhayli'nin eserleri, yukarıda temas edilen hususiyetlerinden ötürü bu ihtiyacı karşılayacak yapıda değildir. Fıkıh ıstılahlarını titizlikle muhafaza eden⁵³⁴ tercümenin erbabı tarafından birkaç kez redakte edilmesi, bu yayının fârik alameti sayılmalıdır.

Karadavi'den yapılan tercümeleler, onun İhvanu'l-Müslimîn ve Ortadoğu sınırlarını aşarak dünya çapında etkili fetva otoritelerinden biri haline gelişine paralel olarak bu dönemde artmıştır. 1960'lardan itibaren Türkçeye tercüme edilen⁵³⁵ Karadavi'nin farklılığını ve katkılarını yansıtan *Fetvalar*'ı⁵³⁶ ciddi bir edisyondan mahrum olarak, çeşitli yayınevlerince parça parça yayınlanır. 2000'lerde irili ufaklı birçok eseri tercüme edilmesine rağmen, Karadavi'nin eserlerinin dikkate değer bir teveccühle karşılaşmadığı söylenebilir.⁵³⁷ Arap dünyasında uyandırdığı ilginin ve özellikle “öncelikler fıkhı” ve “azınlıklar fıkhı” tekliflerinin niçin yeterince tartışılmadığı, fıkıhın Türkiye'deki yakın tarihini anlamak için cevaplanması zaruri bir sorudur.⁵³⁸

3. Selefiler, Caferîler, Muhafazakârlar

Modern selefi hareketlerini temsil eden metinlerin tercümeleleri, bu dönemde yarı bağımsız bir literatür oluşturacak kadar çoğalır. İslâmcılıktaki kaynaklara dönüş vurgusunun tezahürü olan neşriyattan ciddi farklılıklar taşıyan bu tercümeleler, Ortadoğu selefiligindeki önemli eğilimleri (cihadi selefi, vehhabi selefi, Elbânî çevresi vs.) yansıtan çeşitliktedir. Artık İbn Teymiyye ve İbn Kayyim ikinci planda kalırken, tercümelelerde yakın dönem selefi liderlerin eserleri öne çıkar. Bu tercümeleleri yayınlayan kurumlar da İslâmcı kitleye hitap eden nisbeten büyük yayınevlerinden ziyade, selefi akımlardan biriyle özdeşleşmiş küçük yayınevleridir.

534 Mütercimin İslâm hukukçuları arasında fıkıh ıstılahlarının ve bab tasnifinin ihmal edilmesine “üzüldüğü”nü ifade eden satırları hakkında bkz. Yaran, “Çevirenden Notlar”, s. 21.

535 İlk tercüme muhtemelen Mehmet Erkal tarafından gerçekleştirilmiştir: Yusuf el-Karadavi, “İslâm'da Zekâtın Önemi”, trc. Mehmed Erkal, *İslâm Medeniyeti*, 1968, c. 2, s. 16, s. 14-16.

536 Yusuf Kardavi, *İslâmın Işığında Çağdaş Meselelere Fetvalar*, trc. Veysel Bulut, İstanbul: Tahir Yayınları, 1994; a.mlf., *Çağdaş Meselelere Fetvalar*, trc. Vahdettin İnce, 1-7 c., İstanbul: Ravza Yayınları, 1996; a.mlf., *Çağdaş Meselelere Fetvalar*, trc. Yusuf Şensoy vdğ., İstanbul: Miraç Yayınları, 2006.

537 *Sünneti Anlamada Yöntem*, bir ölçüde yukarıdaki genellemeden istisna edilebilir. Yusuf el-Karadavi, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc. Bünyamin Erul, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1993.

538 *Fi Fıkhil-Ekalliyâtî'l-Müslime*'nin tercümesine dair bir kayda rastlanmamıştır. *Fıkhul-Evleviyyat* iki kere tercüme edilmiştir. Yusuf Kardavi, *Öncelikler Fıkhı*, trc. Abdullah Kahraman, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007; a.mlf., *Öncelikli Meseleler Fıkhı*, trc. Abdullah Gündüz, 3. bs., İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.

Tercümeleler, tabii olarak, selefi hareketlerin iddia sahibi olduğu ibadât meselelerine yoğunlaşsa da, fıkıhın diğer mesailine dair metinlere de rastlanmaktadır.⁵³⁹

İslâmcılığın -siyasetle ilgili başlıklar dışında- Caferî fıkıhıyla ilgilenmemesi ve buna paralel olarak İslâm hukukçuları arasında Caferî fıkıhına yönelik sürekli bir teveccühün gelişmemiş olması, bu mezhepten yapılan tercümelerin azınlık yayını olarak kalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Caferî yayınlarındaki iki gelişme dikkat çekmektedir. Öncelikle Necef'te yaşayan merci-i taklid dışındaki merci-i taklidlerin de eserleri tercüme edilmiştir⁵⁴⁰ ki, bu tercümeler Caferî toplumu içindeki ayrışmaların işareti olarak yorumlanabilir. İkincisi, mahdut olmakla beraber, ilmihal alanı dışındaki fıkıh alanlarına ve fıkıh usulüne dair metinler yayınlanır.⁵⁴¹

Hanefî mezhebini müdafaa literatürü ile Ebu Hanife menakıbına ait bazı metinlerin bu dönemde yayınlanması yukarıda çeşitli vesilelerle temas edilen muhafazakar tepkinin ürünüdür. Nitekim Kerderi, Zehebi ve Heytemi'nin menakıbları, Kevseri'nin *Nüket'i* ve hepsinden önemlisi Tehânevi'nin *İ'lâu's-Sünen'i* bu çerçevede tercüme edilmiştir.⁵⁴²

4. Batılılar

Batı dünyasından yapılmış tercümelerin çoğu akademik hayatın ilk basamaklarındaki kişiler tarafından Türkçeye kazandırılmış makalelerdir.⁵⁴³ Bu tercüme çalışmaları, umumiyetle, akademisyenlerin kendi araştırma konularıyla bağlantılı olarak ilgilendikleri makaleler için sarfettikleri emekleri yayına dönüştürme arzusundan kaynaklanmıştır.

539 Mesela, Muhammed b. Hüseyin el-Kahtani (ed.), *Tekfir ve Tedhiş Senaryolarına Yönelik Alimlerin Fetvaları*, trc. Halim Genç, İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2012; Hüsameddin Affane, *Fıkhi ve Ahlaki Yönleriyle İslam'da Ticaret*, trc. Servet Bayındır, İstanbul: Polen, 2007.

540 Mesela Ayetullah Uzma Hamanei, *Ehl-i Beyt Fıkıhına Göre Sorular ve Fetvalar*, İstanbul: Kevser, 2003.

541 Mesela Hüseyin Bustan, *İslam ve Cinsiyet Farklılıkları*, trc. Cafer Derbendi, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014; Hüseyin Bustan, *İslam ve Aile Sosyolojisi*, trc. Zafer Aydaş, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2015.

542 Hafızüddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab Kerderi Harizmi Bezzazi, *İmam-ı A'zam Ebu Hanife Menkıbeleri*, trc. Muhammed b. Ömer Halebi; nşr. Mustafa S. Kaçalın, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010; İmam Zehebi, *Menakıb-ı İmam Ebu Hanife İmam Ebu Yusuf İmam Muhammed*, thk. Zahid el-Kevseri; trc. İsmail Karagözoğlu, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015; Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri, *İbni Ebi Şeybe'nin Ebu Hanife'ye Yapıtığı Reddiyelere Karşı Zarif Nükteler*, nşr. Ahmed Yüksel, İstanbul: [y.y.], 2009; İbn Hacer el-Heytemi, *Fıkıhın Sultanı İmam-ı Azam Ebu Hanife*, trc. Manastırlı İsmail Hakkı, nşr. Sıtkı Çoban, Fatih Başpınar, 3. bs., İstanbul: Semerkand, 2010; İbn-i Hacer el-Heytemi, *İmam Ebu Hanife (R.A.): Mevâhibü'r-rahman fî menâkibi'l-imam Ebu Hanifeti'n-Nu'man*, trc. Manastırlı İsmail Hakkı, 2. bs., İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009. Ayrıca bkz. Muhammed Kasım Abduh el-Harisi, *Muhaddislerin Nazarında İmam Ebu Hanife (r.a.)*, trc. Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2004.

543 Bu dönemde fıkıhla doğrudan ilgili olduğu tespit edilen 74 tercümenin sadece 12'si kitap olarak neşredilmiştir.

Osmanlı vatandaşı bir Rum olarak dünyaya gelmiş Aghnides'in (ö. 1975) Batılı müellifler tarafından bir dönem sıkça atf yapılan doktora tezi 2003'te tercüme edilir. Türkiye'deki çalışmalara katkı yapamayacak kadar eskimiş ve hatalı bilgilerle bulduğu metnin daha ilk cümlesinden itibaren anlamı bozan yanlışlıklar eser boyunca devam eder.⁵⁴⁴ Fıkıhı değişmeyen bir hükümler listesi, padişahı da fıkıh alanında idarî-hukukî tasarrufta bulunma yetkisi olmayan hükümdar olarak tasavvur eden Imber'in bir sene sonra (2004) tercüme edilen eseri,⁵⁴⁵ yeterli fıkıh bilgisine sahip olmayan bir tarihçinin elindeki -nisbeten- bol malzemeye rağmen, Ebussuud'u anlamak yolunda derinleşebilmesinin sınırlarını göstermektedir.

Kuran'ın *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü* başlığıyla tercüme edilen kitabı⁵⁴⁶ Batı'nın kapitalizm tecrübesinin bir benzerinin İslâm dünyasında yaşanmamış olmasının faturasını fıkıha keser. Kuran'ın ulaştığı sonuç, iki yüzyıl kadar önce Müslüman toplumlar hakkında kalem oynatan sömürge memuru Batılılarla aynı noktadır. Araştırma metotları ve tezleriyle "geri kalmış" eser, fıkıh erbabı arasında ses getirmemiştir.

Batı akademiasında Schachtçı oryantalizme yapılan en güçlü itirazın sahibi Hallaq'ın *İslâm Hukukuna Giriş*'i⁵⁴⁷ İslâm dünyasının modernleşmesi sürecinde fıkıhın dönüşümü hakkında isabetli tespitler içerir. Fıkıhın bazı temel kavramlarını yeterince dakik tasvir edemeyen eserin Türkiye'de ilgi görmesini, yazarın Batılı akıl için fıkıhı anlaşılır kılma çabasında aramak gerekir. Hallaq, fıkıh tarihini ve fıkıhın temel alanlarını özetlemek yerine, mukaddime olarak nitelenmeyi hak edecek bir metin kaleme almıştır.

J. İlmihaller ve Cemaatler

İlmihallerin ele aldığı konu alanı giderek genişlemiş ve bu dönemde kapsamını fıkıhla eşitleyen ilmihal örnekleri çoğalmıştır. Bu değişim ilmihalin kendine özgü üslubunun yitirildiği süreçle paralel ilerlemektedir. İlmihal kavramında mündemiç bulunan, "mezheb birikimi içinden seçilip müfta bih kabul edilmiş ve toplumda uygulanarak standart hale gelmiş olanı temsil etmek", "farklı görüşlerden, delil ve karşı delillerden soyutlanmış olmak", "içerdiği hüküm ve o hükmü ifade eden önerme hakkında kendisinden sonra yeni bir yorum aşamasına izin vermeyecek şekilde son sözü söylemek" anlamları, dönemin öne çıkan ilmihal örnekleri için geçerli değildir.

544 Nicolas P[rogromou] Aghnides, *İslâm'ın Mâli Hükümleri*, trc. Servet Armağan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

545 Colin Imber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, trc. Murteza Bedir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

546 Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, trc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

547 Wael B. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, trc. Necmettin Kızılkaya, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.

Marmara İlahiyat Vakfı İslam İlmihali'nin fıkha ait bölümleri, eserin başlığında adı geçen fakültenin üç hocası tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁴⁸ Müelliflerin müftâ bih hükmün delillerine ve Hanefî mezhebi dışındaki mezheplere ne ölçüde ve hangi üslupta yer vereceklerine dair ortak bir çizgi izlemedikleri anlaşılmaktadır. Hatta bir bölümdeki fetva konusu görüşün, diğer bölümleri kaleme almış müellifler tarafından benimsenmemiş olması da muhtemeldir. Eser ilmihal üslubunun fıkıh eseri üslubuna yaklaşıma eğilimini güçlendiren bir örnek olarak kabul edilebilir.

İlmihalden ziyade “İslamcı dünya görüşü için yaşam rehberi” olarak tanımlanabilecek *Ahir Zaman İlmihali*, klasik ilmihal sistematığına çok sınırlı bir yer ayırır.⁵⁴⁹ Yazarın dile getirdiği bazı yeni konular fıkıh literatürüne katkı olarak kabul edilebilir, ancak ilmihal adını taşıyan bir eserde yerleri olup olmadığı tartışılmalıdır. Mesela bir paragrafı geçmeyen “sular” hakkındaki bölümde⁵⁵⁰ “çevre kirliliği, zehirli atıklar ve nükleer kirlenme gibi hususlar” a temas edilirken, şer’î-sihhî temizlik ayırımına, temiz suyun tarif ve tasniflerine yer verilmediği gibi, ilgili kurallar, farklı ihtimallerden biri olarak, yeterlik ekiyle kaydedilir.⁵⁵¹ *Ahir Zaman İlmihali* modern dönemde ortaya çıkan pek çok meseleyi teklifi hükümlerle niteleyememe krizi hakkında önemli bir örnektir.

Dönemin pek çok ilmihali, çeşitli dinî çevrelerin muhataplarına kendi hassasiyetlerini toplu olarak sunduğu birer kılavuz mahiyetindedir. Bu amaçla sadece Kurân ve hadislere dayalı olduğunu öne süren, kendi önceliklerini bazen ilmî bazen iknâi delillerle ispata çalışan, hasım gördüğü kişi ve düşüncelere karşı uzun reddiyelere yer veren, ek bahisler ve okuma parçalarıyla belirli bir çevreye ait olduğunu hissettiren pek çok ilmihal ortaya çıkmıştır. Bu ilmihallerin gelenekle irtibatları, bir ucu fıkıh mirasını tamamen bir kenara koymaya, diğer ucu *Seâdeti Ebediyye*'yi özetlemeye uzanan çizgide, birbirinden çok farklıdır.⁵⁵²

548 Fahrettin Atar, İlyas Çelebi, Mehmet Erdoğan, Rahmi Yaran, *Marmara İlahiyat Vakfı İslam İlmihali*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2006.

549 M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, İstanbul: Otto Yayınevi, 2010, s. 308-345.

550 Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, s. 312.

551 Mesela “Bu sebeple *laboratuar şartlarında* “temiz ve sağlıklı” olduğu tespit edilen sularla abdest almak *en doğrusudur*. Bu yola başvurmak mümkün olmadığı takdirde temiz olduğuna *kanaat getirilen* sularla abdest almak; kirlî, pis, sağlıksız, zehirli ve tehlikeli sularla abdest almaktan uzak durmak, abdest yerine teyemmüm etmek *gerekir*.” Bkz. Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, s. 312 (vurgular bana ait, ESK).

552 Mesela, Sami Kocaoğlu, *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı: İlmihal*, 3. bs., İstanbul: [Zafer Matbaası], 2010; Beşir İslamoğlu, *Modern İlmihal: Davranış Bilgisi, İnanç, Metodoloji, İbadet ve Sosyal Hayat Fıkhi*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2002; Ahmet Mahmut Ünlü, *Namaz İlmihali*, İstanbul: Dila Yayıncılık, 2007; Hasan Yavaş, *Namaz Kitabı*, 14. bs., İstanbul: Hakikat Yayınları, 1998.

Kitlesel cemaatler büyük çoğunlukla kendi mensuplarının mezhebinden farklı bir fikhî tavır veya görüş içinde bulunmamaya özen göstermişlerdir.⁵⁵³ Fıkıh kavramlarıyla yaklaşıldığında cemaatlerin ibadât alanındaki söylem ve eylem farklılıkları çok büyük ölçüde fazilet ve âdab hakkındadır. Fıkıhın usûlü, tarihi ve mesâili hakkında bir teklif veya yaklaşım sahibi olmanın kitlesel cemaatlerin amaç ve faaliyetlerinin dışında kaldığı söylenebilir.⁵⁵⁴ Fethullah Gülen hareketinin bu noktada bir istisna teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Fıkıha dair tasavvur ve teklifleri olan Gülen, fıkıh usulünün yeniden inşa edilmesi⁵⁵⁵ ve makâsıd fikhına özel önem verilmesi gerektiğini çeşitli vesilelerle vurgulamıştır.⁵⁵⁶ Gülen'in fıkıh tasavvuru Beşer tarafından kaleme alınan *Fethullah Gülen Hocaefendi'nin Fıkıhını Anlamak* ile Aktan'ın editörlüğünü yaptığı *Bir Alim Portresi*'nde incelenir.⁵⁵⁷ Beşer, Gülen'in fikhına ait hususiyetler olarak bir dizi madde sıralamaktadır; ancak yukarıda temas edilen iki vurgu dışında, bu maddeler ya fetva adabıyla ilgilidir ya da fıkıh sahasının dışında kalan unsurlardır. Fethullah Gülen hareketinin fıkıh usulünde yeni yaklaşımlar geliştirmeyi hedeflediğine işaret eden diğer metinlerin başında Kurucan'ın eserleri gelmektedir.⁵⁵⁸

K. Ders Kitapları

Dönemin sonuna doğru, İlahiyat lisans müfredatındaki fıkıh derslerine yönelik hazırlanmış metinler ortaya çıkar. Bu gelişmeyi sadece İlahiyatların artan sayısına bağlamak hatalı olacaktır. Ders metni olarak kullanılan mal-

553 Buna rağmen cemaatlerin kendi ilmiyelerini yayınlama gayretinin ardında mensuplarının dinî bilgilene ihtiyacını tamamen karşılama amacı yatmaktadır. Kendi ilmiyelerini yayınlamak, kendi mushaf, meâl ve siyer kitaplarını yayınlama hedefinden bağımsız değildir.

554 Fıkıh alanında iddia sahibi İslamcı çevreler 1980 öncesinden beri var olmakla beraber, kitlesel cemaat cesametinde değildir.

555 Gülen'in alternatif fıkıh usulü inşasına çağrısı hakkında bkz. İbrahim Canan, *Fethullah Gülen'in Sünnet Anlayışı*, İstanbul: Ufuk Kitap, 2007, s. 69. Bu bilgiden beni haberdar eden Masum Şenburç'a teşekkür ederim.

556 Gerek yeni bir fıkıh usulü inşası ve gerekse makasıd fikhının geliştirilmesi açısından Arap dünyasındaki en dikkat çekici eserlerden biri, Gülen'in talebiyle tercüme edilmiştir. Ferid el-Ensari'nin (ö. 2009) *Usûl Terminolojisi: Şâtibi Örneği* başlığıyla çevrilen eseri hakkında bkz. Mehmet Erdoğan, "Tercüme Dair", *Usûl Terminolojisi: Şâtibi Örneği*, trc. Soner Duman, Osman Güman, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2012, s. 16.

557 Faruk Beşer, *Fethullah Gülen Hocaefendi'nin Fıkıhını Anlamak*, İstanbul: Ufuk Kitap, 2006. Beşir Gözübenli, "Hocaefendi'nin Eserlerinde Fıkıh Usulü'nün Önemi ve Fonksiyonelliği", *Bir Alim Portresi: M. Fethullah Gülen Hocaefendi*, Hamza Aktan (ed.), İstanbul: Nil Yayınları, 2014.

558 Ahmet Kurucan, *Yeni Bir Fıkıhı Açtı*, İstanbul: Nil Yayınları, 1998; a.mlf., *Fıkıh Dünyamız I*, İstanbul: Işık Yayınları, 2012. Gülen hareketi mensuplarına hitap ettiği anlaşılan *Bir Müslümanın Yol Haritası* cemaatlere özgü ilmiyeler arasında özel bir yere sahiptir. Eserdeki zekatın "İslâm kültürünün yaygınlaşması"na çalışan kuruluşlara verilmesi ve Hz. Peygamber için kurban kesilmesine dair satırlar için bkz. Ergün Çapan (ed.), *Bir Müslümanın Yol Haritası: İman, İbadet, Ahlak*, İstanbul: Işık Yayınları, 2005, s. 492, 597.

zemenin müfredata göre kaleme alınmamasından doğan teknik sıkıntılar bir yana, bu malzemenin -birkaç istisna dışında- artık Türkçe fıkıh literatürünün bulunduğu noktayı temsil edemeyecek kadar eski tarihli olduğu fark edilmiştir. Lisans müfredatına yönelik kaleme alınmış çalışmaların en dikkat çekici örneği *İslam Hukuku El Kitabı*'dir.⁵⁵⁹ Doktoralarını 1990'ların son yarısı ile 2000'lerin ilk yıllarında tamamlamış akademisyenler tarafından hazırlanan eser, İslâm hukuku akademiyasında inisiyatifin bu yazarların mensup olduğu kuşağa geçtiğine dair bir işaret olarak yorumlanabilir. *İslam Hukuku El Kitabı* Türkiye'de fıkıh, fıkıhın modern dönemde İslâm hukukuna dönüşmesi, İslâm hukukunun akademide kazandığı mahiyet, akademik İslâm hukuku çalışmalarının Türkiye'de sahip olduğu dil ve sistematik ile Türkiye'deki akademik İslâm hukuku birikiminin yüksek öğretim programlarında aldığı şekli göstermek noktasında temsil kabiliyetini haiz bir metindir.⁵⁶⁰ Aynı dönemde yayınlanan İslâm hukukuna giriş kitapları da İlahiyat lisans programlarına yönelik hazırlanmıştır.⁵⁶¹ Önemli bir boşluğu dolduran bu eserlerin adlarında "giriş" kelimesi yer almakla beraber, kendileri fıkıh ilmine mukaddime niteliği taşımamaktadır. Bu noktada, fıkıhı anlamak için yaşadığımız zaman ve mekana göre gerekli öncülleri ortaya koyan bir mukaddimenin henüz kaleme alınmadığı söylenebilir. Mahmasani'nin -tutarlı kaynak tasnifiyle hatırlanan- *Felsefetu't-Teşri*'i ve Hanbelizade Muhammed Şâkir'in *Usûl*'ü de muhtemelen yine ders kitabı olmaları için tercüme edilmiştir.⁵⁶²

Sonuç Yerine

Cumhuriyet dönemi Türkçe fıkıh literatürü, fıkıhın bir ilim olarak modern dünyada varolma tecrübesinin Türkiye'ye özgü hikayesini ifade eder.⁵⁶³ İslâm'ın hukukî düzenlemelerde kaynak kabul edilmediği bir anayasal düzende ve toplumsal hayattaki neredeyse her dinî tezahür için mücadele verilmek zorunda kalmış bir yönetim anlayışı içinde fıkıh ilmi, literatürdeki varlığını kendine meşruiyet sağlayan çeşitli vesileler sayesinde sürdürebilmiştir. Yukarıda tasvir

559 Talip Türcan (ed.), *İslam Hukuku El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

560 Eserin önsözü, fıkıhtan İslâm hukuku lisans dersi içeriğine kadar yukarıda telaffuz edilmiş dönüşümlerin farkında olan bir nazarla kaleme alınmıştır. Talip Türcan, "Önsöz", *İslam Hukuku El Kitabı*, s. 25-26.

561 Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 2. bs., İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012; Ahmet Yaman, Halit Çalı, *İslam Hukukuna Giriş*, 6. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 3. bs., İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi (DEM), 2013.

562 Subhi Receb Mahmesani, *İslam Hukuk Felsefesi*, trc. Yaşar Çolak vdğ., Ankara: Türkiye İlahiyatçılar Birliği Vakfı, 2009; Hanbelizade Muhammed Şâkir *Fıkıh usûlü*, trc. Mustafa Yıldırım, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2010. Aynı amaçla hazırlanan bir fıkıh usulü olarak bkz. Muhsin Koçak, Nihat Dalgın, Osman Şahin, *Fıkıh Usulü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

563 Modernite karşısında fıkıhın temel problemleri, yazarın başka bir çalışmasında ele alınmıştır: Kaya, "Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri", s. 151-164.

edildiği üzere, hukuk devrimi öncesiyle ilgili davaların mevzuatını sağlamak, Türk hukuk tarihini anlamının şartı olmak, mukayeseli hukukun incelediği hukuk geleneklerinden olmak ve oryantalizmin ilgi alanı içinde bulunmak çeşitli nisbet ve derecelerde fıkıh ilmine ve dolayısıyla literatürüne hayatiyet imkanı sağlamıştır. İslâm ilimlerinin İlahiyat çatısı altında akademiye dönüşü, bu imkanların en geniş olmuş ve İslâm hukuku diye bir uzmanlık alanının akademik yapı içindeki varlığı, kısastan talaka kadar her fıkıh babı hakkında metin üretilmesini sağlamıştır. İslâm hukuku adını taşıyan akademik birimlerdeki metin üretimi Türkiye'nin modernleşme, yani sekülerleşme sürecine paralel olarak, Türkçe fıkıh literatürünün çok büyük bir kısmını teşkil etmiştir.

Fıkıh eseri telifinin İslâm ilimleri öğretimi yapan yüksek öğretim kurumlarına inhisarı Türkiye sınırlarından daha geniş çaplı, ama İslâm ülkelerinin tamamını -henüz- kapsayamamış bir modernleşme merhalesidir. 1980 sonrası, Türkiye'de İlahiyat dışı çevrelerde fıkıha dair zaten çok zayıflamış ilmî teliflerin giderek yok olmaya yüz tuttuğu dönemdir. Ne Diyanet, ne gayri resmi eğitimlerini sürdüren medrese çevreleri, ne de İslâm ilimleri hakkında iddia sahibi küçük cemaat ve oluşumlar, İlahiyatın İslâm hukuku adı altında ortaya koyduğu fıkıh metinlerinden kısmen de olsa ayrı bir literatür geliştirebilmiştir. Söz konusu kurum ve çevrelerin mensupları içinde yüksek nitelikte fıkıh metinleri kaleme alanlar bulunmakla beraber, bu eserlerin Türkçe literatür içinde farklı bir damar oluşturduğunu söylemek mümkün değildir.⁵⁶⁴ Öte yandan İlahiyat camiasında ne tarihe ve modernizme yaklaşımları ne de soruları, atıfları ve dilleriyle daha hususî bir çevreyi temsil eden alt literatür bulmak mümkündür. Bu camiada üretilen fıkıha dair metinler de pek çok açıdan yeknesaktır. Yüksek öğretim kurumlarını şekillendiren hukukî ve idarî düzenlemeler de bu yeknesaklığı güçlendirmektedir.

Belirli bazı araştırma tarzlarının literatüre hakim olması, fıkıh eserlerinin tekrara düştüğüne dair şikayetlere sebep olmuştur. Aslında mükerrer ilmî çalışma sayısı endişe verici bir seviyede olmayıp, bu şikayetlerin ardında fıkıh araştırmalarının belirli kalıplara sıkışmış olmasının bıraktığı menfi izlenim yatmaktadır. Bab başlıkları, temel istilahlar, Türk hukuk sistematiğinde karşılığı bulunabilecek temalar ve fıkıh tarihindeki meşhur kişi ve klasiklerin önemi, araştırma konuları olarak -bugüne kadar çalışıldığı şekliyle- tükenmeye yüz tutmuş görünmektedir. Söz konusu görünüm, kapsadığı eserler her geçen sene artarak devasa rakamlara ulaşan Türkçe fıkıh literatürünün disiplinler bir ufuktan mahrum olduğuna işaret eder. Yukarıda bahsedildiği şekilde yükselen ilgiler ve revaç bulan konular her zaman söz konusu olmakla beraber, bu literatürün hangi istikamete ilerlemesi gerektiğini, öncelikli

564 Medrese geleneği içinde kaleme alınmış eserler hakkında kaleme alınmış öncü bir çalışma için Bkz. Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Alimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)*, Ankara 2010, s. 707-722.

adımlarının ne olduğunu belirten bir vizyonun varlığından bahsetmek zordur.

İslâmcılığın ilgileri fıkıh literatürünün ufkunu belirleyen başlıca âmil olmuştur. Bu literatüre dahil edilebilecek her metin İslâmcıların kaleminden çıkmış değildir, ama İslâmcılığın Cumhuriyet tarihi boyunca kazandığı muhteva ana-hatlarıyla söz konusu literatür üzerinden takip edilebilir. Fıkıhı hukuka irca eden anlayış -ki, Türkiye Cumhuriyeti'nden daha yaşlıdır- İslâmcılığın devlet eksenli tezleri tarafından beslenmiş ve onunla paralel gelişmiştir. XX. yüzyılın sonuna doğru, bir yandan İslâmcılıktaki vurguların değişmesi, diğer yandan yerli akademyanın kendi iç kurumlaşmasının getirdiği öncelikler tarafından şekillendirilmiş araştırmaların artması sebebiyle, İslâmcılık ile fıkıh literatürünün gündemleri birbirinden ayrılmaya başlamıştır. İslâmcı neşriyatta mevzi kaybeden fıkıh literatürü içinde, muhatap kitlesinden mahrum akademik kurumlara ait dergilerde çıkan makaleler ve atama-yükseltme kriterindeki yayın şartını yerine getirmiş olmak için basılmış kitaplar ağırlıklarını giderek artırmaktadır.

Akademik araştırmaların çoğalması daha dar kapsamlı konuların daha zengin kaynaklarla işlenmesini beraberinde getirmiş, ancak bu artış ortaya çıkan metinlerin birbirinin farkında olarak ve birbiriyle diyalog içinde gelişmesini sağlayamamıştır. Fıkıh literatürünün halihazırdaki dili, bu literatüre dahil metinlerin birbiriyle yeteri kadar irtibat içinde gelişemedikleri için çok sınırlı bir ortak kelime dağarcığına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Türkçe fıkıh dili -modern dünyada ortaya çıkmış veya değişime uğramış meseleler hakkında sosyal bilimlerin diline teslim olmuş bulunması bir kenara- kendi klasik dünyasına ait en temel kelimelerini bile koruyamamaktadır. Mesela eser adlarına hızlıca göz atılacak olursa, “usûl” yerine şu kelimelerin kullanıldığı görülecektir: Hukuk anlayışı, içtihad felsefesi, hukuk metodolojisi, fıkıh düşüncesi, fıkıh teorisi, İslâm hukuk teorisi, hukuk düşüncesi, [fikhî] epistemoloji, metod anlayışı. Ciddi kavramlaştırma tekliflerine nadiren rastlanan fıkıh literatürü, çeşitli entelektüel alanlardan hesabı verilmeden aktarılmış, derinliksiz kelimelerle dolmaktadır.

Fıkıhın, yahut fikhî olanın sınırları hakkındaki belirsizlik, fıkıh dilinde yaşanan krizden bağımsız değildir. Fıkıh metni olarak kaleme alınan ancak fıkhıtan ziyade tefsir, biyografi, kurum tarihi, mukayeseli hukuk, tenkitli metin neşri gibi uzmanlıklardan birine ait sayılabilecek çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Özellikle şahıs veya eser merkezli çalışmalarda tefakkuhun nasıl gerçekleşeceği ve bu gibi çalışmaları tarih araştırmalarından ayıranın ne olduğu soruları yeterince cevaplanamamıştır. Fikhî olanın sınırlarını -yeniden- tartışmadan, bu sorulara cevap vermek mümkün değildir. Fikhî olanın sınırları ise ancak fıkıhın diğer disiplinlerle ilişkisi üzerinden ele alındığında aydınlatılabilir. Fıkıhın tarih ve sosyal bilimlerle ilişkisinin tartışılması, bu çağda fıkıhın fonksiyonunu ve mahiyetini yeniden belirleyecek ve böylece fıkıh metinlerine yeni alan ve boyutlar kazandıracaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla

Eyyüp Said KAYA

Özet

Cumhuriyet Türkiye'sinin fıkıh literatürü hakkında bir tarihçe inşa etmeyi hedefleyen bu çalışma, başlangıç noktası olarak belirlediği 1928'den 2015'e kadar geçen zaman dilimini ele almaktadır. Çeşitli veri tabanlarından istifadeyle oluşturulmuş bir bibliyografya kataloğuna dayanan çalışma, akademik ürünlerin yanı sıra, tercümelemler, ilmî toplantı yayınları ve akademik standartlara sahip olmasa bile ilmîlik vasfını haiz farklı türde telif eserleri kapsamı içinde değerlendirmiştir. Ele aldığı zaman dilimini altı döneme ayıran çalışma, İslâm ilimlerinin İlahiyat çatısı altında akademiye dönmesinden önce fıkıhın hangi vesilelerle Türkçe literatürde yer aldığını incelemekte ve bu gelişmenin ardından ortaya çıkan fıkıh metinleri ile İslâmcılık arasında paralellikler kurarak, her dönemin değişen ilgilerini, revaçtaki konularını ve dönüm noktalarını tespiti çalışmaktadır. Bu çerçevede niceliksel verilerin yanı sıra dönemin temsil kabiliyetini haiz eserlerinden de bahseden makalenin son bölümü, fıkıh literatürünün tarihî gelişimi işlenirken temas edilmeyen değerlendirmelere kısaca yer vermektedir.

Anahtar kelimeler: Türkçe Fıkıh Literatürü, Türkiye'de Fıkıh, Cumhuriyet Dönemi Fıkıh, Modern Dönemde Fıkıh, Türk Üniversitelerinde Fıkıh.

Fiqh Literature in the Turkish Republic: An Overview

Eyyüp Said KAYA

Abstract

This article aims to construct a short history of Islamic jurisprudence (*fiqh*) in the Republican era. Covering the period between 1928-2015, it examines not only those texts produced in Turkish universities, but also scholarly works penned outside the academia. Dividing the time interval into six periods, it first seeks to answer how *fiqh* survived in academic literature under the one-party regime. Then, by tracing the return of Islamic studies into the Turkish universities under the umbrella of *İlahiyat*, it draws certain correspondences between the publishing of texts on Islamic jurisprudence and the development of Islamism in Turkey. Based on a bibliographic catalogue prepared for this study that is collected from different academic databases, it provides an analysis of quantitative data as well as an interpretation of representative works of each period. As such, this study serves to shed light on the milestones of historical process, and ascertain the changing concerns and prominent issues within the popular works of this literature.

Keywords: Literature of Turkish Islamic Jurisprudence (Fiqh), Islamic Jurisprudence in Modern Turkey, Islamic Jurisprudence in Republican Era, Contemporary Islamic Jurisprudence in Turkey, Islamic Jurisprudence in Turkish Universities.